

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУФБЕК НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ

ЗОИР ЧОРИЕВ

ТАРИХ АТАМАЛАРИНИНГ

ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ

Л У Ф А Т И

Қадимги ва ўрта асрлар

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1999

Мазкур лугат Ватанимиз тарихининг қадимги ва ўрта асрлар ҳамда XX аср бошларигача кенг истифода этилган истилоҳларга бағишланади. Зотан, ҳар бир сўзда тарих мужассам. Қўлланма Ўзбекистон тарихини ўрганувчиларга яқиндан кўмак бериши, шубҳасиз.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р л а р :

тарих фанлари доктори *Ш. ВОҲИДОВ*
тарих фанлари доктори, профессор *Т. ХҲЖАЙОВ*

Т а қ р и з ч и л а р :

тарих фанлари доктори, профессор *А. САЪДУЛЛАЕВ*
тарих фанлари доктори, профессор *Б. СИДДИҚОВ*
тарих фанлари номзоди, доцент *Х. ФУЛОМОВ*
филология фанлари номзоди, доцент *М. ҚОДИРОВ*

Олий ўқув юртлариаро илмий-методик ишларни мувофиқлаштирувчи илмий кенгашнинг 1997 йил 28 январдаги 5-сонли мажлиси томонидан ўқув қўлланма сифатида тавсия қилинган

Ч—77

Чориев З.

Тарих атамаларининг қисқача изоҳли лугати: Қадимги ва ўрта асрлар // Масъул муҳаррирлар: Ш. Воҳидов, Т. Хўжайов /Т.:«Шарқ», 1999. 144 б.

Сарл. олдида: ЎЗР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Мирзо Улугбек номидаги Тошкент Давлат уни-ти.

ББК 63.3(5У)я2

© «Шарқ» нашриёт-матбаа
концерни
Бош таҳририяти, 1999.

- Маънавият, маърифатни тарғиб қилиш ҳар бир зиёлининг виждон ишидир.

И. А. КАРИМОВ

КИРИШ

Республикаимиз Президенти И. Каримов «Тарихий хоти-расиз келажак йўқ» номли асарида «Маърифат ва билим-донлик жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч», — деб таъкидлаган эди. Ушбу асарда Ўзбекистонда тарих фанининг ривожланиш йўллари ва асосий тамойиллари кўрсатилиб, унинг истиқболи аниқлаб берилган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон ФА Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш ҳақида»ги қарори ҳам (1998 йил 27 июль) тарихчилар олдига долзарб вазифаларни қўйиб, уларга янги ғоявий асослар билан тадқиқот олиб бориш масъулиятини юклади. Давримизнинг долзарб муаммоларидан бири бўлмиш тарих фани ютуқларини мустақиллик ғоялари асосида тарғиб этиш, минглаб ёзма манбалардаги маълумотларни умумийлаштириш, нашр этилган тарихий ва бадиий асарлар матни билан ишлашни осонлаштириш учун махсус қўлланма, лугат ва маълумотномалар тузиш ва яратиш юқоридаги қарорда асосий талаблардан бири сифатида кўрсатиб ўтилди.

Қўлингиздаги мазкур «Тарих атамаларининг қисқача изоҳли лугати» асосан ўзбек халқи тарихи ва маданиятига оид ёзма манбалар асосида тузилган бўлса-да, шу соҳадаги барча атама ва тушунчаларни тўла изоҳлаб бериш имконига эга эмас. Унда халқимиз тарихининг қадимги ва ўрта асрлар даврида кўплаб учрайдиган, аммо бугунги кунда муомаладан тушиб қолган тарихий сўзларнинг асл маъносини имкони борича изоҳлаб бериш ва шу орқали қадимги манбаларнинг китобхонлар томонидан ўқилишини энгиллаштириш мақсад қилиб қўйилган.

Мазкур изоҳли лугатни тайёрлашда «Ўзбек тили изоҳли лугати» (М., 1981), «Фарҳанги забони тожики» (М., 1968), Л. Будаговнинг «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (М., 1961), Б. Барановнинг «Арабско-русский сло-

варь» (М., 1985), А. А. Гаффаровнинг «Персидско-русский словарь» (М., 1908, 1928), «Ўзбекистон энциклопедияси», «Қисқача сиёсий луғат» (Т., 1975), Б. Аҳмедовнинг «Тарихдан қисқача изоҳли луғат» (Т., 1977), Ж. Бекмуҳаммедовнинг «Тарих терминларининг изоҳли луғати» (Т., 1986), «Ислому справочниги (Т., 1989) ҳамда Марказий Осиё халқлари тарихи учун муҳим саналган араб, форс ва туркий тилда битилган манбалардан ва нашр этилган адабиётлардан кенг фойдаланилди.

Луғатда атамалар алифбо тартибида манбаларда қандай ёзилгани ва ўқилишига қараб берилиб этимологияси аниқланди (у қавс ичида берилди). Шунда атама ф.-т. — форс-тожик, ар.—арабча, т.—туркча, т.-м. — туркча-мўғулча, м.—мўғулча, ҳ.—ҳиндча, нем.—немисча, сўғд.—сўғдча, р.—русча, юн.—юнонча, ўзб.—ўзбекча тилида эканлигини англатади. Этимологияси номаълум бўлган сўз муқобилига — ? белгиси қўйилган.

Мазкур луғат тарих факультетлари талабалари ҳамда мактаб ўқувчиларига мўлжаллангани учун атамаларнинг асосий маъносини изоҳлашга ҳаракат қилинди.

Муаллиф ушбу китобни нашрга тайёрлашдаги амалий хизматлари ва кўмаклари учун Мирзо Улуғбек номидаги ТошДУ тарих факультети профессорлари, тарих фанлари доктори: А. С. Саъдуллаев, тарих фанлари номзодлари: Х. Ғ. Ғуломов, Н. Ҳ. Усмонова, Ш. Р. Пидаев, У. В. Раҳмонов, ўқитувчилардан А. М. Хидиров, Б. Эшовга ҳамда масъул муҳаррирлар тарих фанлари докторлари Т. Қ. Хўжайов ва Ш. Воҳидовга самимий миннатдорчилигини изҳор этади.

Муаллиф «Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати» китоби бўйича ҳар қандай фикр-мулоҳаза ва таклифларни бажонудил қабул қилади ва уларни қуйидаги манзилга юборишларигизни илтимос қилади: Тошкент, 700011, Навоий кўчаси, 36. Мирзо Улуғбек номидаги Тошкент Давлат Университети тарих факультети.

Муаллиф.

А

АББОСИЙЛАР (ар.) — Араб халифалари сулоласи бўлиб (749—1258), бу сулолага Муҳаммад Пайгамбарнинг амаки-ваччаси Абу-ул Аббос ас-Саффоҳ (749—754) асос солган. Аббосийлар сулоласи беш аср, яъни 749 йилдан 1258 йилгача ҳукм сурган. Аббосийлар сулоласи вакили халифа Ал-Мансур (754—775) халифалик пойтахтини Дамашқдан Бағдодга кўчирган. Халифалардан Маҳдий (775—785), Хорун ар-Рашид (786—809), Амин (809—813), Маъмун (813—833), Муътасим (833—842) даврида Араб халифалиги ниҳоятда қудратли давлатга айланган.

Аббосийлардан 38 киши халифа бўлган. Мана шу даврларда Мовароуннаҳр ҳам халифаликка бўйсунган. Сомонийлар давридан бошлаб Мовароуннаҳр мустақилликка эришиб, халифалик таркибидан чиққан.

АБРБАНД (ф.-т.) — Ўрта Осиё хонликларида атлас ва шойи тандасига махсус усулда гул солиб, бўяб берувчи уста, нақшкор.

АБРБАНДХОНА (ф.-т.) — атлас ва шойи тандаларини бўяйдиган корхонанинг абрбанд-уста ишлайдиган бўлими.

АБРИЙ (ф.-т.) — қоғознинг тури.

АБУ (ф.-т.) — Ота маъносини билдирувчи арабча сўз. *Масалан*, Абу Али—Алининг отаси, Абу Одил — Одилнинг отаси ва ҳақозо. Подшоҳлар, машҳур шахслар исми олдига «Абу» қўйиб юритилган. Бу куня дейилади. Куня — шажарани билдирадиган от. Куня «Абу» билан ҳам, «ибн» билан ҳам берилади. «Абу» билан келган исм шахснинг отаси эканлигини, «ибн» билан келган исм эса шахснинг ўгли эканлигини билдиради.

АБУЛБАШАР (ар.) — башарият отаси, Одамато лақаби.

АБЖАД (ар.) — араб алифбосининг сирасини кўрсатувчи саккизта уйдирма сўзнинг (абжад, ҳаваз, ҳутти, каламан, саъфас, қарашат, саххаз, зазағ) биринчиси. Бу сўзларда ҳар

бир ҳарфнинг қиймати бор, масалан, Алиф-1, бо-2, те-3, дол-4, ҳ.-6, вов-7, зе-8 ва ҳ. Ўрта аср олимлари юз берган бирон ҳодиса, бино қурилиши, машҳур кишиларнинг туғилиши ва вафоти тарихини ёзишда бу ҳисобдан фойдаланганлар. *Қар.*: тарих моддаси.

АБҲАР (ф.-т.) — Хуросоннинг қадимги номи.

АВАНГОР (т.-м.) — аслида боронғор, яъни қўшиннинг ўнг қаноти. Қадимий турклар лашкарнинг ўнг қанотини Алинжаҳон замонида шундай атаганлар.

АВАХТА (нем.) — чор Россияси Ўрта Осиё хонликлари ҳудудини босиб олиб, Туркистон генерал-губернаторлигини ташкил қилгандан кейинги даврда чор маъмурлари томонидан Туркистон ўлкасида озодликдан маҳрум этилган шахсларни сақлаш учун ташкил этилган ва шу мақсадда махсус жиҳозланган жой, қамоқхона.

АВАҒА (т.) — ўрта асрларда Ўрта Осиё ҳудудларида отанинг акаси ёки укаси, амаки аваға деб аталган (жиянларга нисбатан). Шунингдек, узоқ қариндош ва чатишган қариндошларга нисбатан ҳам шу ибора қўлланилган.

АВБОШ (ф.-т.) — бебош, дайди, безори. Тарихий манбаларда ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиб кўчага чиққан меҳнаткаш халқ шу ном билан аталган.

АВЕСТО — Зардуштийлик динининг муқаддас китоби. «Авесто» жуда қадимги китоб бўлиб, унинг ибтидоий қисми милоддан аввалги, яъни қарийб икки минг йил аввал вужудга келган. Зардуштийлик динининг ватанларидан бири Ўрта Осиё ҳисобланган. «Авесто»да Хоразм, Бақтрия, Марғиёна, Сўғдиёна сингари давлатлар ва тарихий маданият ўчоқлари тўғрисида кўплаб қимматли маълумотлар мавжуд. Манбаларда айтилишича, «Авесто» 21 қисмдан иборат бўлган. Катта «Авесто»дан айрим муҳим оятлар танлаб олиниб, «Кичик Авесто» яратилган. «Авесто» Ўрта Осиё, Эрон, Озарбайжон каби мамлакатлар табиати ва халқларининг қадимги даврларини ўрганишда энг муҳим манба ҳисобланади.

АВЛИЁ (ар.) — Ислом динида Оллоҳга яқин киши, ҳомий, «бандаларнинг ҳомийси» маъноларини билдиради. Авлиё гўё худонинг алоҳида илтифотидан баҳра олиб, илоҳий қудратга эга бўлган, одамларнинг ҳаётига, турмушига таъсир кўрсата оладиган киши ҳисобланган. Мана шунинг учун ҳам

мусулмонлар авлиёларнинг мазорларига сифинишган ва улардан мадад сўрашган.

АВЛОД (ар.) — бир аждоддан тарқалган кишилар. Авлод ота ва она авлодларига бўлинади. Ота авлодига амаки-амакиваччалар, амма-аммаваччалар, ака-укалар ва улардан тарқалган кейинги насл киради. Она авлодига эса тоға-тоғаваччалар, хола-холаваччалар ва улардан тарқалган кейинги насл киради. Шунингдек, ушбу атама маълум бир даврда яшаган кишиларга нисбатан ҳам қўлланилади. *Масалан:* ёш авлод.

АВОМ (ар.) — феодал жамиятида пастки табақаларга мансуб бўлган кишилар, оддий халқ оммаси авом деб аталган. Шунингдек, ўқимаган, билимсиз киши маъносини билдирувчи сўз сифатида ҳам қўлланилган. *Масалан:* авом одам.

АВОРИЖА (ар.) — солиқ олинadиган жойларнинг рўйхати. Бу атама айниқса сосонийлар даврида ниҳоятда машҳур бўлган. XVII—XVIII асрларда Бухоро хонлигида солиқ тўлайдиган жойларнинг рўйхати ҳам шу ном билан юритилган.

АВОРИЗОТ (ар.) — XIII асрдан бошлаб Ўрта Осиёда мавжуд бўлиб, ер эгаси ёки ҳокимнинг хўжалигида ишлаб бериш мажбурияти.

АВРАНГБАРДОР (ф.-т) — хон ва амирларнинг хизматкорларидан бири бўлиб, ҳарбий юриш пайтида хон ёки амир ёнида юрадиган киши. Аврангбардорнинг вазифаси тахти равон, яъни кўчма тахтни олиб юришдан иборат бўлган. Аврангбардорлик лавозими тўғрисидаги маълумотлар XVIII аср манбаларида, жумладан, «Мажмаъ ал-арқом»да тилга олинади.

АВСАТ (ар.) — Ўрта Осиё хонликлари ҳудудидаги мадраса талабаларининг ўрта гуруҳи.

АДАД (ар.) — сон, рақам атамаларининг Ўзбекистонда XX асрнинг 30-йилларигача кўпроқ ишлатилган шакли. «Адад» дона маъносидан ҳам юритилади. *Масалан:* Беш адад китоб олдим, яъни беш дона китоб олдим.

АДИБ (ар.) — адабиётчи, ёзувчи. Адиб кенг маънода умуман сўз санъаткорига нисбатан, тор маънода эса ёзувчига нисбатан ишлатилади. Ўрта Осиёда адиб атамаси VIII—IX асрлардан бери қўлланилиб келинган.

АДНО (ар.) — мадраса талабаларининг бошланғич гуруҳи. Яна авсат (ўрта) ва аъло (олий) гуруҳлари бўлган.

АЖАМ (ар.) — араблар ўзлари босиб олган ҳудудлардаги бошқа халқларни, жумладан, Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Ўрта Осиё халқларини шундай атаганлар. Шунингдек, араблар яшайдиган ерлардан бошқа мамлакатлар, хусусан, Эрон ва Турон давлатлари ҳам «Мулки ажам» номи билан юритилган.

АЖАМ ПОДШОЛАРИ — араб бўлмаган мамлакатлар (Эрон ва бошқ.)нинг подшолари.

АЖАРЧИ (м.) — тўғриси гажарчи. Лашкарга йўл кўрсатиб борувчи.

АЖДОД (ар.) — Ўрта Осиё халқларида боболар деган маънода бўлиб, шахснинг илгари ўтган ота-боболарини англатади.

АЗ (т.) — қадимий туркий қабилалардан бирининг номи. Уларнинг асосий қисми VII—VIII асрлардаёқ ҳозирги Тува ҳудудидан Еттисувга кўчиб келиб ўрнашган. Еттисувдаги азлар қозоқ, қирғиз ва ўзбек халқлари таркибига сингиб кетган.

АЗОН (ар.) — Исломда ҳар куни беш маҳал ўқиладиган намоз вақтини эълон қилиш ва унга даъват қилиш. Намозга ҳар бир масжидда махсус киши — муаззин томонидан азон айтиб чақирилади.

АЙМОҚ (т.-м.) — ўрта аср мўғулларида бир ҳудудда яшовчи, бир-бирига қариндош оилалар бирлашмаси аймоқ дейилган. Ўрта асрларда туркий халқларда ҳам бир неча қабилла ёки уруғ бирлашмаси аймоқ деб аталган. Бу атама ҳозир ҳам ўз уруғларини яхши билган ўзбек халқи ичида кенг қўлланилади.

АЙМОҚЛАР — ҳозир Афғонистонда яшовчи бир қанча туркий қабилла ва уруғларнинг умумий номи. Аймоқлар XV—XVI асрларда Фарғона водийсида, Қашқадарё вилояти ҳудудида яшаганлар. Асрлар ўтиши билан аймоқлар ўзбеклар таркибига кирган, уларнинг аксарият қисми ўз қабилла номларини унутиб юборганлар ва фақат Қашқадарё вилоятидаги маълум бир кичик қисми ўз қабиласи номини сақлаб қолганлар.

АЙФОҚЧИ (т.-м.) — ўрта асрларда Ўрта Осиё ҳудудларида асосан ҳарбий атама сифатида қўлланилган бўлиб, қўшиннинг маълумот олиб келувчи даракчилари ҳамда қўшиннинг даракчи бўлимлари маъносида кенг қўлланилган. Шунингдек, ушбу атаманинг ёлгон гап ёйувчи, игво, туҳмат қилиб кун кўрувчи шахс маъносида ҳам қўлланилгани маълум.

АКОБИР (ф.) — Ўрта Осиё ҳудудида ўрта асрларда юқори мартабали, давлатманд киши, улуғ зотга нисбатан қўлланилган атама.

АҚОР (ар.) — Ўрта Осиёда Темурийлар давлатида сув, боғ, тегирмон, канал, дўкон, устахона ва бозорлар каби кўчмас мулклар ақор деб аталган. Ақор васият билан вақфга айлантирилиши мумкин бўлган.

АЛАФ ПУЛИ (ар.ф.-т.) — Ўрта Осиё хонликларида яйлов, бедазор, мевали боғ ва узумзорлардан олинадиган солиқ.

АЛЛОМА (ар.) — Ўрта Осиё халқларида илм-фаннинг бир ёки бир неча соҳасини мукамал эгаллаган киши, билимдон шахс аллома деб юритилган.

АМАЛДОРИ МЕҲМОНХОНА (ар.ф.-т.) — Бухоро амирлигида амир қабулхонасида ишловчи мансабдор.

АМИН (ар.) — бир неча хил маъноларни англатади. 1. Бухоро амирлигида туман ёки қишлоқ оқсоқоли. 2. Бозорда сотувчилардан солиқ ундирувчи мансабдор. 3. Чоризм даврида Фаргона водийси, Самарқанд, Каттақўрғон уездларининг айрим волостларида халқ томонидан сайланиб бир ёки бир неча кичик қишлоқни бошқарувчи амалдор. Бухоро амирлигида амин амлоқдорга, Туркистон ҳарбий губерна-торлигида эса волост бошлиғига итоат этган.

АМИНОНА (ар.ф.-т.) — Бухоро амирлиги ҳудудида, Самарқанд ва Фаргона бозорларида XVIII—XX аср бошларида чорва ва озиқ-овқат молларини сотувчи кишилардан ундирилдиган махсус бозор ҳақи. Шунингдек, Ўрта Осиё ҳудудидаги аминлар фойдасига йиғиб олинадиган солиқ ҳам аминона дейилган.

АМИР (ар.) — Ислом дини қабул қилингунга қадар арабларда амир сўзи қабила бошлиғи, ҳарбий бошлиқ деган маъноларни билдирган. Араблар кўп жойларни босиб олиб, ўз динларига ўтказгандан сўнг Араб халифалигига қарам

бўлган мамлакатларни бошқариш учун тайинланган ҳокимни, қўшин қўмондони ва йирик лашкарбошиларни амир деб аташган. Мўғуллар истилосидан сўнг Олтин Ўрдада, кейин Ўрта Осиё ва Эронда мўғул ва турк қабилалари бирлашмаси — улус бошлигининг унвони ҳам амир деб аталган. Соҳибқирон Темурнинг унвони ҳам амир бўлиб, тарихда Амир Темур деб юритилган. XVIII аср охиридан бошлаб, Бухорода мангит сулоласига мансуб бўлган ҳукмдорлар ҳам ўзларини амирлар деб юритишган.

АМИР АЛ-МУЪМИНИН (ар.) — мўминларнинг ҳукмдори. Илк ислом даврида халифаларнинг кенг қўлланилган унвони. Бу унвонни дастлаб халифа Умар олган. Кейинги барча халифалар ҳам шу унвон билан юритилган.

АМИРЛИК (ар.т.) — мусулмон мамлакатларида амир томонидан бошқарилган мамлакат. XVIII асрнинг иккинчи чорагидан бошлаб Бухоро хонлиги Бухоро амирлиги деб юритилган.

АМИР УЛ-УМАРО (ар.) — амирлар амири, олий амир деган маънони англатган. Олтин Ўрда, Чигатой улусида бутун ҳарбий ишлар унинг тасарруфида бўлган. Бундан ташқари, Амир ул-умарога ҳукуматнинг барча бош ижроия идоралари ҳам бўйсунган. Амир Темур ва темурийлар даврида амир ул-умаро фақат олий бош қўмондонлик, айрим ҳолларда, ҳукмдорнинг худайчиси бўлган.

АМИРИ ШИКОР (МИРИ ШИКОР) (ар.ф.-т.) — ов бошлиғи ёки соҳиби. XV—XVI асрларда кўчманчи ўзбек хонлари даврида мавжуд бўлган давлат мансабларидан бири. Бу мансабни олган амирлар зодагонлар ҳаётида, айниқса, хонлар ва султонлар ҳаётида муҳим бўлган хон овини ташкил қилар эдилар.

АМИРИ ЛАШКАР (ар.ф.-т.) — Темурийлар давлатида кенг тарқалган энг юқори олий ҳарбий унвон. *Қаранг:* Амир ул-умаро.

АМЛОК (ар.) — катта ер эгалиги; мулклар, ер-сув, киши тасарруфидаги нарса ва буюмлар амлок дейилган; Бухоро амирлигида солиқни тақсимлаш бирлиги ҳисобланган; XVI—XIX асрларда Бухоро ва Қўқон хонликларида феодал ер эгалигининг бир тури бўлиб, давлат олдидаги хизматлари учун шаҳзодалар, лашкарбошилар ва амалдорларга инъом қилинган ер-сув амлок дейилган.

АМЛОКДОР (ар.ф.-т.) — Бухоро амирлигига қарашли энг кичик бўлинма — амлокни бошқарувчи киши. Амлокдор бой табақа вакилларида бўлиб, бек томонидан тайинланган. Амлокдорга бир неча қишлоқ қарам бўлган. Амлокдор қўлида котиб, мироб, амин, оқсоқоллар хизмат қилганлар. Амлокдорлар ўз ерларини деҳқонларга ижарага берганлар. Амлокдорлар хирож йиғиш, деҳқонлар етиштирган ҳосилни ҳисобга олиш, солиқ тўламаганларни жазолаш, жарима солиш каби ишлар билан шуғулланганлар.

АМЛОКДОРХОНА (ар.ф.-т.) — Бухоро амирлигида аҳолига амлок солиш ва уни ундириш билан шуғулланувчи амлокдорнинг маҳкамаси.

АМЛОК ЕРЛАР (ар.) — Бухоро амирлигида феодал ер мулкининг асосий шакли. Амлок ерлар амир ихтиёрида бўлиб, деҳқончилик қилиш учун айрим кишиларга берилар эди. Амлок ерларга экин эккан деҳқонлар давлатга феодал рентаси — хирож ва бошқа солиқлар, йиғимлар тўлаганлар.

АМРИ МАЪРУФ (ва наҳий мункир) — Ислом анъанасида (ҳанафия мазҳабида) ҳар бир мусулмонга моҳиятан тарғибот вазифасини юклайдиган ақидавий таълимот. Бунга кўра ҳар бир мусулмон учун ўз фарзандлари ва яқинларини исломга ўргатиш, диний йўлга киритиш мажбурийдир деб ҳисобланган. Оддий халқ тилида «насиҳат қилиш» маъносида ҳам ишлатилади.

АНБИЁ (ар.) — пайғамбарлар деган маънони англатади.

АНБИЁИ ИЗОМ (ар.) — Улуғ пайғамбарлар деган маънони англатади.

АНГОР — қадимий даврлардаги майдон ўлчови. Одатда, атрофи уват билан ўралган яхлит экин майдони бир ангор дейилган. Шунингдек, ўрта асрларда ва қисман ҳозирги кунда ҳам ҳосили йиғиб олинган экинзор, *масалан*, буғдойзор, арпапоя ҳам ангор — ангора деб аталади.

АНЖУМАН (ф.-т.) — кенг доирада ўтказиладиган йиғин, йиғилиш, кенгаш ва мажлислар.

АНСОРЛАР (ар.) — Ислом тарихида 622 йилда Маккадан Мадинага кўчиб келган мусулмонларга ва уларнинг Пайғамбари Расулulloҳ Муҳаммад саллалoҳу алайҳи васалламга ёрдам берган ва ислом динини қабул қилган мадиналик авс ва ҳазраж қабилаларининг аъзоларига нисбатан қўлланилган ном. Ансорлар Маккадан кўчиб келган

муҳожирлар билан бирга илк мусулмонлар жамоасини ташкил этган.

АОДИЙ (ар.) — душманлар деган маънони англатади.

АРАВОН — ўзбеклашган араб уруғларидан бири. Аравонлар ҳозирги Фарғона вилояти Ўзбекистон тумани ҳудудида истиқомат қилишади. Улар 1300 йил илгари Ўрта Осиёга кўчиб келиб, ўтроқлашиб, ўзбеклашиб кетган араблар авлодидир.

АРБОБ (ар.) — XVIII—XX аср бошларида Бухоро амирлигидаги қишлоқ ва шаҳарларда маҳалла бошлиғи, оқсоқол, қишлоқ мироблари бошлиғи арбоб деб аталган. Ҳозирги кунда ижтимоий-сиёсий ҳаёт, маданият ва фан соҳасидаги машҳур кишилар арбоб дейилади.

АРБОБОНА (ар.ф.-т.) — Бухоро амирлигида арбоблар фойдасига халқдан йиғиб олинadиган солиқ.

АРДИШ (т.) — Иртиш дарёси ва унинг теварак атрофидаги ерлар.

АРЖУМАНД (ф.-т.) — азиз, қадрли, иззатли, ҳурматли, мўътабар деган маъноларни англатади.

АРИЗАЧЎП (ар.-ф.-т.) — узунчоқ, ичи говак, чиройли ишланган, сирти нақшланган ёғоч филоф. Бухоро, Хива ва Қўқон амалдорлари бир-бирига ёзган ариза, нома ва илтимосномаларини аризаچўпда чопарлар орқали юборганлар.

АРК (юн.) — қадимги давр, ўрта асрларда ҳамда сўнгги даврда Ўрта Осиё ҳудудида шаҳарларнинг ҳокимлар жойлашган ички қисми, яъни «Ўрда» арк дейилган. Асосан олийпаноҳ ҳокимлар, подшолар, хонлар, амирлар, уларнинг сарой амалдорлари ва лашкарбошиларининг уйлари, ҳукумат идоралари, девонхона, танга зарб этадиган зарбхоналар арк ичида бўлган. Арк асосан шаҳарнинг тўрида жойлашган.

АРКНИ ДАВЛАТ (ар.) — давлат устунлари; амирлар, вазирлар, руҳонийлар ва ҳ. к.

АРЛОТ (м.) — Ўрта Осиёда яшаган ва келиб чиқиши жиҳатидан мўғул қабилаларига мансуб уруғ. Сўнгги даврда (XIX—XX асрлар) улар ўзларини ўзбек қабилалари деб ҳисоблаганлар.

АРРОДА (ар.) — ўрта асрларда ишлатилган тош отадиган махсус қурилма; манжаниқ.

АРТ (ОРТ) (т.) — қадимий географик атама бўлиб, довон демакдир. Арт атамаси туркий руний битикларида, М. Қошғарийнинг «Девону луғатит-турк» асарида учрайди. Асосан географик номлар сифатида қўлланилган.

АРШАКИЙЛАР — милоддан аввалги 250 йилдан милодий 224 йилларгача Парфияда ҳукмронлик қилган сулола. Сулолага дай қабиласининг бошлиғи Аршак асос солган. Бу давлатга ҳозирги Шарқий Эрон ва Ғарбий Туркменистон ерлари тобе бўлган. Аршакийлар давлатининг илк пойтахти Ашхобод яқинидаги Нисо шаҳри харобаси ўрнида бўлган. Бу сулоланинг асосий вакиллари: Аршак I (250—248/247 й. й.), Тиридат I (248/247—211), Артабан I (211—191), Прианат (191—176), Фраат I (175—170), Митридат I (170—138/137), Фраат II (138/137—128), Артабан II (128—124/123), Митридат II (124/123—88/87), Фраат III (70/69—58/57), Ород II (57—37/36), Фраат V (милод. ав. 2—милод. 4), Вонон I (7/8—12), Артабан III (12—38), Готарз II (38—51), Вологес I (51/52—79/80), Митридат IV (128/129—147), Вологес III (148—192), Вологес IV (192—207/208), Вологес IV (207/208—222), Артабан V (209—224).

АРФИН (т.) — ўзбек миллатининг таркибига қўшилган қадимги туркий уруғлардан бирининг номи. Бу уруғнинг номи М. Қошғарийнинг «Девону луғат ит-турк» асарида тилга олиниб, у «арғу» тарзида берилган.

АСКАРГОҲ (ар.ф.-т.) — қадимги даврларда ҳамда ўрта асрларда Ўрта Осиё худудида хон ёки подшоҳнинг ҳарбий юриш вақтида ўз қўшини билан жанг олдидан бирор манзилда тўхтаб қурган ҳарбий оромгоҳи, қароргоҳи. У лашкаргоҳ деб ҳам аталган.

АСБОБИ ҲАРБ (ар.) — уруш асбоблари.

АСО (ар.) — қадимги ва ўрта асрларда ҳасса шундай деб аталган. Мусо пайғамбарнинг қўлидаги «асо»си билан мўжиза кўрсатганлиги тарихий манбалардан маълум.

АСОТИР (ар.) — қисса, достон, ривоят.

АСР (ар.) — 1. Юз йил, давр, замон, қарн. 2. Куёш ботишига яқин вақт. Бундан ташқари мусулмонлар томонидан у вақтда ўқиладиган номоз ҳам шу ном билан юритилади.

АСҲОБЛАР (ар.) — Муҳаммад Пайғамбарнинг яқин ёрдамчилари, сафдошлари бўлмиш саҳобалар баъзан асҳоблар деб аталган.

АТИЛ (ИДИЛ) (т.) — Волганинг қадимги замонлар ва ўрта асрлардаги номларидан.

АТРАБОН — оташпарастларнинг ибодатхоналарида доимо ёниб турадиган муқаддас оловга — «азар-хурро»га ўтин ташлаб, кулини олиб турадиган диндорлар.

АТРОК (ар.) — турк деган сўзнинг кўплиги, яъни турклар.

АТТОР (ар.) — дастлаб атир-упа ва бошқа хушбўй пардоз-андоз моллари сотувчи кишига нисбатан ишлатилган. XIX—XX аср бошларида эса кундалик ҳаётда керак бўладиган барча майда-чуйда моллар билан савдо қиладиганлар ҳам атторлар деб юритилган.

АФРИҒИЙЛАР — Хоразмда милоднинг IV—VIII асрларида ҳукмронлик қилган сулола.

АҲУРАМАЗДА — зардуштийлар худоси. Зардуштийлик дини қадим замонларда ва илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда ва Эронда кенг тарқалган эди. Бу диннинг муқаддас китоби «Авесто»да сахий худо Аҳурамазда ёруғлик, ободонлик, фаровонлик, саломатлик каби ҳамма эзуликларни яратувчи ва бошқарувчи худо сифатида ифодаланган. Шунингдек ушбу асарда Аҳурамазданинг барча ёвузликларни — зулмат, қурғоқчилик, очлик, вабо, совуқ, заҳарли жониворларни яратувчи ва бошқарувчи Анхра-Манъё — Аҳриман худоси билан доим кураш олиб борганлиги баён этилган.

АЧАМАЙЛИ (ОЧАМАЙЛИ) (т.) — ўзбек миллати таркибига кирган кичикроқ уруғлардан бирининг номи. Ҳозирда Ўзбекистонда мазкур ном билан аталувчи қишлоқлар мавжуд.

АШТАРХОНИЙЛАР — Мовароуннаҳрни идора қилган сулола (1599—1753). 1556 йилда Астрахан (Ҳожи-Тарҳон) хонлиги Россия томонидан босиб олингач, Жўчихон наслига мансуб бўлган Астрахан хони Ёрмуҳаммад ўз оиласи аъзолари ва қариндошлари билан Бухорога келади. Бухоро хони Искандар Ёрмуҳаммад ва унинг ҳамроҳларига ўз мамлакатидан бошпана беради. Ёрмуҳаммаднинг ўғли Жонибек Султонга ўз қизи Зухрани хотинликка беради. Шу никоҳдан уч ўғил (Динмуҳаммад, Боқимуҳаммад, Валимуҳаммад) дунёга келади. Бухоро хони Абдулмўмин ўлдирилгандан сўнг шайбонийлар наслидан валиаҳд йўқлиги учун Жонибекнинг ўғли Боқимуҳаммад хон тахтига кўтарилади. Шундан сўнг Бухоро хонлигида аштархонийлар сулоласининг ҳукмронлиги бошланган.

АЪЁН (ар.) — Ўрта Осиё феодал жамиятидаги имтиёзли синфнинг энг юқори қатламига мансуб бўлган, ҳукмдорга яқин турган шахс; амалдор.

АЪЗАМ (ар.) — энг улуғ, бош, улкан каби маъноларни англатган; хон, подшоҳ ҳузуридаги йирик амалдорларнинг бошқалардан ажралиб туриши учун амали олдига қўшиб ишлатилган. *Масалан:* Вазири аъзам, яъни бош вазир.

АЪЛАМ (ар.) — диний ва қозихона унвони. Шариат илмида етук бўлган олимларга берилган. Аълам мадрасаларда ҳам дарс беришлари шарт бўлган.

АЪЛО ҲАЗРАТ (ар.) — ҳазрати олийлари. Шоҳлар ва хонларнинг номларини улуғлаш мақсадида уларга мурожаат қилинганда қўлланилган ибора.

АЮЧИ (т.) — XIII—XVI асрларда Дашти Қипчоқда яшаган уруғлардан бирининг номи. Бу уруғ парчаланиб, кичик-кичик қисмларга бўлиниб, бошқирд, қирғиз ҳамда қипчоқлар ичида ўзбек халқи таркибига кирган.

АҚД (ар.) — умуман шариатда қонунлаштирилган шартнома, аҳднома. Жузий маънода никоҳ ақди никоҳ олдидан тўланадиган қалин ёки маҳрни белгилайдиган аҳднома.

АҚИДА (ар.) — диндорлар учун мажбурий ҳисобланган, шак келтирилмасдан, муҳокама юритмасдан, эътиқод қилиниши лозим бўлган диний талаблар. Ислом ақидаларининг асоси «Қуръон»да берилган.

АҚОЛИМИ САБЪА (ар.) — етти иқлим деган маънони англатади. Шарқ олимларининг таълимотига кўра, ҳар бир иқлим еттита юлдуз—Зуҳал, Муштарий, Миррих, Қуёш, Зуҳра, Аторуд, Қамардан бирига мансуб бўлган.

АҚСОИ ШАРҚИЯ (ар.) — Узоқ Шарқ деган маънони англатади.

АҚИҚА (ар.) — мусулмонларда янги туғилган боланинг «қорин сочи»га қайчи уриш муносабати билан жонзот сўйиб зиёфат ўтказиш одати. Унда болага исм ҳам қўйилади.

АҲАМОНИЙЛАР — милoddан аввалги 558—330 йилларда Эронда ҳукмронлик қилган сулола. Аҳамонийлар сулоласига милoddан аввалги VIII асрда Элам яқинидаги Парса ҳудудида яшаган қадимги форс қабилаларининг бошлиғи Аҳамон асос солган. Кир II даврида Ўрта Осиё ҳудудлари ҳам Аҳамонийлар сулоласига бўйсундирилган. Унинг даврида қадимги Шарқ-

нинг катта қисми ўз ҳукмронлигига бўйсундирилади ва Аҳамонийларнинг Буюк Империясига асос солинади. Аҳамонийлар давлати Александр Македонский томонидан тугатилади. Аҳамонийлар сулоласи вакиллари: Аҳмон (Ҳахоманиш), Чиш-пиш, Кир I, Камбиз I, Кир II, Камбиз II, Доро I, Ксеркс I, Ортоксеркс I, Ксеркс II, Секудиан II, Доро II, Ортоксеркс II, Ортоксеркс III, Арсес, Доро III.

Б

БАДАЙ (т.) — Амударёнинг қуйи оқимида, ҳозирги Хоразм, Қорақалпоғистон ҳудудларида яшаб, Амударё бўйларида чорвачилик билан шуғулланган уруғлардан бири бўлиб, улар XIX асрнинг биринчи чорагида Сурхон воҳасига, Бекободдан Зомин даштларигача бўлган ҳудудларга тарқалган. Ҳозирги кунда ўзбек халқи таркибига сингиб кетган.

БАДАРҒА (ф.-т) — бутун бир қишлоқ аҳолисини ёки айрим бир жавобгар шахсни яшаб турган жойидан ҳайдаб юбориш ёки муайян жойларда туришини таъқиқлаш.

БАЁННОМА (ф.ф.-т.) — бирор воқеа юзасидан ёзилган расмий маълумот ёки хабар. Ҳозирги кунда ушбу атаманинг маъносини баёнот атамаси орқали ифодалаш қўлланилмоқда.

БАЁТ (т.) — қадимги турк-ўғиз қабилаларидан бири. Баёт қабиласи туркман, озарбайжонлар билан бир қаторда ўзбек халқлари таркибига ҳам кирган. XX аср бошларида баётлар Бухоро атрофлари ва Қоракўл туманларида истиқомат қилишган.

БАЗЗОЗ (ар.) — ип-газлама билан савдо қиладиган дўкондор. Қадимда бундай дўкондорлар Ўрта Осиё бозорларида кўп бўлган. Баззозлар газламаларни от-араваларга ортиб, узоқ қишлоқларга ҳам олиб бориб сотишган.

БАЗЛ — инъом, эҳсон, ҳадя.

БАЙТУЛЛОҲ (ар.) — Макка ислом динининг ягона марказига айлангандан кейин Оллоҳнинг уйи — Каъбага берилган ном.

БАЙТУЛМОЛ (ар.) — Ислом мамлакатларида давлатга қарашли қимматбаҳо буюмлар, мол-мулклар ҳамда эгасиз

қолиб давлат ихтиёрига ўтган мол-мулк ва шу мол-мулк сақланадиган махсус жой. Хазина.

БАКОВУЛ (т.-м.) — турли даврда турли хил маъноларни англатган. 1. XVI—XIX асрларда белгиланган жойларда савдогарларнинг тамға, яъни бож солиғини тўлаб ўтишлари устидан назорат қилиб турган кичик мансабдаги ҳарбий хизматчи; 2. XV асрдан бошлаб подшо, хон ва лашкарга овқат тайёрлаш устидан назорат қилиб турувчи ҳарбий мансабдор. Лашкарга маош ва улуфа, яъни озиқ-овқат тақсимлаш ҳам баковуллар зиммасига юклатилган. Улар бовурчилардан бир даража юқори ҳисобланган; 3. XVIII—XIX асрларда ва XX асрнинг биринчи чорағида ҳозирги Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари ҳудудларида тўйларда таом тайёрловчи пазанда ҳам баковул деб аталган. Пазандалар устидан назорат қилиб турувчи шахс эса баковулбоши деб аталган; 4. Ҳозирги кунда республикамизнинг Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида тўйларда кураш, улоқ (кўпқари), пойга мусобақаларини бошқарувчилар ҳамда тўйларда таом тайёрлаш устидан назорат қилувчи кишиларни ҳам баковул деб аташади.

БАКТАР — темирдан ясалган жанг кийими.

БАНДА (ф.-т.) — Ислом ақидаларига боғлиқ тушунча бўлиб, инсон Худонинг қули маъносида ишлатилади. «Бандаи мўмин», «бандаи бечора», «ғофил банда» иборалари ҳам шундан келиб чиққан. Бу иборалар ҳар бир мўмин-мусулмоннинг Оллоҳ олдида тобе ва итоаткор эканлигини кўрсатади.

БАНДАК (ф.-т.) — XIX—XX аср бошларида Ўрта Осиёда хотин-қизлар кийими ҳисобланган паранжининг елкадан ён томонга осилтириб тикилган икки енгсимон қисми бандак деб аталган. Шунингдек, ҳунармандлар ҳам кулоллар чархида лойдан ясалган хом идишларни текислаш ва силлиқлашда ишлатиладиган чарм, латта ёки кигиз бўлагини бандак деб аташган.

БАНДАР (ф.-т.) — савдогарлар ва карвонлар келиб кетадиган жой, карвонсарой ҳамда денгиз ва дарёларда кемаларнинг тўхташ жойи бандар ёки бандаргоҳ деб аталган.

БАНДИ (ф.-т.) — тутқин, асир, яъни озодликдан маҳрум этилган шахс. Улар Ўрта Осиё хонликлари ҳудудида шу атама билан аталган.

БАРАКА (ар.) — Ислом илоҳиётида бирор ишга худодан ривож тилаш, оқ фотиҳа бериш мазмунига эга бўлган тушунча. Даврлар ўтиши билан оддий халқ тилида унинг мазмуни ўзгариб, меҳнат фаолиятида, ҳосил ва даромадда унум, мўл-кўллик маъносини касб этган.

БАРКАШ (ф.-т.) — аввалда жез ёки мисдан тайёрланган тарози палласи бўлган, кейинчалик рўзгор асбоби сифатида — патнис ўрнида ишлатилган.

БАРГАК (ф.-т.) — 1. Данаги олиниб, қуритилган ўрик қоқи. Баргакнинг қайса, кесилган, бўлинган, дудланмаган деган хиллари бўлади. 2. Зиракнинг бир тури. Бухоро ва Самарқандда кенг тарқалган.

БАРДА (ар.) — асир олиниб, сотиб юборилган ёки қулга айлантирилган кишилар. Ўрта асрларда Дашти Қипчоқ кўчманчилари ўзаро урушларда ҳамда Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг ўтроқ туманларига қилинган талончилик юришларида асир олинган кишиларни, яъни бардаларни ўз юртларига олиб бориб қул қилар, сотиб юборар ёки ўз хўжаликларида ишлатар эдилар.

БАРИД (ар.) — 1. Чопар, хат элтувчи, почталёон. 2. XIV—XVI асрларда Ўрта Осиё халқларида кенг қўлланилган масофа ўлчови бўлиб, икки фарсах, яъни тахминан ўртача 12 км га тенг йўл бўлган.

БАРЛОС (т.-м.) — ўзбек халқи таркибига кирган йирик уруғлардан бири. Барлослар тоғли ва тоғ районларида яшаб, асосан чорвачилик билан шуғулланишган. Барлослар тарихда машҳур уруғлардан бири бўлиб, соҳибқирон Амир Темур ҳам шу уруғга мансуб. Темурийлар даврида бу уруғдан кўп-кўп бек ва амирлар етишиб чиққан. Ҳозирги даврда барлосларнинг авлодлари республикамизнинг Китоб, Шаҳрисабз, Чироқчи, Косон, Бойсун, Денов, Сарийосиё, Фориш, Жиззах, Зомин, Марҳамат, Хўжаобод, Иштихон, Навоий, Нурота, Ургут, Ғаллаорол туманларида ҳамда Тожикистон, Қирғизистон Республикаларида ва Афғонистон ҳудудларида ҳам яшайди.

БАРОТ (ар.) — 1. Подшоҳ, хон томонидан бирор солиқ ёки жаримадан озод этиш; 2. Маълум шарт билан бирор мулк ёки мансабни эгаллаш, халқдан солиқ тўплаш ёки пул, ғалла, ем-хашак олиш учун берилган махсус ёрлиқ ёки гувоҳнома. Бундай гувоҳнома олган киши баротдор деб аталган.

БАРЧА (ҳ.) — найзача, жўпин.

БАРЧАК (ҳ.) — найза ёки шамшир дастасининг гулбанди.

БАТУЛ (ар.) — таркидунёликни касб қилган қиз. Биби Марям ва Биби Фотималарнинг лақаби.

БАҚҚОЛ (ар.) — XX асрнинг биринчи чорагигача Ўрта Осиёдаги шаҳар ва қишлоқ бозорлари ва гузарларда, ўз ҳовлиси ёнидаги дўконларида мева, сабзавот, доривор, гуруч, мош каби маҳсулотларни сотувчи майда савдогар. Харидорлар ўз маҳалла-гузарларидан бўлгани учун баққол уларга насияга ҳам маҳсулот бераверган.

БАҲОДИР (БОТИР) (м.) — кўрқмас, довюрак, қаҳрамон киши деган маънони англатган. Чингизхон ва мўғуллар ҳукмронлиги даврида хоннинг шахсий жанговар гвардияси баҳодирлар деб аталган. Бундай қисм Чингизхон 1203 йили кeroитлар устидан ғалаба қилгандан кейин ташкил этилган. Баҳодирлар уруш вақтида олдинги қисм (авангард) билан бирга ҳаракат қилган, тинчлик вақтида эса хон қароргоҳини қўриқлашган. Чингизхон давридан бошлаб олий табақага мансуб шахслар ва ҳарбий кўчманчи зодагонларнинг вакилларига берилувчи унвонлардан бирига айланган. XVI—XIX асрларда Бухоро, Қўқон ва Хива хонликларида хонларнинг айримлари ўз номларига баҳодир сўзини фахрий унвон ёки лақаб сифатида қўшиб айтишган.

БАҲРИН (т.) — турклашган мўғул қабилаларидан бирининг номи. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида баҳринлар Дашти Қипчоққа келиб ўрнашган. XVIII—XIX асрларда баҳринларнинг катта қисми Тошкент воҳаси, Фарғона водийсига, бир қисми эса Зарафшон воҳасига кўчиб келиб ўрнашган. Баҳринлар бир қанча уруғларга бўлинган. Шулардан энг йириклари бағонали, қорақалпоқ, уали эди.

БАҲМАН — куёш йилининг 11 оyi номи (22 январь — 20 февралга тўғри келади).

БАҲМАНЖАНА — баҳман ойининг иккинчи куни. Қадимда шу кунда байрам бўларди.

БАҲОР — йил фасли; бутхона, ибодатхона.

БЕВАР — паҳлавий тилда 100 минг дегани.

БЕГОР (ф.-т.) — Ўрта Осиёда ўрта асрларда мавжуд бўлган мажбурий ишлаб бериш мажбурияти бўлиб, меҳнаткаш халқ хон ва маҳаллий ҳукмдорлар тарафидан давлат ва

феодалларнинг турли қурилишлари, жумладан, қалъа, сарой, йўл қурилиши, канал ва ариқлар қазииш каби ишларда текинга ишлаб беришга мажбур қилинган. *Масалан:* Абдуллахон II нинг (1583—1598) ҳукмронлик даврида, унинг махсус фармони билан машҳур Жуйборий хожаларидан Ҳожа Саъднинг ерларига Вахшдан сув чиқариш учун ариқ қазиишга Ҳисор, Деҳнов, Қубодиён ва Шаҳрисабздан 10 минг киши сафарбар қилинган.

БЕК (т.) — Ўрта Осиё хонликларидаги шаҳар ёки вилоят бошлиғи. *Масалан:* Бухоро хонлиги бир неча бекликларга бўлинган. Ҳар бир бекликни амир томонидан тайинлаган бек бошқарган. Бек ўзи бошқарадиган бекликда чексиз ҳуқуққа эга бўлиб, у фақат амирга бўйсунган. Шунингдек, бек ўзи аслзода, ҳукмдор, жаноб маъноларида ҳам ишлатилган.

БЕКЛАРБЕГИ (т.) — Ўрта Осиёда мавжуд бўлган юқори маъмурий унвон ва лавозим. Вилоят, катта шаҳар ҳокимлари ана шу унвонга эга бўлишган. Бу унвон кўчманчи халқлар орасида кўп ишлатилган. Бекларбеги лавозими Ўрта Осиёда XIX аср охиригача сақланган. Бекларбегининг асосий вазифаси солиқ ва турли бошқа феодал мажбуриятларининг ўз вақтида тўланишини таъминлаш, хон фармонларини амалга ошириш, тегишли масалаларни бий, оталиқлар, оқсоқоллар кенгаши билан келишиб ҳал этишдан иборат бўлган. Бекларбегилар қўл остидаги вилоятларда алоҳида вазир, шайхулислон, садр, жонишин (бекларбегининг муовини) каби мансаблар ҳам бўлиб, улар бевосита бекларбегига бўйсунганлар.

БЕКЛИК (т.) — Бухоро амирлигида бек томонидан идора этиладиган маъмурий ҳудуд. Бухоро амирлиги XX аср бошларида 27 та бекликдан иборат бўлган.

БИБИ (ҳ) — хотун, хонум, уй бекаси, мўътабар аёл.

БИБИ СЕШАНБА (ҳ.ф.т.) — Ислон динида аёллар синадиган авлиё она. Чарх йигирувчи аёлларнинг пири, афсонавий шахс.

БИДЪАТ (ар.) — диндаги расмий таълимотларга қарши янги фикр ва ақидалар. Ислон Муҳаммад (САВ)дан кейин пайдо бўлган унсур ва қоидалар.

БИЙ — кўчманчи ва ярим кўчманчи туркий халқларнинг, жумладан, ўзбекларнинг уруғ оқсоқолларига берилган унвон. Бийлар XVIII—XIX асрларда йирик ўзбек қабила ва уруғларига бошчилик қилиб, фақат марказий ҳукуматга ито-

ат этган. Ўрта Осиё хонлари қабила ва уруғ бошлиқларини итоатда сақлаш учун уларга унвонлар бериб мансабларга тайинлаганлар. Бий унвони авлоддан-авлодга мерос бўлиб қолдирилган.

БИРКА (ар.) — сардоба, ҳовуз. *Қар.*: сардоба.

БИСОТ (ар.) — айрим киши, оила, хўжаликнинг жамгарган мол-мулки. Қиз чиқариш, ўғил уйлантириш ёки ўлимлик деб бисот йиғилади. Илгари гилам ва шунга ўхшаш қимматли нарсалар яхши бисот ҳисобланган. Ҳозир ҳам бу атама турмушимизда қўлланиб турилади.

БИТИК (т.) — қадимги туркий тилларда қалам билан битилган ёзувлар, яъни хатлар, мактублар ва китоблар. Араблар истилосидан сўнг битик сўзи ўрнига хат, мактуб каби сўзлар ишлата бошланган.

БИТИКЧИ (т.) — ўрта асрларда хон ва маҳаллий ҳокимларнинг барча ёзув ишларини олиб борувчи мансабдор. Маъноси жиҳатидан котиб демакдир. Битикчи атамаси шу маънода IX—XI асрлардан буён маълум. Қадимги Сўғдиёнада, XI—XII асрларда Салжуқийлар, Ғазнавийлар ва Хоразмшоҳлар давлатида бу лавозим эгаси дабир, кейинчалик мунший, XIX асрда Ўрта Осиё хонликларида эса мирзо, мирзабоши деб юритилган.

БОБУРИЙЛАР— Ҳиндистонда 1526 йилдан 1858 йилгача ҳукмронлик қилган сулола. Унга темурийлардан Заҳириддин Муҳаммад Бобур асос солди. Чет элларда, Ҳиндистонда, узоқ вақтлар бизда ҳам Бобурни ва унинг авлодларини «Буюк мўғуллар» деб аташ одат бўлиб қолган. Бу нотўғри гоё, асосан европалик олимлар томонидан Темур ва унинг авлодлари мўғуллардан тарқалган деган гоё илгари сурилиб, Бобур салтанати учун «Буюк мўғуллар» деган ном қўлланилган, уларнинг асарлари орқали шу назария то Ҳиндистонгача кириб бориб, узоқ вақтларгача нотўғри талқин этилиб келди. Аслида эса Темур ҳам, унинг авлодлари ҳам, шу жумладан, Бобур ҳам мўғуллардан тарқалган эмас. «Буюк мўғуллар» деган ибора Чингизхон ва унинг авлодларига нисбатан қўлланилса тўғри бўларди. Бобурийлар, аслида Темур хонадони вакили бўлмиш Бобур авлодларидандир. Улар, манбаларнинг гувоҳлик беришича, ўзларини «Бобурий мирзолар» деб юритишган.

Бобурийлар Ҳиндистонда 332 йил ҳукмронлик қилишган. Бобурийлар сулоласининг вакиллари: З. М. Бобур (1526—1530), Ҳумоюн (1530—1539 ва 1555—1556), Акбаршоҳ

(1556—1605), Жаҳонгир (1530—1627), Шоҳ Жаҳон (1627—1658), Аврангзеб Оламгир (1658—1707), Баҳодиршоҳ I (1707—1712), Жаҳондиршоҳ (1712—1713), Фарух Сияр (1713—1719), Муҳаммадшоҳ (1719—1748), Аҳмадшоҳ (1748—1754), Оламгир II (1754—1759), Шоҳ Олам II (1759—1806), Акбар II (1806—1837), Баҳодиршоҳ II (1837—1858). *Изоҳ:* Ҳумоюн афғон сур қабиласининг етакчиси Шерхондан мағлубиятга учрагач, то 1555 йилгача ҳокимият Шерхон қўлига ўтди, фақат 1555 йилда Ҳумоюн афғон, чигатой, эрон, туркман ва кўчманчи ўзбеклардан катта куч тўплаб ҳокимиятни қайтариб олди.

БОВУРЧИ (м.) — ўрта асрларда Ўрта Осиёда подшоҳ ва хоннинг хусусий ошпази. Овқат тайёрлаш пайтида бовурчилардан бошқа ҳеч ким подшоҳ ёки хон ошхонасига кириштилмаган. Овқат тайёр бўлгач, уни дастлаб бош бовурчи ва баковуллардан бири, сўнг баковулбоши тотиб кўришган ва шундан кейингина овқат олий ҳукмдор ҳузурига олиб кинилган.

БОЖ (қад. ирон) — 1. Сокинлик, хомушлик, гусл, емоқ ва ибодат вақтидаги зардуштларнинг одати. 2. Бир давлат томонидан иккинчи давлатга тўланадиган ёки бир мамлакатдан бошқа мамлакатга, феодал ички курашлар кучайган вақтларда эса бир вилоятдан бошқа вилоятга ўтиш учун, шунингдек, шаҳар ва қишлоқ бозорларида савдогарлардан олинадиган махсус тўлов. Ўрта Осиёда бож олиш ўрта асрлардан бошлаб давом этиб келган. Бож олувчи мансабдор тусқовул деб аталган.

БОЗАРГОН (ф.-т.) — ўрта асрларда вилоят ва мамлакатлараро юриб савдо қилувчи шахс, савдогар. Бозаргонлар олди-сотти ишларидан ташқари айғоқчилик ҳам қилганлар ва борган мамлакатларининг иқтисодий аҳволи, ҳарбий қудрати ҳақида маълумот тўплаганлар. Хон ва султонлар одатда ўз элчиларини бозаргонларга қўшиб юборганлар ва шу тариқа ўзларига керакли муҳим маълумотларни қўлга киритганлар.

БОИДОҚ (т.-м.) — фармонберувчи, шоҳ ноиби, вилоят ҳокими.

БОТМОН — Шарқ мамлакатлари, жумладан, Ўрта Осиёда қадимги давр ва ўрта асрларда мавжуд бўлган оғирлик ўлчови бирлиги. Ботмон турли даврларда турли жойларда миқдори ўзгариб турган. *Масалан:* XIX асрда бир ботмон Хивада 20,16 кгдан 40,95 кггача, Бухоро ва Самарқандда — 8 пуд (1 пуд—16 кг.), яъни 131,44 кг, Фарғонада — 8—10 пуд, яъни 131,44 кгдан

163,800 кггача, Тошкентда — 10,5 пуд, яъни 171,99 кгга тенг бўлган. Шунингдек, Ўрта Осиёда ботмон ер ўлчови сифатида ҳам қўлланилган, яъни бир ботмон оғирликдаги буғдой сепилиши мумкин бўлган ер бир ботмон ҳисобланган. Бу тахминан бир гектарга тенг сатҳ ўлчов белгиси бўлган.

БОЗОРШАБ — ўрта асрларда Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларида байрам ва рўза кунлари уюштирилган оммавий кўнгил очиш кечалари. Бозоршабда шаҳарнинг бош кўчаларидан бири ёки майдон безатилиб, чойхона ва дўконлар олдида чорпоялар қўйилиб, ҳар хил нарсалар сотилган. Карнай-сурнай ва ноғоралар чалиниб, махсус жарчилар одамларни бозоршабга чорлаган. Ўйин-кулги, миллий ўйинлар ва курашлар намойиш қилинган. Бозоршаб ҳар жойнинг урф-одати, расм-русмларига қараб турли шаҳарларда турлича ўтказилган.

БОЛИШ (м.) — мўғуллар империясида тилло пул бирлиги; болиш 8 мисқол-у 2 донгга тенг бўлган.

БОЛИФ — мўғулча шаҳар демакдир.

БОЛГАЛИ (т.) — ўзбек халқи таркибига кирган уруғлардан. Илгари болғали уруғи жалойир, кенагас, қурама, қўнғирот, нурота туркманлари ва бошқа ўзбек қабилалари таркибига кирган. Болғали уруғи бир неча бўғинларга бўлинган: бирул, биюрли, ештеке, кераит, нўғой, нукус, ишикли ва бошқалар. Болғали уруғи қозоқ ва қорақалпоқлар таркибида ҳам учрайди.

БОНИЙ (ар.) — бино қурувчи, қурувчи деган маънони англатган.

БОРГОҲ (ф.-т.) — подшоҳ ёки хоннинг қабулхонаси бўлиб, у ерга махсус ижозат билан кирилган. Боргоҳга махсус имтиёзи бўлган кишилар, яъни тархон ва оталиққа ўхшаган кишилардан бошқа барча мансабдорлар фақат подшоҳ ёки хоннинг эшикоғабоши орқали берган рухсати билангина кира олган. Ҳарбий юришлар вақтида хон ёки подшоҳ чодирининг сарпарда билан ўраб ажратилган қисми боргоҳ вазифасини бажарган.

БОРА (ф.-т.) — 1. Қалъа девори; қалъа деворининг ўқ отишга мўлжалланган махсус мустаҳкамланган жойи. 2. От.

БОСҚОН (т.) — темирчиларнинг катта оғир болғаси.

БОСҚОҚ (м.-т.) — мўғул хонлари тарафидан босиб олинган мамлакатларга юборилган махсус мансабдор. Улар

маҳаллий ҳокимлар фаолияти ва хатти-ҳаракатини кузатиб борганлар. Босқоқлар аҳоли ҳисобини олиш, ўлпон ва солиқ йиғиш билан ҳам шуғулланганлар. Улар ихтиёрига махсус ҳарбий қисм ва молия хизматчилари ҳам бириктирилган.

БОТИЛ (ар.) — бузулган, беҳуда деган маънони англатган.

БОТИНИЯ (ар.) — шиа мазҳабидаги бир жараён.

БУДДАВИЙЛИК — жаҳонда кенг тарқалган динлардан бири. Милоддан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида Ҳиндистонда вужудга келган (милод. авв. VI—V асрлар). Буддизмнинг асосчиси Сиддхартха Гаутама бўлиб, у Будда (зиёланган) деб аталган. Буддавийлик Ўрта Осиё ҳудудидаги илк давлатлар бўлмиш Бақтрия, Кушон ҳамда кейинроқ вужудга келган Тоҳаристон давлатлари ҳудудларида кенг тарқалган.

БУРА, БУРЕ — пишган қамишнинг пўсти тозаланиб тўқилган, уй-жойларга намат, кигиз, гилам тагидан тўшаладиган солинчиқ. Буйрани мутахассис буйрачилар тўқишган. Буйра гилам, кигиз ва наматларни тупроқ ва захдан сақлаган.

БУЛЖОР (м.-т.) — жанг майдонида лашкар қисмлари ўрнашган жой. Булжор атамаси Ўрта Осиёда феодал давлатлар қўшинларида ишлатилган.

БУЛУК (т.) — Хуросонда маъмурий атама сифатида XIX асргача ишлатилган бўлиб, вилоят ва қадимги даврларда эса йирик шаҳарларга тобе бўлган мавзе ва сарҳадларга нисбатан ишлатилган. Шунингдек, булук қўшиннинг бир бўлаги маъносида ҳарбий соҳада ҳам қўлланилган.

БУЛУНҒОР (м.-т.) — қоравул, қўшиннинг илғор қисми (авангарди) олдида ва қанотларда борувчи махсус кузатувчи ҳарбий қисм.

БУНДУҚ (т.) — қурол милтиқ.

БУРУНҒОР (м.-т.) — қўшиннинг муқаддима қисми орқасидан борувчи махсус ҳарбий қисм.

БУРОҚ (ар.) — ривоят бўйича миърож кечаси Маккадан Байтулмуқаддасгача, кейин осмонга Муҳаммад (САВ)ни олиб кетган отнинг номи.

БУРҚУТЛАР (т.) — турклашган мўғул уруғларидан бирининг номи. XI—XII асрларда Байкал кўлининг шарқий соҳилларида яшаган. XIII асрнинг бошида Чингизхонга тобе

бўлган бурқутларнинг катта қисми XIII—XVI асрлар давомида Мовароуннаҳрга келиб ўрнашган. Бурқутлар асосан Зарафшон воҳасида, қисман Мирзачўлда жойлашган. XVIII асрнинг 50-йилларида бурқутлар Бухоро хонлигига қарши катта кўзғолон кўтарган. Кўзғолонни ҳукумат қўшинлари бостиргач, бурқутларнинг бир қисми Зарафшон воҳасидан Ҳисор водийсига кўчирилган. Ўзбекистон ҳудудида яшаган бурқутлар ўтроқлашиб, ўзбеклар билан аралашиб кетган.

БУРҒУ (т.) — сурнайга ўхшаган махсус мусиқа асбоби.

БУРЖ (ар.) — 1. Кўёшнинг йиллик ҳаракат йўли бўлиб жойлашган ўн иккита юлдузлар туркумининг мажмуи ва уларнинг номи Ҳамал (Кўй), Савр (Сигир), Жавзо (Эгизак), Саратон (Қисқичбақа), Асад (Шер), Сунбула (Ўтоқ), Мизон (Тарозу), Ақраб (Чаён), Қавс (Ёй), Жаддий (Эчки), Далв (Қовға), Ҳут (Балиқ). 2. Минора шаклидаги қаровуллар ёки йўл масофасини кўрсатадиган бино. Қалъа деворининг ҳар жойларида қурилган минорага ўхшаган қурилма.

БУТ — бутпарастларнинг тош, чўп ёки маъданлардан ясашган одам ёки ҳайвонларнинг ҳайкали.

БУТХОНА (ф.-т.) — бутпарастларнинг ибодатхоналари.

БУХОРХУДОТ — VII—VIII асрларда Бухорода мавжуд бўлган кичик феодал давлати ҳукмдорларининг номи. Бухорони араблар босиб олганидан кейин БухорхудоТ ҳукмдорлиги ўз мавқеини йўқотди. Наршахийнинг «Бухоро тарихи» номли асарида келтирилган маълумотларга қараганда, VII асрнинг 80-йиллари ва VIII асрнинг ўрталарида Бухорода Бидун, Туғшода, Буниёт ва Сукун исмли бухорхудоТлар ҳукмронлик қилганлар. Араблар Бухорога бостириб кирганда Бухорода Туғшоданинг онаси бухорхудоТ бўлган.

БУХТАРМА (м.-т.) — пистирма, камингоҳ. Душман йўлига қўйилган тузоқ.

БУҒ, БУҚ (т.) — шоҳ, мугуз, сополдан ясаладиган пуфлама соз бўлиб, қадимги замонларда тоғ ва саҳро жойлардаги қабила, уруғ аъзоларини шошилинч йиғиш учун фойдаланилган. Бугдан куй чиқмайди. У пуфланадиган, уч томони ингичка сурнай, найсимон бўлиб, ёнида тешик парда бўлмаган. Чалганда товуши бир хил чиққан ва анча олисдан ҳам эшитилган.

БУҒРО (м.) — 1. Таомнинг номи 2. Бичилмаган туя. 3. Улуғ, буюк.

БУҒРОЛАР (м.-т.) — X—XI асрларда Қорахонийлар ҳоқонлигининг гарбий қисмини (Еттисув, Қашғар ва Жанубий Қозоғистон) ҳоқон номидан идора қилган сулола хонларининг лақаби. Унинг йирик вакиллари Абдулкарим Сотуқ Бугрохон ва унинг набираси Ҳорун ибн Мусо даврида Еттисув ва Қашғардаги кўпчилик туркий халқлар ислом динини қабул қилганлар. Ҳорун ибн Мусо 992 йилда Мовароуннаҳрни эгаллаган, аммо шу йилнинг август ойида Бухоро ва Самарқандни ташлаб Қашғарга чекинишга мажбур бўлган. XI аср бошларида бугролар давлатида ички феодал кураш кучайиб кетганлиги натижасида бу давлат инқирозга юз тутган.

БЎНАК (ф.-т.) — XX аср бошларигача Ўрта Осиёда мавжуд бўлган иш ҳақи ҳисобидан деҳқон ва ҳунармандларга берилган қарз. Халфа ишга ёлланиш олдидан устадан маълум муддатга бўнак олган. Одатда бўнакни узолмаган халфа бошқа устанинг дўконига ишга ўтолмаган. Бўнак XIX аср охири — XX аср бошида пахтакор туманларда ҳам кенг тарқалган. Асосан деҳқонлар қишлоқ хўжалик асбоблари, уруғлик каби нарсаларни сотиб олишга муҳтож бўлганда берилган. Бўнак олган деҳқоннинг ери ва мол-мулки гаровга қўйилиб, ундан олинган тилхат қози томонидан тасдиқланган.

БЎСТОНҒОР (м.-т.) — пистирма деган маънони англатади.

БЎЯ — Ироқ ҳудудларида ҳукм сурган сулоланинг номи.

В

ВАЗИР — арабча сўз бўлиб, ёрдам кўрсатувчи, ёрдамчи деган маънони англатади. Биринчи бор вазир унвони VIII асрда аббосийлар сулоласи даврида пайдо бўлган. Шундан бошлаб мусулмон давлатларининг ҳукуматлари таркибида олий мансаб эгаси сифатида вазирлар фаолият кўрсатишган. Улар подшоҳлар, хонлар ва вилоят ҳокимлигига тайинланган шахзодаларнинг ёрдамчилари ҳисобланган. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати таркибида Бош вазир ва ҳар соҳа бўйича иш олиб борувчи вазир лавозими мавжуд бўлиб, кенг фаолият кўрсатмоқда.

ВАЗИРИ АЪЗАМ (ар.) — улуғ вазир, яъни вазирлар бошлиғи деган маънони англатади. Илк ва сўнгги ўрта асрларда ҳукуматнинг олий идораларини бошқарган юқори мансабдаги шахс бўлиб, вазирлар иш фаолиятини бошқариб турган.

ВАКИЛ (ар.) — гумашта, бирор ишга ваколат олган шахс.

ВАЛИАҲД (ар.) — подшоҳ ёки хоннинг тириклик чоғида ўз ўрнига тайинлаб қўйган тахт вориси. Валиаҳд подшоҳ ёки хоннинг қароридан кейин махсус давлат кенгашида тасдиқланган. Чингизхон ва Амир Темур замонида валиаҳд тайинлашда уларнинг ёшига эмас, балки давлатни бошқара олиш қобилиятига эътибор берилган. *Масалан:* Амир Темур ўғиллари Мироншоҳ ёки Шоҳруҳни эмас, балки набираси Муҳаммад Султонни, у вафот этгач, Мирзо Жаҳонгирнинг ўғли Пирмуҳаммадни валиаҳд қилиб тайинлаган эди.

ВАРДАНХУДОТ (қад.ф.-т.) — VII аср охири — VIII аср бошида ҳозирги Бухоро воҳасининг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган кичик феодал давлат — Варданзи давлати олий ҳукмдорларининг унвони. Варданхудоотлар Зарафшон водийсидаги ҳукмдорлар ичида энг кучлиси бўлган.

ВАРҒ (сўғд.) — чўп, шох-шибба, тошдан кўтарилган сув банди.

ВАСИЙ (ар.) — васиятни ижро этувчи шахс.

ВАСИЯТНОМА (ар. ф.-т.) — мерос қолдирувчининг ўз мулки ва фарзандлари тарбиясига доир фармойиши. Васиятнома муомала лаёқатига эга бўлган шахс томонидан тузилиши мумкин. Ақли заиф, руҳий касал шахслар томонидан тузилган васиятнома ҳақиқий ҳисобланмаган.

ВАСИҚА (ар.) — ер-мулк олди-сотдиси тўғрисида тузилган расмий шартнома. Васиқа кўчмас мулкка доимий ёки вақтинча эгалик қилиш ҳуқуқини берган. Туркистон қозихоналарида васиқа фақат бир нусхада шариат қонунлари асосида тузилган. Унда ҳар икки тараф, яъни олувчи ва сотувчи ҳамда гувоҳлар васиқага имзо чеккач, уни қози имзолаб муҳрлаган. Амирлар ер ва бошқа кўчмас мулкларни тортиқ қилганларида васиқани ўзлари берганлар.

ВАССА (ар.) — иморатнинг тўсинлари устига зич қилиб кўндаланг териладиган, бир томони ясси, иккинчи томони дўнг, калта таёқча ёки тахта; тоқи.

ВАССАЛ — илк ўрта асрларда Фарбий Европадаги қул, хизматкор, бошқа шахсга тобе бўлган эркин хизматчи, феодализм даврида эса катта ер эгасига қарам бўлган феодалга нисбатан ишлатилган атама. Сўнги феодализм даврида, жумладан, XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларида бир давлат томонидан иккинчи давлатни сиёсий жиҳатдан ўзига тўла қарам қилиб олиб, у ерда ўз сиёсатини юргизиш вассаллик деб аталган. *Масалан:* Чор Россияси томонидан 1868 йил июнь ойида Зирабулоқ тепалигида Бухоро қўшинлари тор-мор этилгач, иккала ўртада шартнома имзоланиб, ушбу шартномага мувофиқ Бухоро амирлиги чор Россиясининг вассалига айлантирилган.

ВАХТАМҒАЛИ — ўзбек халқи таркибига кирган уруғлардан бири. Вахтамғали уруғи қўнғирот, юз ва минг қабилалари таркибида бўлган. Вахтамғали уруғига мансуб кишилар асосан Самарқанд ва Сурхондарё вилоятлари ҳудудида истиқомат қилишган. Уларнинг асосий қисми ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида сўзлашганлар.

ВАХШЎР (қад. ар.) — пайгамбар, расул, элчи.

ВАЪЗ (ар.) — одатда, жамоат ўртасида, масжидларда сўзланадиган диний ёки насиҳатомуз нутқ.

ВАҚФ (ар.) — давлат томонидан, шунингдек, айрим кишилар томонидан диний муассасалар, масжидлар, мадрасалар ихтиёрига даромаддан фойдаланиб туриш, аммо сотмаслик шарти билан ўтказилган ёки васият қилиб қолдирилган мол-мулк, яъни ер-сув, бино ва бошқалар вақф дейилади. Вақфдан келадиган даромадлар ўша диний муассасалар ва уларда хизмат қиладиган дин пешволарига берилган.

ВАҚФНОМА (ар.ф.-т.) — мулк эгаларининг ўз ер-суви, хўжалик бинолари ва даромад келтирадиган бошқа мулкларини диний муассасалар — масжид, мадрасалар ҳамда айрим руҳонийларга — эшон, муфтийларга, сўфийлик жамоалари измига ихтиёрий суратда ўтказганлиги тўғрисидаги ҳужжат. Вақфномада мулкнинг вақфга ўтказилиш сабаби, мулк эгасининг номи, вақф қилинган мулкнинг мутаваллиси (бошқарувчиси), вақф мулкидан фойдаланиш тартиби, гувоҳлар аниқ кўрсатилган. Вақфнома қози тасдиғидан кейин қонуний кучга кирган.

ВАҲҲОБИЙЛАР — Марказий Арабистонда тарқалган диний сиёсий оқим. Унга Муҳаммад ибн Абд ал-Ваҳҳоб (1703—1787) асос солган. Ислом илоҳиётига, шариатга

асосланган. Ваҳҳобийларнинг асосий ақидаси ваҳдоният, яъни якка худоликдир. Улар якка худоликни қатъий талаб этиб, «динни поклаш»га, «Муҳаммад саллаллоху алайҳи ва саллам давридаги асли ҳоли»га келтиришга, арабларни «чинакам ислом»нинг яшил байроғи остида бирлаштиришга ҳаракат қилганлар. Ваҳҳобийлар мусиқани, қўшиқ айтишни қоралаб, маънавий маданиятнинг тараққиётига тўсқинлик қилганлар. Улар «муқаддас жойлар»га зиёрат қилишни, авлиё ва мазорларга сиғинишни, зоҳидликни қоралайдилар. Улар оддий кийинишни, камтарона ҳаёт кечиришни, айш-ишратга, кўп бойлик тўплашга берилмасликни тарғиб этганлар.

ВИЛОЯТЗО (ар.ф.-т.) — Ҳиндистонда ўрта асрларда Эрон ва Мовароуннаҳрдан келиб ўрнашган шахсларга нисбатан айтилган истилоҳ.

ВОЖИБОТ (ар.) — шарт, мустаҳиб, макруҳ, ҳалол, ҳаром каби бажарилиши шарт ва зарур бўлган шариат амри ва қоида-қонунлари.

ВОЛГАБҮЙИ ҲАЗАРЛАРИ — VI—XIX асрларда Волга бўйларида яшаган ўзбекларга нисбатан ишлатилган атама. Асрлар мобайнида Волга бўйларидаги шаҳарлар Ўрта Осиё моллари учун муҳим бозор ҳисобланган. Хоразм, Бухоро ва бошқа шаҳарлардан Волга бўйларига мол олиб борувчи махсус савдогарлар бўлган. Ўрта Осиё ҳудудида яшаган аҳолининг маълум қисми ихтиёрий равишда Волга бўйларига бориб ўрнашиб қолган. VI аср охирида Волганинг куйи оқида вужудга келган Ҳазар подшоҳлигига Ўрта Осиёликлардан 20 мингга яқин киши кўчиб келиб ўрнашган. Уларнинг кўпчилиги хоразмликлар бўлишган. Хоразмликлар Ҳазар подшоҳлигининг ички ва ташқи савдосида муҳим роль ўйнаганлар. Подшоҳлик вазири хоразмликлардан тайинланган. Ҳатто подшоҳликнинг 1200 кишидан иборат гвардияси ҳам хоразмликлардан ташкил топган. Хоразмликлар Ҳазар подшоҳлигининг сиёсий ва ижтимоий ҳаётида катта мавқе эгаллаганлар. Мўғулларнинг Олтин Ўрда давлати барпо этилгандан кейин ҳам Волгабўйи ўзбеклари давлатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта мавқеини сақлаб қолган. Улар Олтин Ўрданинг Сарой Боту ва Сарой Беркадаги пойтахт шаҳарларида истиқомат қилиб, савдо ва ҳунармандчилик билан шуғулланганлар. Улар Олтин Ўрда давлатида нафақат архитектура, наққошлик, ҳунармандчилик тараққиёти ва маданий юксалишга, балки Олтин Ўрда адабиёти ва адабий тилининг ривожига ҳам муҳим ҳисса қўшганлар. Волгабўйи

ўзбеклари узоқ вақтлар ўз урф-одатлари, тили ва динини сақлаб қолган. XIX аср ўрталарига келиб, уларнинг маълум қисми ўз ватанига қайтган, қолган қисми эса ҳозир ҳам Астрахан яқинида яшаб келмоқда.

ВОЛИЙ (ар.) — алоҳида вилоятнинг ҳокими.

ВУҚҶИЯ, ВИҚЙА (ар.) — 12 дирам (1 дирам 3,2 гр. кумуш)га тенг бўлган пул бирлиги.

Г

ГАБР — оташпараст, зардушт динида бўлган одам, зардуштий.

ГАЗ (ф.-т.) — Шарқ мамлакатларида тахминан 62 см дан 91,5 смга тенг бўлган узунлик ўлчов бирлиги.

ГАЗ ЧЎП (ф.-т.) — узунлиги бир газга тенг ўлчов асбоби.

ГАНЧКОРЛИК (ф.-т. ўзб.) — амалий санъатнинг бир тури бўлиб, у ўймакорлик тармоғига киради. Ганчкорлик энг қадимий санъат турларидан ҳисобланади. Милоднинг I асридан бошлаб ганчга ўйма нақшлар солиш расм бўлган. Ҳозирги кунда ўзбек ганчкорлигида бир неча мустақил мактаб — Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Фарғона, Тошкент мактаблари мавжуд. Ҳозирда ганчкорлик санъати, асосан, жамоат биноларини безашда кенг қўлланилади.

ГАРОВ (ф.-т.) — бирор мажбуриятни бажариш. *Масалан:* 1. Қарзни берилган муддатда тўлаш юзасидан қимматбаҳо буюм ёки пул воситасида кафолат бериш; 2. Бирор нарса ёки ҳодиса ҳақида баҳслашувчи икки киши ўртасидаги шарт.

ГАШТАК (ф.-т.) — бўш вақтни кўнгилли ўтказишнинг бир шакли. Гаштак дам олиш, бирор жойга саёҳат қилиш, зиёфат ёки меҳмондорчилик кўринишларида ўтказилади. Гаштак Самарқанд, Бухоро ва Қашқадарёнинг кўпгина жойларида «гап» ўрнида ишлатилади.

ГОВДУМ (ф.-т.) — карнай.

ГОВСАР (ф.-т.) — икки тишли чўқмор.

ГУЗАР (ф.-т.) — шаҳар ёки қишлоқнинг уч-тўрт кўчасини ўз ичига олган, чойхона, баққоллик ва қассоблик дўконлари бўлган гавжум ва серқатнов обод жой. Одатда, маҳалла одамлари гузарга чиқиб чойхўрлик қиладилар, суҳбатлашадилар, ҳордиқ чиқарадилар.

ГУРЗИ (ф.-т.) — қадимги даврлардаги уруш қуролларидан бири. Чўқмор деб ҳам аталган.

ГУЛАФШОН (ф.т.) — Қўқон ва Самарқанд қоғозининг бир нави.

ГҲРХОН (т.) — қорахитой хонларининг фахрий лақаби.

ГҲШАНГА (ф.-т.) — никоҳ тўйи куни қизнинг уйдаги куёв кирадиган хонага ва куёвнинг уйдаги келин тушадиган хонанинг бир бурчагига тутиладиган махсус оқ парда ёки чойшаб. Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё ва Самарқанд вилоятларининг айрим туманларида, Фарғона водийсида «чимилдиқ» деб аталади. Хоразмда «кушайина» дейилади. Самарқанд, Бухоро вилоятларида гўшанга даставвал куёв келар кечаси қизнинг отаси уйда тутулиб, унинг орқасига келин-куёвни ўтказадилар. Никоҳ маросимлари ўтгач, қиз куёвни кига олиб келинади. Бу ерда ҳам гўшанга тутилади. Келин-куёв биринчи кечани гўшанга ортида ўтказадилар. Кўп ерларда тўйнинг эртаси куни гўшанга олиб кўйилади, айрим жойларда маълум муддат, яъни «қирқи чиққунча» гўшанга тутилган ҳолда тураверади.

Илгари гўшанга оқ матодан бўлиб, келин биринчи фарзанд кўрганда ундан чақалоқнинг бешигига говрапўш, яъни бешик устига ёпиладиган ёпқич қилишган.

Д

ДАББОҒ (ар.) — териға ишлов берувчи, кўнчи.

ДАБИР (ф.-т.) — мамлакат ҳукмдорининг шахсий котиби. У дин, тарих, адабиётни пухта билиши, ажойиб услубда ёзиши ва воқеани чиройли сўзлар билан ифодалаб бериши керак бўлган. Ҳукмдорнинг бошқа ҳукмдорлар билан ёзишмаларининг юқори савияда битилишида дабирнинг роли ва масъулияти катта бўлган. У Дабиристонда таълим олган.

ДАБИРИСТОН (ф.-т.) — Ўрта Осиё халқлари тарихида икки хил маънода қўлланилган. 1. Подшоҳлик ҳузуридаги мирзахона. Бу ерда махсус котиблар, яъни дабирлар томонидан давлат мактуби, ҳужжатлари тузилган ва таҳрир қилинган. 2. Ўрта асрлар даврида Мовароуннаҳр шаҳарларидаги эски мактаб. Бундай мактабларда болалар озми-кўпми дунёвий умумий маълумот олишган. Одатда, машҳур шоирларнинг девонларини ўқиб чиқишган, ёзиш ва ҳисоблашни ўрганганлар.

ДАВОДОР — XIV—XV асрларда Темур ва теурийлар давлатида амалда бўлган кичик даражадаги амаллардан. Даводор лавозими асосан султоннинг махсус котиби вазифасига тенг келадиган мансаб бўлган.

ДАВОБДОР (ар.) — саис, от боқувчи.

ДАЖЖОЛ (ар.) — Ислом динида қиёмат олдидан пайдо бўладиган ва диндорларни «Худо кўрсатган тўғри йўлдан» оздирадиган афсонавий маҳлуқ.

ДАЙ — шамсий йилининг ўнинчи ойи номи. Милодий йил 23 декабрь — 21 январга тўғри келади.

ДАЙ — милоддан аввалги V—IV асрларда Сирдарёнинг қуйи оқими атрофида яшаган сак (шак) қабилаларидан. Айрим манбаларда уларни даҳлар, тоҳарлар деб ҳам аташган. Сўғдлик Спитамен Искандарга қарши курашиш учун охириги маротаба дай қабиласидан қўшин тўплаган. Милоддан аввалги IV аср охири — III аср бошида Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимида яшаган сакларнинг Қанғ давлати вужудга келди. Кейинчалик дайларни Қанғ давлатига кирган қавмлар иттифоқи сиқиб чиқарган ва шундан сўнг улар жанубга, Бақтрия ерларига суқилиб киришга мажбур бўлишган. Милоддан аввалги 250 йилда дайлар маҳаллий Бақтрия аҳолиси билан биргаликда Бақтрияни славкийлардан ажратиб олдилар ва янги давлатга асос солдилар. Шундан кейин бу ўлканинг номи Тоҳаристон деб атала бошланган.

ДАЙР (ар.) — насроний ёки оташпарастларнинг ибодатхоналари.

ДАЛЛОЛ (ар.) — Шарқ мамлакатларида муайян ҳақ эвазига савдо-сотиқ ишларида воситалик қилувчи шахс.

ДАЛОИЛХОНА (ар.ф.-т.) — XX аср бошларига қадар Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларида фаолият кўрсатган диний мактаб.

Далоилхонага саводи чиққан болаларгина қабул қилинган. Унда дастлаб болаларга Куръоннинг айрим суралари ва сатрлари, сўнгра асосий китоб — «Далоил ул-хайрот» ёллатилган. Далоилхонани тугатганлар катта обрўга эга бўлиб, айримлари ислом динининг тарғиботчиси сифатида маддоҳлик ҳам қилишган.

ДАМБА (ф.-т.) — сувни вақтинча ёки доимий димлаб турадиган тўсиқ, қурилиш иншооти. Вазифасига кўра у сув оқимини йўналтирувчи дамба ва ихота дамбаларига бўлинади.

ДАМГАР (ф.-т.) — темирчилик устaxonасида босқонни босиб, дам бериб, оловни ёндириб турадиган хизматчи.

ДАМДАМА (ф.-т.) — маккорлик, алдаш.

ДАНДАНА (ф.-т.) — мисгарликда мис бўлақларини бирига улаш усули. Бу усулда мис бўлақлари бирининг кемтикларига, яъни тишларига иккинчисининг кемтиклари киритилиб жипслаштирилади ва кавшарланади.

ДАРАКЧИ (ар. ф.-т.) — Қадимги Шарқ давлатлари армияларида махсус топшириқларни адо этадиган ва турли хабарларни етказиб турадиган шахс. Даракчилар савдогар, қаландар, туякаш қиёфасидда узоқ ўлкаларга бориб, чет мамлакатларнинг ҳарбий қудрати, урушга тайёргарлиги, чет эл айғоқчилари, ўз мамлакатидан қочган сиёсий айбдорлар ҳақида дарак (маълумот) топиб келиб, ҳукмдорларга етказганлар.

ДАРБОН (ф.-т.) — сарой дарвозаси посбони.

ДАРВИШ (ф.-т.) - тасаввуф маслакларидан бирига мансуб киши, сўфий. Исломда тасаввуф йўлига кириб меҳнат қилмай дарбадарликни, гадолик ва хайр-эҳсон билан кун кечирувчи, тарки дунё қилган шахс. Дарвишлар турли сўфийлик тариқатларига мансуб бўлганлар. Дарвишларни Ўрта Осиёда қаландарлар деб ҳам аташган.

ДАРВОЗАБЕГИ (ДАРВОЗАБОН) — Ўрта Осиё хонликларида шаҳар, қалъа ва хон саройлари дарвозаларини қўриқловчи соқчи. Илгари бу махсус лавозим ҳисобланган.

ДАРҚА (ДАРАҚ) — совут, теридан қилинган қалқон.

ДАСТУР (қад. эр.) — оташпарастлик динида энг олий руҳоний. Вазир ва йўлбошчи.

ДАСТУРХОНЧИ (ф.-т.) — Ўрта Осиё хонликлари са-

ройларида сарой хизматчиларидан ҳисобланган кичик мансабдаги амал. Улар саройга келган меҳмонларни кутиб олиш, уларнинг олдига дастурхон ёзиб таом келтириш, кузатиб қўйиш ишларини бошқариб турганлар. Бугунги кунда Ўзбекистонда дастурхончилик маъноси тубдан ўзгариб, тўй ва бошқа маросимларда ташкилий ишларни бошқарадиган аёлларга нисбатан қўлланилмоқда. Дастурхончи лавозимига маҳалладаги аёллар томонидан чаққон, пазанда, ишбилармон аёлни сайлаб қўйишади. Дастурхончини Бухоро, Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларида кайвони деб аташади. Дастурхончи дастурхонни безаш, иссиқ овқатни тортиш, тўйдан сўнг идиш-товоқни саранжомлаш ишларини ҳам бажаради. Тўй ва бошқа маросимларнинг турига қараб, дастурхончининг хизматлари ҳам турлича бўлади. *Масалан*, қиз узатиб борилганда, қиз томон дастурхончиси куёв томон дастурхончиси билан биргаликда келинни «келин салом»га олиб чиқади. Бешик тўйда эса алла жўрлигида бешикни бошида кўтариб, тўйхонага киради.

ДАШТИ ҚИПЧОҚ — Сирдарёнинг қуйи оқими ҳамда Балхаш кўлидан Днепр дарёсининг қуйи оқимларигача бўлган ҳудудларнинг XI—XVI асрлардаги номи. Бу ерларда кўчманчи қипчоқ қабилалари яшагани учун у ерлар шундай деб аталган. Дашти Қипчоқ атамасини дастлаб Носир Хусрав (1003—1088) қўллаган. Шу даврдан бошлаб араб ва форс тилларидаги асарларда бу атама кенг қўлланилган. Дашти Қипчоқ икки қисмдан: 1) Шарқий қисм — Ёйиқ дарёсидан то Сирдарёнинг қуйи оқими ва Балхашгача бўлган ерлар; 2) Фарбий қисм — яъни Ёйиқ ва Волгадан то Днепргача бўлган ерлардан иборат бўлган. Дашти Қипчоқнинг бир қисмини XIII асрнинг 20-йилларида Жаба Нуйон ва Субутай баҳодир бошчилигидаги мўғуллар босиб олган. 1236 йили Дашти Қипчоқни Чингизхоннинг набираси Ботухон эгаллайди ва бу улкан ҳудудда тарихда Жўчи улуси номи билан машҳур бўлган Олтин Ўрда давлати ташкил топади. XIV асрнинг бошларида Жўчи улуси икки қисмга бўлиниб кетади. Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмида Оқ Ўрда давлати ташкил топди. XIV асрнинг 60-йилларидан бошлаб Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмидаги бу Оқ Ўрда давлати тарихий манбаларда «ўзбеклар мамлакати» деб, унинг аҳолиси эса «ўзбеклар», аниқроғи «Дашти қипчоқ ўзбеклари» деб атала бошланди. XV асрнинг 20-йилларидан бошлаб, Шарқий Дашти Қипчоқни аста-секин Абулхайрхон эгаллади ва у бу ҳудудда кўчманчи ўзбеклар давлатига асос солди. Абулхайрхон вафотидан кейин (1468 йил) Шарқий Дашти Қипчоқда унинг авлодлари ва қариндошлари ҳукмрон-

лик қилдилар. Дашти Қипчоқнинг асосий аҳолиси кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлиб, чорвачилик ва овчилик, дарё ва кўл бўйларидаги аҳоли эса деҳқончилик, шаҳарлардаги аҳоли хунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланган.

ДАШТИ ҚИПЧОҚ ЎЗБЕКЛАРИ — қадимдан Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмида ҳозирги Қозоғистон, Тобольск, Тура атрофларида кўчиб юрган турк-мўғул қабилалари — арлот, баҳрин, буркут, дўрмон, ийжон, хитой, қарлуқ, можор, қипчоқ, қиёт, кўнғирот, қурловут, манғит, найман, нукуз, тангут, уйгур, маркит, кўшчи, ўтарчи, жот, чимбой, кенагас, уйшин, тубойи, тоймас, эски, туман-минг, шод-бахтли, шунқорли ва бошқа қабилалар XIII аср охири ва XIV—XVI асрларда яшаб ўтган шарқ тарихчилари томонидан умумий бир ном билан, яъни «Дашти Қипчоқ ўзбеклари» деб аталган. Дашти Қипчоқ ўзбеклари, Рўзбехоннинг «Меҳмонномаи Бухоро» асарида айтилишича, уч тоифадан, яъни шайбонийлар (Шайбон улусига кирган ўзбеклар), қозоқлар ва манғитлардан ташкил топган. Шайбон улуси, манбаларда кўрсатилишича, 1238 йилда ташкил топган бўлиб, Урал (Ўйиқ) тоғининг этакларидан Тобол ва Сарисув дарёларигача бўлган ерларни ўз ичига олган. Манғит улуси Эмба билан Урал (Ўйиқ) дарёлари оралиғидаги ерларда жойлашган. XV асрнинг 30-йилларида манғитлар кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси Абулхайрхонга кўшилади. Оқ Ўрда хони бўлган Ўрисхон авлоди бўлмиш султонлар — Гирейхон ва Жонибеклар XV асрнинг 40-йилларида Абулхайрхонга бўйсунибдан бош тортиб, ўз тарафдорлари билан Чу ва Еттисув воҳасига қочиб кетади ва орадан кўп ўтмай Қозоқ хонлигига асос солди. 1465 йил Абулхайрхондан қочиб кетган бу қабилалар тарихда «ўзбек-қозоқ» номини олган. Дашти Қипчоқ ўзбеклари асосан чорвачилик билан шуғулланган. Улар фақатгина Ўзбекхон даврида ислом динини қабул қилган. Дашти Қипчоқ ўзбеклари Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистондаги бир неча халқнинг таркибига кирган.

ДАҲРИЙ (ар.) — Худонинг мавжудлигини тан олмайди-ган, динга эътиқод қилмайдиган шахс. Ислом тарихида даҳрийликда айбланган кўплаб олимлар, мутафаккирлар ва шоирлар шафқатсиз жазоланган.

ДЕВОНБАЧЧА (ф.-т.) — тўқувчи уста ва девкорга ёлланиб ишловчи халфа.

ДЕВОНБЕГИ (ф.-т.) — девон бошлиғи. Ўрта асрларда солиқ йиғувчи муассаса бошлиғи бўлиб, кейинчалик унга

мамлакатнинг барча молия ишлари юклатилган. Бухоро амирлигида девонбеги турли давлат иши соҳалари бўйича девонлар ҳамда вилоятлардаги девонларни бошқарган. Қўқон хонлигида девонбеги бирор вилоят ҳокими ихтиёрида бўлиб, четдан келадиган савдо қарвонларидан бож тўплаган. Хива хонлигида эса девонбегилар кўп бўлиб, улар элчилик, ясовуллик ва бошқа ишларни бошқарган. *Масалан*, Муҳаммад Раҳимхон I даврида (1806—1825) саройдаги меҳтар, қўшбегиларнинг ҳар бири ихтиёрида бир нечта девонбеги бўлган.

ДЕГРЕЗ (ф.-т.) — қозон қуювчи. Умуман чўяндан турли буюмлар қуювчи темирчи уста.

ДЕҲҚОНЛАР (сўғд.) — VII—X асрларда Мовароуннаҳрда йирик ер эгалари ва наслдор зодагонлар маъносида ишлатилган. X асрдан кейин эса деҳқончилик билан шуғулланувчи кишилар маъносини олган.

ДИЖ, ДИЗ (қад. эр.) — қалъа, ҳисор, қўрғон.

ДИЁЯТ (ар.) — ўлдирганлик учун пул ва мол билан тўланадиган ҳақ. У ўтмишда ўзбеклар орасида хун ҳақи ёки хун пули ибораси билан маълум бўлган.

ДИНОР (ар.) — ўрта асрларда Араб халифалиги ҳудудида ишлатилган тилла пул. XIV асрда Мовароуннаҳрда бир динар икки мисқол кумушга тенг бўлган. Бир мисқол 4,53—4,55 граммни ташкил қилган.

ДИРҲАМ (юн.) — ўрта асрлардаги араб кумуш тангаси. XIV асрда Мовароуннаҳрда дирҳам 1/3 (учдан бир) мисқол оғирликдаги кумуш танга бўлган. Оғирлик ўлчови 3,12 гр. тенг.

ДИЁНАТ — ҳалоллик, софдиллик, номус, виждон каби маъноларни ифодалайдиган ахлоқ тушунчаси. Ислом динида, юқоридаги маънолардан ташқари тақводор, ҳудожўй, диннинг барча ақидаларини бекаму-кўст бажарадиган мўминларга нисбатан ҳам қўлланилади.

ДИРЪ (ар.) — уруш кийими, темир ёки тунукадан ясалган совут.

ДОДГАР (ф.-т.) — одамлар ўртасидаги мунозара ва баҳсларни ҳал этувчи амалдор.

ДОДҲОҲ (ф.-т.) — Ўрта Осиё хонликларида юқори мартабабалардан бири бўлган. Бухоро амирлигида амир саройининг юқори лавозимларидан бири бўлиб, у Бухородаги юқори

хизмат доирасидаги 10 тоифа (даражали) даги амал ёки мансаб ҳисобланган. Унинг вазифасига хон қабул қилган ва фармон этган қарор ва фармойишлардан норози бўлиб, хон олдига келган одамларни қабул қилиш кирган. Одатда, амир номига ёзилган илтимоснома ва арзномаларни қабул қилиб олар ва уларнинг эгаларига ёзма ёки оғзаки жавоб қайтарар эди.

ДОВОН (т.) — тоғнинг ўтиш учун қулай бўлган жойи. Ўзбекистонда энг қадимий ва катта довонлардан бири Тахта-Қорача довони бўлиб, у катта Ўзбекистон трактида Самарқанд ва Қашқадарё вилоятлари чегарасида жойлашган.

ДОВОТ (ар.) — сиёҳдон. Илгари Шарқ мамлакатларида, шу жумладан, Ўрта Осиёда довот кўпинча сариқ мисдан, жездан ва айрим ҳолларда лойдан ясалган. Довотнинг қаламдоннинг бир четига ўрнатилган хили довот-қаламдон деб аталган. XX аср бошларида мис ва жездан ҳамда сополдан довот ишлаш барҳам топиб, уларнинг ўрнини шиша ва чинни довотлар эгаллаган.

ДОМ (ф.-т.) — Ўрта Осиё халқлари ҳаётида XVI—XX асрларда кенг қўлланилган ов анжомларидан бўлиб, бирор жониворни тирик тутиш мақсадида қўйилган тузоқ; тўр; қопқон.

ДОМАНА (ф.-т.) — Ўрта Осиё ҳудудларида XIV—XX асрларда бирор нарсанинг этаги ёки таги; тоғ этаги маъноларида қўлланилган. Масалан, «Бобурнома»да домана тоғ ён бағри, тоғ этаги маъносида кўплаб учрайди.

ДОМЛА (ДОМУЛЛА) — диний мактаб ва мадрасаларда талабаларни ўқитувчи шахс; дин ва шариат пешвоси.

ДОРУЛАМОРА (ар.) — сарой, қаср, амир ёки хон саройи, пойтахти.

ДОНГ — бирон нарсанинг олтидан бир қисми; динор ёки дирҳамнинг олтидан бир қисмига тўғри келади (бир дирам 2 қирот; бир қирот 0,19 гр.га тенг); XIV—XIX асрларда бир Бухоро донги 0,8 кг га тенг бўлган.

ДОРУҒА (м.) — ушбу атама икки хил маънони англатади. 1. Ҳоким. Мўғуллар, темурийлар ва шайбонийлар ҳукмронлиги даврида доругалар вилоят, шаҳар ҳокими бўлишган. Уларнинг зиммасига вилоят ва шаҳарни идора қилиш, аҳоли рўйхатини олиш, уни ҳисоб-китоб қилиш ва улардан солиқ ундириш вазифалари юклатилган. 2. Миршаблар бошлиғи. Сўнгги феодализм даврида Ўрта Осиё хонликларида миршаблар бошлиғи доруға деб юритилган.

ДУРРА, ДИРРА (ар.) — гуноҳқорларни жазо беришда фойдаланилган чармдан ясалган тасма.

ДУРРА — Ўрта Осиё ҳудудларида хотин-қизларнинг пешонага тангийдиган рўмол тури. Ёшлар ўрайдиган дурра рангдор матодан қилинади. Катта ёшдаги аёлларнинг дурраси оқ сурп ёки одми читдан қилиниб, рўмол бошдан тушиб кетмаслиги учун тангилади. Ҳозир ҳам Ўзбекистоннинг барча вилоятларида дуррадан фойдаланилади.

ДУҒМА (т.) — Хива хонлиги ҳудудидаги эронлик қуллар дуғмалар деб аталган.

ДУҲЎЛ (ф.-т.) — қадимий дўл ногора. Ўрта Осиё ҳудудларида дуҳўл халойиққа ҳарбий юришлардан, овга чиқишдан ва жазолаш вақтидан хабар бериш учун чалинган. Шунингдек, дарак бериш учун қоровул алмашувида, лашкар йиғишда ҳам дуҳўл қўлланилган.

ДЎКОН (ар.) — Ўрта Осиё хонликлари ҳудудида XIX—XX аср бошларида чакана мол сотадиган даргоҳ дўкон дейилган. Шунингдек, ҳунармандлар ва косиблар устахонаси ҳамда тўқувчининг дастгоҳи ҳам Ўрта Осиёда дўкон деб юритилган.

ДЎРМОН (т.) — ўзбек халқи таркибига кирган қабила-лардан бири. Дўрмонлар кичик-кичик гуруҳ бўлиб, тарқоқ ҳолда Зарафшон, Сурхондарё, Тошкент воҳаларида, қисман Хоразмда, Жанубий Тожикистонда ҳамда Афғонистонда яшаган. Дўрмонлар Ўрта Осиё ҳудудларига XVI—XVII асрларда Дашти Қипчоқдан келиб жойлашганлар ва кейинчалик Бухоро амирлигининг сиёсий ҳаётида фаол қатнашганлар. Дўрмонлар таркибида кўйли, увоқ, уч уруғ, кўк челақ, саксон йўғон, гурдақ, ой тамғали каби бир қатор уруғлар бўлган.

ДЎҒЛАТ (т.) — туркий уруғлардан бўлиб, ўзбек халқи таркибига кирган.

Е

ЕВРООСИЁ — Ер шаридаги энг катта материк. Икки қитъадан — Европа ва Осиёдан иборат. Қуруқликнинг яхлитлиги, кўпгина иқлимий жараёнларнинг умумийлиги, ор-

ганик дунё тараққиётининг ва бошқа табиий-тарихий ҳодисаларнинг ўхшашлиги Европа билан Осиёни ягона ном билан аташ заруратини келтириб чиқарди. 1883 йилда Э. Зюссо томонидан геология ва географияга киритилган «Евроосиё» тушунчаси маъқул келди ва шу даврдан бошлаб ҳозиргача кенг қўлланилиб келинмоқда. Евроосиё энг қадимий маданият масканидир. Евроосиё географик жойлашиши, иқлими, табиатининг ўхшашлиги, морфологияси, тектоникаси ҳамда бир-бирига яқинлиги жиҳатидан қуйидаги районларга бўлинади: 1. Атлантика бўйи ўлкалари. 2. Шимолий Евроосиё. 3. Тоғ-оролли Арктика. 4. Баланд Сибирь ва Мўғулистон. 5. Ички Евроосиё. 6. Шарқий Осиё. 7. Жанубий Осиё. 8. Ўрта денгизнинг Европа соҳили. 9. Олд-Осиё ясси тоғликлари ва Кавказ. 10. Жануби-Ғарбий Осиё.

ЕРТЎЛА (ЎЗБ.) — ерни ўйиб қурилган турар жой. Ертўла тўртбурчак, айлана шаклида, баъзилари эса ердан бир оз юқори кўтарилиб, томи ёғоч билан, унинг усти эса шох, хашак ва тупроқ ташлаб беркитилган бўлади. Ўрта Осиёда ертўла қадимги даврларда турар жой сифатида фойдаланилган. Ўзбекистонда Замонбобо ва бошқа шунга ўхшаш одамлар яшаган қароргоҳлар, ертўлалар топилиб, археолог-олимлар томонидан чуқур ўрганилган. Ҳозирги кунда ертўлалардан ҳар хил маҳсулотлар сақланадиган омборлар сифатида фойдаланилмоқда.

ЕСИР — эри вафот этиб, болалари билан қолган аёллар Ўрта Осиёда есир деб аталган.

ЕТИМ — ота-онаси ёки улардан бири ўлиб, улардан жудо бўлган фарзанд. Халқ орасида ота-онаси вафот қилиб, ёлғиз қолган бола «чин етим», онаси билан қолган бола «гул етим», отаси билан қолган бола «шум етим» деб, шунингдек, айрим ҳолларда отаси ҳамда онаси томонидан ташлаб кетилган болалар «тирик етим»лар деб аталган. Ўрта Осиёнинг айрим вилоятларида етим «сағир» деб ҳам аталган.

ЕТИМХОНА — ота-онасиз ва қаровсиз болалар учун очилган муассаса. Тарихий маълумотларга қараганда, Ўрта Осиё хонликлари ҳудудидаги бекликларда ва йирик шаҳарларда ҳам етимхоналар бўлган. Жумладан, Қўқон хонлиги архиви материалларидан топилган «Сағира», «Куллар» деб номланган дафтарлар шундан далолат беради. Хонликлардаги етимхоналарнинг асосий мақсадларидан бири, бу итоаткор, садоқатли хизматкорлар ва навкарларга эга бўлиш бўлган.

ЕТТИ УРУҒ — ўзбек халқи таркибига кирган йирик уруғлар гуруҳи. Асосан Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида, қисман Тошкент воҳасида яшаган. Етти уруғ ойтамғали, қўш-тамғали, сирғали, қамчили, жувонли, саманотли, чўмичли каби уруғлардан иборат бўлган. Етти уруғ таркибидаги бу уруғ номлари ўзбекларнинг бошқа йирик қабилалари таркибида ҳам учрайди. *Масалан:* ойтамғали уруғи қўнғирот, дўрмон, қурама қабилаларида, қўштамғали уруғи эса найман юз, қўнғирот қабилалари таркибида ҳам учрайди. Етти уруғ қозоқ ва қирғизлар таркибида ҳам бўлган. Етти уруғ бугунги кунда ўзбек халқи таркибига сингиб кетган.

Ё

ЁБИР — подшоҳ томонидан бирор шахсга инъом этилган ер.

ЁБИСА (ар.) — қуруқ, ташландиқ ер.

ЁБУ — юк ташийдиган от.

ЁБУ (ЖОБУ) — ўзбек халқи таркибига кирган уруғлардан бирининг номи. Ўзбеклар орасида кичик гуруҳни ташкил этган бўлиб, XX аср бошларида тарқоқ ҳолда Зарафшоннинг ўрта ва қуйи оқимида ва Қарши чўлида яшаганлар. Ёбулар қозоқлар таркибида ҳам мавжуд. Улар асосан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланганлар.

ЁВАР (ар. т.) — ер берувчи, мадаккор, ёрдамчи.

ЁРЛИҚ (т.) — ёрлиқ; фармон; буйруқ. Ҳукмдор хонлар, амирлар, султонлар томонидан ишлаб чиқилган «муҳим воқеалар ҳақидаги ёзма буйруқ». Шунингдек, ҳукмдор томонидан амалдор ва диндорларга бирор-бир имтиёз берилиши тўғрисидаги муҳр билан тасдиқланган ҳужжат.

ЁЙ (ўзб.) — қадимги давр ва ўрта асрларда Ўрта Осиё худудида ов ва жанг қуроли ҳисобланган.

ЁЙИҚ (т.) — Урал дарёсининг қадимги ва ўрта асрларда аталган олдинги номи. Ёйиқ аслида туркий сўз бўлиб, «кенг» деган маънони билдиради. Ёйиқ дарёсининг номи 1785 йили Россия императори Екатерина II томонидан чиқарилган фармон асосида Урал деб ўзгартирилган.

ЁМ (ЖОМ) (т.) — чопарлар, йўловчилар от алмаштирадиган жой, бекатнинг қадимги номи. Ёмда доимо отлар тайёр турган. Ёмда йўловчиларга, чопарларга доимий хизмат кўрсатиш учун бир неча киши хизмат қилган. Дастлаб ём XIII асрда пайдо бўлган. Чингизхоннинг кичик ўғли Ўқтой қоон ём қуришга катта аҳамият берган. Тахминан ҳар 5 фарсаҳда ём қурилган. Мўғуллар ўзлари босиб олган ҳудудларда, хусусан, Ўрта Осиёда ҳам кўплаб ёмлар қурганлар. Ём хизматчиси чопар ёки ёмчи деб аталган. Ём, жом каби жой номлари ём ўрнида вужудга келган топонимлардир.

ЁМБИ (х.) — қуйма кумуш бўлаги. Дастлаб пул сифатида йирик савдо муомалаларида ишлатилган. Ёмбилар биринчи марта Хитойда Юань сулоласи (1279—1368) даврида пайдо бўлган.

ЁРҒУ — суд мажлиси; ҳукм; жазолаш; ўч олиш маъноларида қўлланилган. Шунингдек, Бухоро амирлигининг шарқий бекликларида оғир солиқ ва хирожларни тўлашдан бош тортган деҳқонлардан ундирилган жарима ҳам ёрғу деб аталган.

Ёрғуни тўламаганларнинг мол-мулки мусодара қилинган.

ЁРҒУЧОҚ (т.) — Донни ёрмалаш ва ун қилиш учун мослаштирилган тош асбоб. Қўл тегирмон. Ёрғучоқ илк неолит (милод. авв. 4-мингйиллик) даврида пайдо бўлиб, хўжаликда кенг қўлланилган.

ЁШ БУХОРОЛИКЛАР — Бухоро жадидларининг сўл оқимидан ташкил топган партия бўлиб, тараққийпарвар ва маҳаллий буржуазия вакилларида ташкил топган. Ёш бухороликлар дастлаб мавжуд феодализмга қарши демократик ислохотлар ўтказиш тарафдори бўлганлар. Ёш бухороликлар амир ҳокимиятига қарши курашда муайян тажриба орттириб, ўзбек ва тожик тилларида журнал ташкил этганлар.

ЁШ ХИВАЛИКЛАР — Хива жадидларининг сўл оқимидан ташкил топган партия (1917). Ўз сафида савдогарлар, майда диндорлар ва хон хизматида бўлган айрим амалдорларни бирлаштирган. Унинг илғор қисми феодализмга қарши демократик ислохотлар ўтказиш, оммани маърифатли қилиш тарафдори бўлган. Умуман ёш хиваликларнинг мақсади хон ҳокимиятини чеклаб, конституцияли монархияга ўтиш, амалдорларга ойлик тайинлаш тартибини

жорий этиш, «шариат бўйича тенглик», яъни буржуазиянинг ҳуқуқларини ҳукмрон синф бўлган феодаллар билан тенглаштириш эди.

Ж

ЖАБАРИЙ(ЛАР) (ар.) — исломдаги мазҳаб. Инсоннинг жаъми ишлари, амали Оллоҳ ихтиёри билан амалга оширилади дегувчилар.

ЖАБҒУ (ЯБҒУ) — Ғарбий турк хоқонлигида қабила, улус бошлиғига берилган унвон. Жабғу атамаси Ўрхун — Енисей ёзувларида, Билкатегин, Қултегин обидаларида, Табарий ва Ёқубий асарларида кўп учрайди.

ЖАВ (ф.т.) — оғирлик ўлчови, арпа донаси: 0,045 граммга тенг бўлган.

ЖАВОНҒОР (т.-м.) — қўшиннинг сўл қаноти.

ЖАВМАК — туркий сўз бўлиб, Темур ва темурийлар даврида ҳарбий ва аҳлий давлат ходимларига бериладиган мойна бўлган.

ЖАВШАН (ф.-т.) — ўрта асрларда жангчининг баданини жароҳатлардан сақлайдиган металл кийим. Жавшан жуббага нисбатан оғир бўлган. Дастлабки вақтларда у жездан (бронза), кейин эса темир ва пўлатдан ишланган. Жавшанлар эгилувчан, букилувчан бўлиши учун уни махсус тайёрланган металл тахтачаларга бириктириб ясаганлар. Жангларда отларга ҳам жавшан ёпилган.

ЖАДИДЧИЛИК — арабча сўз бўлиб, усули жадид, яъни янгилик учун иборасидан келиб чиққан бўлиб, янгилик учун курашганлар ва уларнинг ғояси шундай деб аталган. Жадидчилик XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркияда вужудга келиб, татар буржуазияси орасида кенг тарқалиб, улар орқали XIX асрнинг 90-йилларидан бошлаб Ўрта Осиёга кириб келган. Жадидчилик оқимининг дастлабки тарафдорлари мусулмонча ўқитишни европача таълим бериш йўли билан ислоҳ қилиш, капитализмнинг ривожланишига тўсқин қилаётган бир қатор феодал сарқитларни бартараф этиш ва маърифатпарварлик ғояларини илгари суришган.

ЖАДИД МАКТАБЛАРИ — эски мусулмон диний мактабларини ислоҳ қилиб янгича усулда таълим берган ва жа-

дидчилик ғояларини илгари сурган мактаблар. Дастлаб XIX асрнинг 80-йилларида татар буржуазияси орасида пайдо бўлди. XIX аср охири — XX аср бошларида жадид мактаблари Туркистон ўлкасида ҳам пайдо бўла бошлаган. Бу мактабларда диний дарслар билан бир қаторда дунёвий илмлар ҳам ўқитилар эди. Бундай мактаблар дастлаб 1893 йили Самарқандда, сўнг Фарғона водийсида, Тошкентда ўзбек бойларининг пахта заводлари қошида очилган.

ЖАЗАБА АҲЛИ — зикру самога тушувчилар; сўфийлик зикру-само маросимини адо этиш вақтида ўзидан кетиб қолиш ҳолати.

ЖАЙҲУН (ар.) — VIII асрдан бошлаб, ҳозирги Амударё араб манбаларида шу ном билан юритилган.

ЖАЛЛОБ (ар.) — савдогар. Асосан чорва моллари ва туя, шунингдек йилқи билан савдо қилган. Жаллоблар қандай мол олиб сотишига қараб «қўй жаллоб», «от жаллоб» каби номлар билан аталган.

ЖАЛЛОД (ар.) — ўрта асрларда Ўрта Осиё ҳудудидаги давлатларда подшоҳ ва хон саройларида одамларга нисбатан чиқарилган тан жазоси ва қатл этиш тўғрисидаги фармонни ижро этувчи шахс.

ЖАЛОЙИР — турк ва мўғул қабилаларининг аралашishi натижасида ташкил топган йирик қабила уюшмаларидан бири. Улар ўнта йирик қабилага бўлинган бўлиб, ҳар бир қабилага саркарда, яъни қабила бошлиги бошчилик қилган. Чингизхон салтанатида жалойирлардан чиққан бир қатор беклар ва саркардалар хизмат қилганлар. Жалойирлар XII аср охири — XIII аср бошларида Еттисув ва Ўрта Осиёга кўчиб келган. Ўрта Осиёда яшайдиган жалойирлар ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ ва қирғизлар таркибига кирганлар.

ЖАНГГОҲ (ф.-т.) — жанг бўладиган жой ёки майдон, яъни жанг майдони жанггоҳ деб аталган.

ЖАНГНОМА (ф.-т.) — тарихий ва афсонавий жанг воқеалари, урушлар, айрим афсонавий ва тарихий шахсларнинг мардлик ва қаҳрамонликларини бадий адабиётда кўтаринки руҳ билан баён қилувчи эпик жанрнинг тури.

ЖАНОФ (т.) — эгарнинг қоши.

ЖАНОҲ (ар.) — қанот; томон; тараф. Темурийлар кўшинларида кўшин қанотини англаган ибора. Чаноҳ кўришида ҳам ишлатилади. Чаноҳ иборасига «соғ» (ўнг) ва

«сўл» (чап) иборалари қўшилса, қўшиннинг «ўнг қаноти» ва «сўл қаноти» маъноларини билдирган. Қўшиннинг ўнг ва сўл қанотларини қўриқлаб турувчи махсус ҳарбий бўлинма ҳам чаноқ деб аталган.

ЖАРГОҲ, ЖУРГА-ЖИРГА (м.) — жирға; доира шаклида жой олиб ўлтириш; олий кенгаш; ов вақтида ов қилинадиган ерни теварак атрофдан ўраб олиб ўлтириш.

ЖАРИБ — Шарқ мамлакатларида, жумладан, Ўрта Осиёда VII асрдан бошлаб қўлланилган ҳажм оғирлиги ва ўлчов бирлиги. Ўрта Осиёда жариб фақат юза ўлчови (10 минг кв²), яъни ер ўлчов бирлиги сифатида қўлланилган. Юридик ҳужжатларда жариб билан таноб бир хил юза ўлчовини ифода этган.

ЖАРИБКАШ — Ўрта Осиё ҳудудида ер ўлчовчи мансабдор. У баъзан жариб амин деб ҳам юритилган.

ЖАРИДА (ар.) — дафтар, китоб, мажмуа, рўзнома.

ЖАРЧИ (т. ф.-т.) — Ўрта Осиё ҳудудларида феодализм даврида ҳукмдорларнинг халққа қарата чиқарган фармони, расмий хабарларини, хон ва вазирларнинг амрларини аҳолига етказиш, уруш бошланиши ёки тугаганлиги тўғрисидаги хабарларни, айрим шахсларни ҳукмдорлар томонидан тақдирлаш ёки жазолаш ҳақидаги амрларни, бирон шахснинг янги лавозимга сайланиши тўғрисидаги хабарларни бозор майдонлари ва аҳоли кўп тўпланадиган жойда баланд овоз билан эълон қиладиган шахс. Шунингдек, жарчилар кўчманчиларнинг овулларини айланиб юриб қўшин тўплашда ҳам қатнашганлар.

ЖАҒАЛБАЙЛИ — ўзбек халқи таркибига кирган уруғлардан бири. Ўрта асрларда жағалбайли асли қабила бўлган, ammo ўзаро курашлар натижасида емирилиб кичик-кичик гуруҳларга бўлиниб кетган. Кейинчалик жағалбайлиларга мансуб кишилар бир қанча қабила ва халқлар таркибига қўшилиб ўз номини сақлаб қолганлар. Жағалбайлиларнинг катта қисми Амир Темур ва унинг ворислари даврида (XIV—XV асрлар) Дашти Қипчоқдан Мовароуннаҳр ва Афғонистонга кўчиб келиб ўрнашган. XIX аср бошларида ўзбекларнинг қипчоқ, найман, курама каби қабилалари таркибида учраган. XIX асрнинг 70-йилларидан уларнинг катта бир қисми Афғонистондан Самарқанд ҳудудига келиб ўрнашган. Ўзбекистон ҳудудида жағалбайлилар ўзбек халқи таркибига кирган.

ЖАЪБА (ар.) — қутти, ўқ жойланадиган қутти.

ЖАҲР (ар.) — баланд овоз билан зикр этиш.

ЖЕВАЧИ (т. ф.-т.) — Бухоро амирлиги саройидаги мансабдорлардан бири бўлиб, одатда, қурол-аслаҳа омборининг бошлиғи ҳисобланган.

ЖИЛОВДОР (ф.-д.) — Бухоро ва Хива хонликларида хоннинг ёки бошқа олий мартабали кишиларнинг отини қабул қилиб олувчи, отни жиловловчи ва от эгасини отга миндириб ва тушуриб қўювчи шахс.

ЖИҲОД (ар.) (ҲАЗАВОТ) — мусулмонларнинг гайри динларга, яъни кофирларга қарши олиб борган муқаддас уруши жиҳод деб аталган. Жиҳодда ҳалок бўлган киши шаҳид ҳисобланиб, унга жаннат ваъда этилган. Ғалаба қилган мусулмон эса ғозий ҳисобланиб, ҳар қандай гуноҳлардан халос бўлган.

ЖОЙНАМОЗ (ф.-т. сўғд) — мусулмонларнинг намоз ўқийдиган тўшамаси.

ЖОВОНҒОР (м.) — қўшиннинг сўл қаноти.

ЖОГИР (ЖОЙГИР) (ф.-т.) — Бобурийлар империяси даврида Ҳиндистонда кенг тарқалган феодал ер эгаллиги шаклларида бири.

ЖОГИРДОР (ф.-т.) — бобурийлар даврида Ҳиндистонда мавжуд бўлган жогир эгаси. Жогирдан ундирилган давлат солигининг бир қисмини жогирдор олган. Бунинг эвазига у муайян миқдорда қуролланган отлиқлар, артиллерия ва юк ташувчи ҳайвонлар сақлаши ҳамда кўприк, суғориш иншоотларини қуриш ва уларни таъмир қилиб туриши лозим бўлган.

ЖОМАКОР (ф.-т.) — иш кийими. Кўпинча махсус қалин матодан тикилган.

ЖОМЕЪ МАСЖИДИ (ар.) — мусулмонларнинг жума ва ҳайит номозлари ўқиладиган муқаддас жой бўлиб, шаҳар, туман ва жамоат марказларидаги марказий бош масжид.

ЖОН СОЛИҒИ — Араб халифалигида мусулмон бўлмаган эркин аҳолидан олинадиган солиқ, жизя.

ЖОНДОР (р.-т.) — Ўрта Осиё ҳудудида, хусусан қорахонийлар ва хоразмшоҳлар даврида мавжуд бўлган амаллардан бўлиб, ясавул бошлиғи маъносини билдирган.

ЖОНИЙЛАР — Бухоро хонлигини 1599 йилдан 1753 йилгача идора қилган сулола. Тарихда у аштархонийлар сулоласи деб ҳам юритилади (*қаралсин*: Аштархонийлар).

ЖОРИЯ (ар.) — сотиб олинган, хизматкорликка ёлланган ва урушларда аср тушган хотин-қизлар Ўрта Осиёда жория деб аталган бўлиб, улар асосан хизматкор, чўри қиз бўлишган.

ЖОРУБКАШ (ф.-т.) — бирор муқаддас даргоҳни супуриб юрувчи хизматкор.

ЖУББА, ЖИББА (м.-т.) — 1. Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатлари ҳудудида жангчини ёй ўқи ва найзадан сақлаш учун симдан тўқилган махсус уруш қийими бўлиб, у XVI асргача қўлланилган. 2. Шунингдек, Ўрта Осиё ҳудудида сўнги ўрта асрларда авра-астарнинг ичига пахта солиб қавилган кенг ва узун чопонлар ҳам жубба деб аталган бўлиб, уларни кўпинча қаландарлар, шайхлар кийишган. Жуббанинг мўйна ва теридан қилинган турлари ҳам бўлган.

ЖУВОЗ (ф.-т.) — мой чиқарадиган дастгоҳ. Жувоз улов ёки сув кучи билан юритилган. Ҳозир электр қуввати ёрдамида ҳам юритилмоқда. Жувозлар маҳсулот ишлаб чиқаришига қараб бир неча хил, яъни ёғ жувози, шоли оқланадиган — обжувоз ва бошқалар бўлган.

ЖУД (ар.) — инъом, эҳсон; саҳийлик, қўли очиклик.

ЖУЗ (ЮЗ) — ўзбек халқи таркибига кирган қабилა уюшмаларидан бири бўлиб, юзнинг «ж»ловчи шевалардаги номи (*қаралсин*: «юз»).

ЖУЗДОН (ар. ф.-т.) — Ўрта Осиёда ўрта асрларда қоғоз ҳужжатлар солиб юриладиган махсус чарм папка жузгир — жуздон деб аталган.

ЖУЗЪЯ — дастлаб Араб халифалигида, кейинчалик бошқа мусулмон давлатларида шариат меъёрларига кўра мусулмон бўлмаган фуқаролардан олинадиган жон солиғи. Жузъя балоғатга етганларга солинган. Қариялар ва аёллар, болалар, қул ва гадолар эса ундан озод қилинган. Жузъя асосан пул ва натура тарзда ундирилган.

ЖУЛГА (т.) — водий, ўтлоқ, кўкаламзор.

ЖУЛДУ (м.) — ҳадия, туҳфа.

ЖЎВА (т.) — хамир ёйиш учун ишлатиладиган калта

ўқлоқ. Жўва қаттиқ ёғоч, одатда ўрик, тут, ёнгоқ, олма ёғочларидан тайёрланган.

ЖЎГИ (санскрит) — лўлиларнинг айрим ўзбек шеваларида номланиши. Жумладан, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида лўлилар шу атама билан ифодаланади.

ЖЎЧИ УЛУСИ — Чингизхон империясининг бўлиниши натижасида 1224 йили унинг ўғли Жўчихонга теккан мулк, улус.

Жўчи улуси Иртишдан Урал (Ёйиқ) тоғларигача ва ғарбда мўғул оти тўёқлари етган ергача бўлган ўлкаларни қамраб олган. Жануб томондан Чигатой улуси билан чегарадош бўлган. Ботухоннинг ҳарбий юришлари (1238—1242) натижасида Шарқий Европа ҳам Жўчи улусига вассал сифатида бўйсиндирилган. Унга Жанубий Россия, Қрим ва Закавказия (Кавказорти) кирган. XIII аср ўрталаридан бошлаб Жўчи улуси Олтин Ўрда деб аталган.

3

ЗАБАР (ар.) — араб имлосидаги ундош ҳарфлар ва алиф устига қўйиладиган белги. Бу белги қўйилган ҳарфга «а» қўшиб ўқилади.

ЗАКОВАТ (ар.) — ўткир ақл-идрок, зеҳн маъносини билдиради. Донишмандлик маъносида кенг қўлланилган.

ЗАЙФ (ар.) — қалбаки олтин ва кумуш танга.

ЗАКОТ (ар.) — Ислом динининг беш асосий талабларидан бири бўлиб, мол-мулк ва даромаддан бериладиган садақа, хайр-эҳсон, солиқ. Шариатга мувофиқ, муайян бойликка эга бўлган катта ёшдаги мусулмон закот беради. Закот миқдори пул даромадларининг қирқдан бир улушига тенг. Деҳқонлар ва чўпонлардан олинадиган закот миқдори бирмунча юқори бўлган. Закот камбағаллар, етим-есирлар, касаллар ва ҳеч кими йўқ аёллар ўртасида тақсимланиши лозим бўлган.

ЗАКОТЧИ (ар. ф.-т.) — аҳолидан закот пул ва молларни ундирувчи амалдор. Закотчи Бухоро амирлигида муҳим амал ҳисобланган. Девонбеги закотчи ҳисобланиб, амирнинг молиявий ишларини ҳам бошқарган.

ЗАММА (ар.) — араб имлосида унли товушларни ифодалаш учун ҳарфларнинг устига қўйиладиган белги. Форс тилида «пеш» дейилади. Бу белги эски ўзбек имлосида ҳам қўлланилган.

ЗАМЗАМА (ар.) — оташпарастрларнинг ибодат чоғида, яъни оловга сиғиниш пайтида оҳиста ва майин оҳангда ўқийдиган дуолари замзам деб аталган.

ЗАМИНДОР (ар. т.) — бобурийлар салтанатида вассал ҳокимлар, яъни рожа, султон ва маҳаллий элат бошлиқлари заминдор деб юритилган. Заминдор ерлари, жогир ерларидан фарқли ўлароқ, меросга қолдирилган.

ЗАНД — Паҳлавий тилида «Авесто»нинг тафсири.

ЗАНГ (ф.-т.) — чанг, губор, қора.

ЗАРБОФ (ф.-т.) — зар ип билан ипакдан қимматбаҳо матолар тўқувчи уста. Улар Бухорода зарбоф деб аталган.

ЗАНГИЙ — қора танли, қул зангий.

ЗАРРОБ — танга чиқарувчи.

ЗАРРОБ ХОНА — қумуш ва тилладан танга чиқарадиган жой.

ЗАРБХОНА (ар. ф.-т.) — Ўрта Осиё хонликларида олтин, қумуш, мис-жездан танга-чақа зарб қиладиган жой.

ЗАРГАР (ф.-т.) — турли металлдан, шунингдек, олтин ва қумушдан ҳар хил безак буюмларини ясовчи ҳунарманд. Улар Ўрта Осиёда заргар деб аталган.

ЗАРДЎШТИЙЛИК — милоддан аввалги VII—VI асрларда Қадимги Эрон ва Ўрта Осиё ҳудудларида пайдо бўлган дин. Унинг номи шу динга асос солган афсонавий пайғамбар Зардушт номи билан боғлиқ. Зардўштиликнинг асосий муқаддас китоби Авестодир. Зардўштиликнинг асосий ғояларида дунёдаги ҳамма тартиблар яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва қоронғулик, ҳаёт ва ўлим ўртасидаги курашга боғлиқ деб тушунтирилади. Зардўштилик дунёни ёруғлик ва эзгулик худоси Аҳурамазда билан ёвузлик худоси Анхра-Манъё ўртасидаги курашдан иборат деб таъкидлайди. Зардўштилик қулдорлик ва илк феодализм даврида Ўрта Осиё, Эрон ва Озарбайжонда кенг тарқалган. Бу ҳудудлар араблар томонидан босиб олинган, зардўштиликка сиғинувчилар мажбуран ислом динига ўтказилган.

ЗАРЪ (ф.-т.) — узунлик ўлчови, 107 см га тенг.

ЗАХИРА (ф.-т.) — эҳтиёт қилиб, узоқ муддатга мўлжаллаб сақланган нарсалар. Захира озиқ-овқат, пул, буюм, қурол-аслаҳа, моллар учун ем-хашак кўринишларида тайёрланган. Ўрта асрларда қўшин эҳтиёжлари учун ғамланган нарсалар ҳам захира номи билан юритилган.

ЗАҒОМА (ф.-т.) — атрофи чарим билан ўралган доира шаклидаги қутти, тарози палласи ўрнида ишлатилган.

ЗЕР (ф.-т.) — араб имлосидаги ҳарфларнинг остига қўйилган белги. Зер қўйилган ҳарфдан сўнг «и» ёки «е» қўшиб ўқилади.

ЗИКР (ар.) — Ислом динида сўфийлик тасаввуфининг айрим оқимларига хос, «худони ёдга олиш» билан боғлиқ махсус маросим. Бу зикр тутиш деб ҳам аталади. Зикрда аввал бир тўда сўфийлар давра бўлиб ўтиришади, бир киши шеърларни маълум оҳангда ўқийди, унга мусиқа жўр бўлади. Даврада ўтирганлар ўринларидан туриб, рақсга тушадилар. Ҳаммалари худони баробар тилга олиб, даврани айланаверди. Мана шундай ҳаракат, яъни худони ёдга олиш зикр дейилади.

ЗИММИЙЛАР (ар.) — Ислом дини ҳукмрон бўлган мамлакатда яшаб турувчи, аммо бошқа динларга мансуб бўлган мусулмонлар ҳимоясидаги аҳоли, ёхуд шартнома кishилари. Ўрта асрларда Араб халифалигида мусулмон бўлмаган аҳолига маъмурият билан икки ўртада тузилган шартнома асосида шахс ва мулк дахлсизлиги ҳамда ўз динларига эркин сизиниш ҳуқуқини таъминлаш ҳақидаги кафолат. Ислом давлати ўз ҳимоясида сақлаб турганлиги эвазига зиммийлар жон солиғи — жузья ва ер солиғи — хирож тўлашга мажбур бўлганлар.

ЗИНДОН (ар. т.) — Ўрта Осиё хонликлари ҳудудида бандилар, маҳбуслар ва жавобгарларни сақлаш учун мўлжалланган ер остидаги зах ва қоронғи қамоқхона. Зиндоннинг зиндонбон, мирзо ва ясовуллардан иборат маъмурияти бўлган.

ЗИНДИҚ (ар.) — зардуштийлар, Занд китобига эътиқод қилганлар; динсиз, худосиз деган маънони билдиради.

ЗИРИҲ (ф.-т.) — зирак; ҳалқа; исирға; ўқ ва тиг ўтмайдиған уруш кийими; совут.

ЗИРАЪ (ар.) — масофа ўлчови, тахминан 79,8 см га тенг.

ЗОБИТ (ар.) — забт этувчи, бошқарувчи, офицер.

ЗОВИЯ (ар.) — сўфийлар, дарвишлар тўхтайдиган ва яшайдиган маскан. Араб мамлакатларининг баъзиларида ра-вот, баъзиларида зовия деб аталган. Ўрта Осиёда бундай жойлар хонақоҳ, Эрон ва Афғонистонда тақъя дейилган.

ЗОҲИД (ар.) — VII—X асрларда Мовароуннаҳрда молу дунёга рағбат ва хоҳиши бўлмаган киши; тарки дунё қилган ва ҳаёт лаззатларидан воз кечган кишилар. Зоҳидлар мусулмонларни бу дунё роҳат-фароғатидан воз кечишга, давр жабр-зулмига чидашга ундаганлар. Зоҳидлик сўфийликнинг айрим оқимлари билан боғлиқ бўлган.

ЗУЛ-ҚАРНАЙН (ар.) — Александр Македонскийнинг лақаби. Ўрта Осиё ҳудудида уни Искандар Зул-қарнайн деб аташган.

ЗУЛ-ФИҚОР (ар.) — ривоятлар бўйича Ҳазрати Али-нинг қиличи номи.

ЗУЛ-ЖАНОҲ (ар.) — қанотли от; ривоят бўйича Али-нинг Карбалода минган отнинг номи.

ЗУННОР (ар.) — христиан ва яҳудийларнинг белбоғи.

ЗУРҚ (ар.) — калта найза, ўқ.

ЗУФУНУН (ар.) — ўрта асрларда Шарқда, жумладан, Ўрта Осиёда ўзининг қобилияти, ақл-идроки, ўткир зеҳни билан барча фанларни эгаллаган шахс, илм соҳиби шундай деб аталган.

ЗУҲАЛ (ар.) — Сатурн сайёрасининг мусулмонлар томонидан аталиши. Мусулмонлар Зуҳал юлдузини бахтсизлик юлдузи деб атаганлар.

ЗУҲРА (ар.) — Ноҳид—Венера сайёрасининг номи. Гўзаллик, хуш-хурсандчилик, муҳаббат белгиси.

И

ИБН (ар.) — Шарқ халқларида эркаклар исмлари таркибида келувчи сўз. XX аср бошларигача Ўрта Осиё халқлари ўртасида ҳам кенг қўлланилган. Ўғли деган маънони ифода-лайди. *Масалан*, Олим ибн Зоир. Зоир ўғли Олим.

ИБРО (ар.) — гуноҳкорни оқлаш.

ИДДАТ (ар.) — талоқ берган аёлнинг муайян муддатни ўташ даври, ойлик, моҳона.

ИДРОР (ар.) — XIV—XV асрларда Ўрта Осиёда ҳокимлар томонидан шу инъомга сазовор шахсга тайин этилади-ган йирик пул маблағи.

ИЖТИҲОД (ар.) — фикҳ соҳасида юксак билимга эга бўлиш, диний-ҳуқуқий масалаларни мустақил ҳал эта би-лиш. Исломда энг юқори табақага мансуб фақҳларгина шундай ҳуқуқга, яъни ижтиҳод ҳуқуқига эга бўлган ва муж-таҳид деб аталган. Улар илгари учрамаган масалаларни ҳаёт талабига мувофиқ, Қуръон ва ҳадисга асосланган ҳолда ҳал қилганлар.

ИЙД, ИЙД АЁМИ (ар.) — мусулмонларнинг диний байрамлари. Ийд атамасининг бир оз бузилган ўзбекча талаф-фузи ҳайитдир. Ўтмишда етти кун давом этадиган ийд-ал-қурбон, яъни қурбон ҳайити (баъзи мамлакатларда 3 ёки 4 кун бўлган) ва уч кун давом этадиган ийд-ал-фитр, яъни рўза ҳайити кунлари омма орасида ийд айёми деб юритилган.

ИЙДЛИК (ар. т.) — XX аср биринчи чорагигача Ўрта Осиё хонликлари ҳудудидаги эски мактабда ийд байрами муносабати билан ўқувчилар томонидан домлага қилинадиган совға, ҳайитлик. Ийдлик нон, ош, кийим-кечак, пул ва шунга ўхшаш нарсалардан иборат бўлган.

ИЛИКХОНЛАР — Мовароуннаҳрни 999 йилдан 1212 йилгача идора қилган қорахонийлар ҳукмдорларининг унво-ни. Иликхонлар аслида Еттисув ва Қашғарда яшаган яғмо турк қабиласига мансуб бўлган. Қорахонийлардан Наср ибн Али 999 йилда Бухорони эгаллайди ва Мовароуннаҳрда иликхонлар ҳукмронлигига асос солади. Улар дастлаб қора-хонийларнинг Қашғардаги, 1042 йилдан бошлаб эса Ўзган-даги ҳоқонларига номигагина итоат қилиб, амалда эса мус-тақил бўлганлар. Иликхонлар Султон Санжар ҳукмронлиги йилларида (1118—1157) салжуқийларга, XII асрнинг 30-йил-лари охирларидан қорахитойлар ва хоразмшоҳларга тобе бўлган. Иликхонларнинг энг машҳурлари: Наср ибн Али (999—1013), Али ибн ал-Ҳасан (XI аср бошлари), Иброҳим (1047—1068), Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон Тегин (1102—1130).

ИЛМ (ар.) — бирор-бир соҳа, фан, илм, маърифатга оид маълумотлар.

ИЛМИ НУЖУМ — юлдузлар илми.

ИЛМИ АДИБ — филологияга оид билимлар. Асосан 12 қисмдан иборат: луғат илми, сарф илми, иштиқоқ илми, наҳв илми, маъони илми, баён илми, аруз илми, қофия илми, расмул-хат илми, илми бадеъ, наср илми, таворих илми, мусиқа илми, ахлоқ илми.

ИЛМИ БАҲС — мантиқ ва диалектика илми.

ИЛМИ БУНЙА — физиология илми.

ИЛМИ ЗУНУН — скептицизм.

ИЛМИ ИСТИФО — ҳисоб-китоб илми.

ИЛМИ КАЛОМ — ақл билан исботлайдиган илм. Теология.

ИЛМИ КИМЁ — химия фани.

ИЛМИ ЛИСОН — лингвистика илми.

ИЛМИ ЛУҒАТ — луғатшунослик илми.

ИЛМИ МАНОЗИР ВА МАРОЁ — оптика фани.

ИЛМИ МАНТИҚ — логика илми.

ИЛМИ МАОДИН — маъданшунослик фани.

ИЛМИ МАСОҲАТ — геодезия фани.

ИЛМИ МАЖЛИС — муомала илми.

ИЛМИ МИЛОҲАТ — навигация фани.

ИЛМИ МУСАЛЛАСОТ — тригонометрия.

ИЛМИ МУҲОСАБАТ — бухгалтерия.

ИЛМИ НАБОТАТ — ботаника.

ИЛМИ НАЗИР — мунозара илми.

ИЛМИ НАҲВ — синтаксис илми.

ИЛМИ НУЖУМ — астрономия.

ИЛМИ РАМЛ — фолбинлик илми.

ИЛМИ РАСАД — юлдузшунослик илми.

ИЛМИ РИЁЗИЙ — сонлар, ҳандаса, юлдузлар ва мусиқий илмлардан ҳамда манозир, оптика (мароё), жабр ва муқобала, механикадан иборат илмлар соҳаси.

ИЛМИ САРФ — морфология.

ИЛМИ СИРҚ — байт ул-мол-хазина ва девонларда ишлатиладиган ҳисоб илми.

ИЛМИ ТАБАҚОТУЛ-АРЗ — геология.

ИЛМИ ТАБИЙ (ТАБИАТ) — табиатшунослик фани.

ИЛМИ ТАЪБИР — тушларни таъбир этиш.

ИЛМИ ТАХТИТУЛБИЛОД — топография.

ИЛМИ ФИРОСАТ (Ё ҚИЁФА) — инсон хулқ-атворини қиёфа ёки суврат орқали ўрганадиган усул ва воситалар мажмуи.

ИЛМИ ФИҚҲ ВА УСУЛ — дин қонунлари ва шариат қоидалари мажмуаси илми.

ИЛМИ ШУОЪ — оптика.

ИЛМИ ЯД (КАФТ) — хиромантия.

ИЛМИ ҚОЛ — зоҳирий, расмий илмлар.

ИЛМИ ҲАЙАТ — астрономия, космография.

ИЛМИ ҲАЙВОНОТ — зоология.

ИЛМИ ЖАБРУ МУҚОБАЛА — алгебра.

ИЛМИ ЖАМОДОТ — минералогия.

ИЛМИ ЖАРРИ АСҚОЛ — механика.

ИЛМИ СИНОАТ — ҳунармандчилик, косиблик илми.

ИЛОҚ — ҳозирги Тошкент вилоятининг жанубида, Оҳангарон дарёси воҳасида жойлашган қадимги давлат XIII аср бошларигача Илоқ деб аталган. Пойтахти Тункат шаҳри бўлган. Илк ўрта асрларда мустақил давлатга айланган. Илоқ ҳукмдорлари «Илоқ деҳқонлари» унвони билан юритилган ва катта иқтисодий ҳамда сиёсий кучга эга бўлганлар. Пойтахт шаҳарда танга пул чиқарадиган давлат зарбхонаси бўлган. X аср охирида Илоқ Қорахонийлар давлати таркибига кирган. Чингизхон истилосидан сўнг Илоқ ерлари жалойирлар қабиласи тасарруфига ўтган.

ИЛОҲИЁТ (ар.) — диний ақидалар ва улар ҳақидаги илоҳий кўрсатмаларни ўз ичига олган диний таълимот. Илоҳиёт ҳозир ҳам диний мадраса, институт ва университетларда ўқитилади. Исломда илоҳиёт илк шаклланиш давридан бошлаб Калом деб ном олган.

ИЛХОН (т.м.) — XIII—XIV асрларда Эрондаги мўғул ҳукмдорларининг унвони.

ИМОМ (ар.) — арабча сўз бўлиб, намозда жамоатнинг олдида туриб намозни бошқарувчи киши. Шунингдек, ислом динида мусулмонларнинг раҳбари, бошлиғи демакдир.

Имом атамаси ниҳоятда кенг мазмунли бўлиб, қуйидаги маъноларда ишлатилган ва ишлатилмоқда: 1) суннийликда барча мусулмонларнинг олий раҳбари; 2) суннийликда шариат мазҳабларининг асосчилари; 3) шиаликда энг юксак раҳнома, яъни Ҳазрати Али ва унинг авлодлари; 4) суннийликда ҳам, шиаликда ҳам масжидда намозни бошқариб боровчи диндор — масжид имоми.

ИМОМИЙЛАР (ар.) — шиаликда асосий оқимлардан бирининг тарафдорлари, яъни Али авлодига тааллуқли ўн икки имомни тан олувчи мўътадил шиалар. Имомийлар ўн биринчи имом Ҳасан ал-Асқарий вафотидан (873 йил) кейин унинг ёш ўғли Муҳаммадни охириги ўн иккинчи имом деб тан олганлар. Ривоятларга кўра, бу имом йўқолган. Имомийлар уни «яширинган имом», яъни маҳдий деб эълон қилганлар. У қайтиб келиши билан адолат тантана қилади деб ҳисоблайдилар. «Яширинган имом»га эътиқод имомийларнинг асосий ақидаларидан бирidir. Имомийлар шиаларнинг анча кўп тарқалган қисмидир.

ИМОН (ар.) — Ислом динида унинг ақидаларига, Оллоҳга, Муҳаммад алайҳиссаломга ва илоҳий ҳисобланган китобларга, тақдирга, охиратга ишониш. Исломда имон талаблари, «аркон ал-имон», яъни эътиқод асослари деб ҳисобланади, унга шак-шубҳасиз эътиқод қилиш талаб қилинади.

ИНДАКЧИ (т. ф.-т.) — Бухоро амирлигида қозикалон ихтиёридаги ясовуллар бошлиғи.

ИНЖИЛ (ар.) — илк христианларнинг муқаддас китоби. Библиянинг бир қисми бўлиб, христианликнинг афсонавий асосчиси Исонинг бу дунёдаги «ҳаёти» тасвирланган асарлар тўплами. 30 тагача номдаги Инжил маълум. Улардан фақат Матвей, Иоанн ва уларнинг шогирдлари Марк ва Лука ёзиб қолдирган 4 та Инжил Библиянинг иккинчи бўлими ҳисобланган Янги Аҳдга унинг муҳим қисми сифатида киритилган. Инжил II асрнинг биринчи ярмида юзага келган.

ИНЖУ (т.) — марварид.

ИНОЯТНОМА (ар. ф.-т.) — 1. XV—XVIII асрларда бирор солиқ ва жаримадан озод қилинганлик ёки бирор имтиёз олганликни кўрсатувчи расмий ҳужжат. 2. Қўқон хонлигида нуфузли кишилар сафарга чиққанларида хон томонидан қатагон қилинган жойларда йўл-йўлакай фойдаланиш учун берилган руҳсатнома.

ИНОҚ (м.-т.) — туркий сўз бўлиб, дўстона, яқин одам, иноқ, ишончли вакил, ишончли мансаб эгаси ёки мансабдор ҳамда ўз ишига ишончли ва садоқатли деган маъноларни англатган. Одатда, иноқлар энг қудратли ўзбек уруғлари амирларидан тайин этилган ва улар хоннинг энг яқин маслаҳатчилари бўлган. Бухоро амирлигида иноқ юқори II тоифадаги мартабалардан ҳисобланган бўлиб, унинг икки хил тоифаси, яъни катта иноқ (иноқи калон) ва кичик иноқ (иноқи ҳурд) мавжуд бўлган. Хива хонлигида иноқлар йирик амалдор, яъни қабила бошлиғи ҳисобланган. Иноқлар ҳузурида қушбеги, меҳтар ва оталиқдан иборат кенгаш бўлган ҳамда улар амалий тадбирлар ишлаб чиқишга ёрдамлашган.

ИНОҚИ КАЛОН (м.-т. ф.-т.) — Бухоро амирлигида Буюк ҳукмдорнинг амр-фармонларини ва буйруқларини тегишли шахс ва маҳкамаларга етказувчи, амир қабулига муяссар бўлганларни унинг ҳузурига киритувчи мансабдор.

ИНОҚИ ҲУРД (ф. ф.-т.) — Бухоро амирлигида амир номига келган хатлар ва номаларни қабул қилиб, овоз чиқариб ўқувчи мансабдор.

ИНШО ИЛМИ (ар.) — подшоҳ ва хон девонларидан чиқадиган махсус ёзишмаларни тузиш йўл-йўриқларини ўргатувчи фан.

ИСЛОМ (ар.) — дунёда энг кўп тарқалган динлардан бири бўлиб, унга эътиқодда бўлганлари мусулмонлар деб аталади. Ислом дини ягона худо — Оллоҳга эътиқод қилади. Ислом дини VII асрда Арабистонда вужудга келган. Муҳаммад Пайгамбар ислом динининг асосчисидир. Ислом дини бугунги кунда араб давлатларида, Туркия, Эрон, Афғонистон, Покистон, Индонезия, Ўзбекистон, Озарбайжон, Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон ва бошқа бир қатор мамлакатларда ҳукмрон дин ҳисобланиб, унга эътиқод қилувчи мусулмонларнинг сони жаҳон бўйича 800 миллионга яқин кишини ташкил этади.

ИСМОИЛИЙЛАР (ар.) — VIII аср ўрталарида Араб халифалигида шиа оқими орасида шаклланиб, X—XI асрларда Яқин ва Ўрта Шарқда кенг тарқалган диний мазҳаб тарафдорлари. Мазҳаб шиаларнинг имоми Жаъфар ал-Содиқнинг катта ўғли Исмоил номи билан боғлиқ. Имом Жаъфар катта ўғли Исмоилни ворисликдан маҳрум қилиб, кичик ўғли Мусо ал-Козимни ворис қилиб тайинлагандан кейин бундан норози бўлган Исмоил тарафдорлари Жаъфар вафотидан

сўнг унинг ўгли Муҳаммад ибн Исмоилни имом деб тан олганлар. Кейинги даврларда халифаликда кўтарилган жуда кўп кўзғолонлар ва тахт учун курашларда исмоилийлар таълимоти диний ниқоб бўлиб хизмат қилган.

ИСТИМОЛОТНОМА (ар. ф.-т.) — чақириқ хати, мурожаатнома. Бирон тоифа ёки шахсни ўз тарафига оғдириб олиш учун ёзилган кичик мактуб.

ИСТИҚЛОЛ (ар.) — мустақиллик.

ИДТИҲОД (ар.) — бирлашиш, қовушиш, бирикиш.

ИФТОР (ар.) — рўза тутган одамнинг оғиз очиши билан боғлиқ бўлган диний одат.

ИФТОРЛИК (ар.) — Исломда рўза тутиш билан боғлиқ диний одат. Қуръони Каримда айтилишича, рўзани қазо қилган киши бошқаларни тўйдириши лозим. Шу асосда ифторлик қилиш, яъни рўза кунлари рўза тутган одамларни, диндорларни ифтор қилдириш — зиёфат бериш маросими келиб чиққан. Ифторлик сўнггида Қурондан оятлар ўқилди.

ИХТИЛОТ (ар.) — аралашув.

ИХТИЛОФ (ар.) — қарама-қаршилик, келишмовчилик.

ИХШИД (сўғд) — Сўғд ҳокимларининг насаби, унвони. Тарихий маълумотларга кўра, Сўғд Араб халифалиги томонидан истило қилингунга қадар бу ерда 13 ихшид ҳукмронлик қилиб ўтган.

ИҚТОЪ (ар.) — ўрта асрларда Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида ҳукмдор томонидан феодалга катта хизматлар эвазига инъом қилинган чек ер. Одатда, иқтоъ умрбод берилмай, ҳукмдор уни истаган вақтида қайтариб олиб, бошқа кишига тортиқ қилиши мумкин бўлган. Иқтоъ ҳақидаги дастлабки маълумотлар VII аср охирига мансуб араб манбаларида учрайди. IX асрга келиб халифа томонидан араб амирига идора қилиш учун берилган вилоятлар ҳам иқтоъ деб атала бошлаган. Амир ўзи ҳукмронлик қилаётган ушбу вилоятлар солигини бутунлай ёки қисман ўзлаштириш ҳуқуқига эга бўлган. Иқтоъ ерлари давлат мулки ҳисобланган, лекин IX асрдан бошлаб феодалнинг хусусий мулкига айлана бошлаган. Темурийлар даврида иқтоъ ўрнида тиюл ва суюрғол, бобурийлар салтанати даврида эса жогир атамалари қўлланилган.

ИҚТОДОР (ар.) — катта хизматлар эвазига инъом қилинган ер, яъни иқтоъ эгаси.

ИРШОД (ар.) — тўғри йўлга ҳидоят этиш, раҳбарлик этиш, йўлбошчилик.

ИРШОДНОМА (ар. ф.-т.) — тўғри йўлга ҳидоят этувчи дастур, қўлланма, панд-насиҳат. Муршиднинг таълимоти.

ИСАВИЙ (ар.) — насроний, исавий динида бўлган киши.

ИСНОАШАРИЙ (ар.) — Али наслидан бўлмиш ўн икки имом тарафдорлари.

ИСТАБЛ (ю. ар.) — саисхона, молхона, отхона.

ИСТАХР — 1. Ҳовуз, кўл. 2. Қадимий Эроннинг пойтахти. Юнонлар уни Персиполис деганлар.

ИСТОР (ар. ю.) — оғирлик ўлчови. Тўрт ярим (21 гр.) мисқолга тенг.

ИШРОҚИЮН (ар.) — ишроқ фалсафасининг тарафдорлари. Фарба Афлотун, Шарқда Шаҳобуддин Сухравардий таълимотининг тарафдорлари.

Й

ЙАЗИДЛАР — зардуштийликка яқин диний секта издошлари. Йазидлар диний таълимотида христианлик, иудаизм ва ислом динларининг элементлари бор. Йазидлар чўқинтириш ва хатна маросимларини ўтказишади. Ягона худо Йазданни тан олишади. Йазидлар христианлар ва айниқса мусулмонлар томонидан қаттиқ таъқиб этилган. Шунинг учун улар Библия билан Қуръонни муқаддас китоб деб тан олишга мажбур бўлганлар. Туркия, Эрон, Ироқ, Арманистон ва Грузияда яшайдиган куртларнинг бир қисми йазидлар таълимотининг издошларидир.

ЙИФОЧ (т.) — масофа ўлчови.

ЙИЛНОМА (СОЛНОМА) (т. ф.-т.) — ўтмишда энг муҳим тарихий воқеалар тартиб билан баён этилган тарихий асар. Ҳар бир мамлакатда яратилган йилномалар шу мамлакат тарихи тўғрисидаги энг муҳим манбалардан ҳисобланади.

ЙИЛНОМАЧИ (СОЛНОМАЧИ) — ўтмишда энг муҳим воқеаларни, яъни йилномаларни ёзиб борувчи шахс.

ЙОСОЛ (м.-т.) — ўрта аср Шарқ мамлакатларида, хусусан Ўрта Осиёда қўшинни ҳарбий юриш ва жанг олдидан кўриқдан ўтказиш тартиби.

К

КАБИСА ЙИЛИ (ар.) — шамсий йилида тўлиқ 366 кундан иборат йил. Тўрт йилда бир келади, унда февраль ойига бир кун қўшилади.

КАБР — қадимий уруш кийими, жибба, совут.

КАВКАБА (ар.) — шоҳлар олиб юрадиган, учиди сийқалланган қубба ўрнатилган чўп, ҳасса.

КАДИВАР (сўғд.) — ўрта асрлар даврида қишлоқларда ер эгасига тобе бўлган шахс.

КАДХУДО (ф.-т.) — сўнги ўрта асрлар даврида Хива хонлигида мавжуд бўлган уруғ бошлиқлари лавозими. Маъноси оқсоқоллар, бошлиқлар, раҳбарлар демакдир.

КАЖОҒАНД (ф.-т.) — ичига пахта ўрнига арзон хом ипак солиб қовулган уруш кийими.

КАЙ (қад. эр.) — подшо, улуғ шоҳ. Қадимий Эрон шоҳларининг лақаблари.

КАЛТАТОЙ — ўзбек халқининг таркибига кирган уруғлардан бири. Калтатой ўзбеклар таркибидаги «турк» деб аталувчи этник гуруҳнинг бўлинмаларидан бири бўлган. Калтатой яна бир қанча кичик уруғлар (муаззамини, махатори, мирза калтатой)га бўлинган. Шўролар истибдоди ўрнатилганга қадар калтатойлар Фарғона водийсида, Нурота ва Молгузар тоғларининг ён бағирларида, Зарафшон водийсининг ўрта оқимларида, Сурхон-Қоратоғ дарёларининг юқори ва ўрта оқимларида яшаганлар. XIX аср охири — XX аср бошларида калтатойлар батамом ўтроқлашиб ўз уруғ номини унутганлар. Ҳозир фақат айрим кексаларгина ўтмишда калтатой уруғига мансуб бўлганларини эслайдилар.

КАЛИСА (ю.) — исавий, насронийлар ибодатхонаси.

КАЛОНТАР (ф.-т.) — шаҳар раиси, маҳалла бошлиги, бошлиқ.

КАМОНГАРОН (ф.-т.) — Ўрта Осиёда ўқ-ёй ясовчи устаталарни шундай деб аташган.

КАНИЗ, КАНИЗАК (ф.-т.) — сотиб олинган аёл ёки қиз.

КАПАНАК (ф.-т.) — дарвишлар ва чўпонлар киядиган енгсиз жунли либос.

КАППОН — бир паллали катта тарози.

КАРВОН (ф.-т.) — қадимги ва ўрта асрларда давлатлар ўртасида ўзаро алоқа боғлаш ва савдогарларнинг савдо ишларини олиб боришида асосий транспорт воситаси ҳисобланган туялар ва отлардан тузулган махсус гуруҳ. Карвоннинг узилиб қолмаслиги учун энг олдинги ва охири ҳайвонга қўнгироқ осиб қўйилган.

КАРВОНБОШИ (ф.-т. т.) — карвонни бошқарувчи шахс. Карвонбоши карвонни соғ-саломат манзилга етказишда жавобгар бўлган.

КАРВОНСАРОЙ (ф.-т. т.) — карвонлар, савдогарлар ва сайёҳлар тунайдиган жой, яъни меҳмонхона. Шарқ давлатларида, жумладан Ўрта Осиё ва Кавказда савдо йўллари устида ва шаҳарларда қурилган.

КАРРОР (ар.) — халифа Али (р. а.)нинг лақаби.

КАТИБА (ар.) — лашкар, қўшин, аскар; қўшиннинг бир гуруҳи.

КАТИБА (ар.) — тош ёки кошинларда битилган ёзув.

КАТИБАШУНОСЛИК (ар.-т.) — эпиграфика илми.

КАФСАН (ф.-т.) — мулкдор ва ер эгасининг солиқлардан ташқари хирмондан олинадиган ҳаққи.

КАШШОФ (ар.) — Маҳмуд ибни Умар аз-Замахшарий (1075—1143) асарининг номи.

КАЪБА (ар.) — Байтул-ҳарам. Маккадаги тўрт бурчакли мусулмонлар зиёрат қиладиган уй.

КЕНГАШ (т.) — машварат, маслаҳат мажлиси.

КЕНАГАС — ўзбек халқи таркибига кирган йирик қабилалардан бири. Кенагас таркибида бир қанча кичик қabila

ва уруғлар бўлган. Шулардан энг йириклари очамайли, кирей, абак кирей, овоқли, тароқли, чуют, қайри солилардир. Кенагасларнинг асосий қисми XVII—XIX асрлар давомида Қашқадарёнинг юқори ҳавзасида яшаб, Бухоро амирлигининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол қатнашганлар. Амирлик тобелигидан чиқиш ва ўз мустақил беклигини ўрнатиш учун кураш олиб борганлар. Бу кураш манғитлар сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилгач, яна ҳам кескинлашди. Манғитлар сулоласининг биринчи хони Муҳаммад Раҳимхон (1753—1759) бир неча ўзбек қабилаларини, жумладан, кенагасларнинг катта бир қисмини ўз ерларидан мажбуран Ҳисор вилоятига кўчирган.

Амир Насрулло ҳукмронлиги даврида (1826—1860) феодал жанжаллар оқибатида кенагаслар яшаган Шаҳрисабз ва Китоб бекликлари мустақилликка эришди. Кенагаслар ўз мустақиллигини сақлаб қолиш ниятида 27 йил давомида амир аскарлари билан курашдилар. 1856 йилда Амир Насрулло кўшинлари Шаҳрисабз ва Китобни олади, кенагасларни раҳмсиз қиради. Омон қолганлари тоққа қочиб жон сақлайдилар. Насрулло вафотидан сўнг, 1860 йилда кенагаслар яна кўзғолон кўтардилар. Бу курашга Шаҳрисабз ҳокими Бобобек ҳамда Китоб ҳокими Жўрабек бошчилик қилади. Кенагаслар Шаҳрисабз ва Китобни эгаллайдилар. Бироқ 1870 йилда чор ҳукумати кўшинлари ёрдамида бу шаҳарларда Бухоро амири ҳукмронлиги қайтадан ўрнатилади.

КИЗЛИК (т.) — пичоқ, пакки.

КИШОВАРЗ (ф.-т.) — IV—VI асрларда Ўрта Осиёда эркин деҳқон жамоалари кишоварзлар деб аталган.

КОБИН — пул, кўчмас ва кўчадиган мулк ҳисобидан, куёв тарафидан хотинига берадиган ҳисса. Талоқ ёки эр ўлганда хотинга қоладиган нарсалар.

КОҲИН (ф.-т.) — мажусийлар руҳонийси; сеҳргар. Гойибдан хабар бериш, жониворлар овозига қараб фол очишга даъвогар бўлган одам.

КОФИР (ар.) — Ислом анъанасида ва манбаларида ислом динини тан олмайдиган. Ислом ҳукмига куфр келтирадиганлар.

КОНСУЛХОНА (юн. ф.-т.) — ўзга давлат ҳудудида давлатнинг ташқи алоқаларини олиб борадиган ташкилот. Консулхона шу давлатнинг руҳсати билан таъсис этилади. Консулхона иш фаолиятини ташкил қилувчи шахс консул дейилади. Кон-

сул хизмат кўрсатадиган ҳудуд ва консул турадиган жой ҳар икки давлат томонидан келишилган ҳолда белгиланади. Консул ҳуқуқи ўз давлатининг байроғи ва гербидан фойдаланиш ҳуқуқини; консул биноси; консуллик архивларининг дахлсизлигини; солиқлардан озод бўлишни; ўз ҳукумати, дипломатик ваколатхонаси билан; ўз давлатининг бошқа консуллари билан, улар қаерда жойлашганликларидан қатъи назар, эркин алоқа қилиб туришни; айна вақтда шифрлар, дипломатик ва консуллар курьерларидан фойдаланишни ўз ичига олган.

КОРИЗ (сўғд.) — ер остидан ўтказилган ариқ.

КОСАГУЛ (ф.-т.) — ўтириш, тўй, зиёфатда жўраларга чой ва шароб қуйиб узатувчи киши. Косагул шароб қуйиб беришдан ташқари ўзининг ёқимли муомаласи ва ширинсуханлиги билан жўраларни хурсанд қилиши, базмга завқ ва файз киритиши ҳам лозим бўлган.

КОСАМОН (ф.-т.) — катта тўй ва бошқа маъракаларда меҳмонлар олдига дастурхон ёзиб, патнис ва таом қўювчи махсус киши. Косамон шаҳар маҳаллалари ва қишлоқларда жамоатчилик томонидан махсус сайлаб қўйилади. У асосан эркаклар жамоасига хизмат қилади. Косамон меҳмонларни тартиб билан кутиш, ош қўйиш, жойлаштириш ва кузатиш ишларига бошчилик қилади. Косамон Ўзбекистоннинг айрим вилоятларида бовурчи, дастурхончи, таббох номлари билан ҳам аталади.

КУБРАВЙЛИК — ўрта асрлардаги сўфизм оқимларидан бири. Нажмиддин Кубро асос солган. Ўрта Осиёда, қисман, Эронда тарқалган кубравийлик оқимига мансуб сўфийлар ўртасида овоз чиқармасдан зикр қилиш амалда бўлган. Уларнинг тариқати Қуръони Каримни мажозий ва мистик талқин қилишга асосланган.

КУНГУР — бир қўлида қўйнинг шоҳи, бир қўлида қавурғасини олиб одамлардан тиланчилик қиладиган гадой. Одамлар нарса бермаганда таналарига жароҳат етказадиган гадолар бўлган.

КУРУХ (ар.) — масофа ўлчови, тахминан 2 км.

КУТВОЛ (х) — ўрта асрларда Ўрта Осиёда қалъа бошлиқлари шундай деб аталган.

КУШКАНЖИР — катта тўп, тош отадиган манжаниқ ва унинг тоши.

КЎНКА (р.) — тўрт ёки олтига от билан ҳаракатлантирилган бир вагонли, тор изли шаҳар транспорти. Дастлаб Бельгияда пайдо бўлган. Тошкентда кўнка XIX аср охирида қурилиб, Хадра билан темир йўл вокзали орасида қатнаган. Ундан 1915 йилгача фойдаланилган.

КЎТАЛ (т.) — тоғлардан ошиб ўтган йўл; пастроқ довон. Кўтал сўзи тарихий манбаларда, *масалан*, «Бобирнома»да жой номлари таркибида учрайди.

КЎКАЛДОШЛИК МАНСАБИ — кўкалдош эмишган оға-ини демакдир. Бу мансаб эгаси зиммасига давлатнинг дўсту душманлари хусусида маълумот бериш, жосуслар иши устидан раҳбарлик қилиш вазифаси юклатилган. Кўкалдошлар хон ва подшо хонадонига яқин турганлар.

КЎЧАБАНД (ф.-т.) — душман ҳужуми вақтида уни шаҳарнинг бошқа қисмларига ўтказмаслик учун қилинган махсус сунъий тўсиқ. *Масалан*, 1512 йил кузда Шайбонийхон, Убайдуллохон, Суюнчхожа, Жонибек Султон ва бошқалар Ғиждувон кўчаларини шу йўсинда тўсиб, Бобир ва қизилбошларнинг қўшма армиясини тор-мор келтирган эдилар. Самарқанд кўчаларида XIV асрда сарбадорлар ҳам кўчабандлар қуриб, мўғул босқинчиларига қарши курашганлар.

КЎЧКУНЧИ (т.) — ов, саёҳат ва ҳарбий юришлар вақтида хон ва подшоларнинг кўниб қолиш масалалари билан шуғулланувчи хизматчи.

КЎЧМАНЧИ ЎЗБЕКЛАР — кўчманчи ўзбекларнинг ўзагини Дашти Қипчоқ ўзбеклари ташкил этган. XIV—XVII асрлардаги ёзма манбалар маълумотларига кўра, кўчманчи ўзбеклар таркибига қуйидаги уруғ ва қабилалар кирган: арлот, арғин, баҳрин, буйрак, буловчи, бурқут, дурмон, жалойир, жот, ийжон, кенагас, кераит, мажор, макрит, манғит, найман, нукуз, олчин, ос, сулдуз, танғут, тама, тоймас, тотор, тубойи ва бошқалар. XV асрнинг 50—60-йилларида Абулхайрхон асос солган кўчманчи ўзбеклар давлатида феодал курашнинг кучайиб кетиши натижасида кўчманчи ўзбекларнинг бир қисми Гирейхон ва Жонибек Султон бошчилигида Чу водийсига кўчиб кетган, кейинчалик ўша ерда Қозоқ хонлигига асос солган. Феодал сулолавий курашларнинг кучайиб кетиши, иқтисодий қийинчиликлар оқибатида кўчманчи ўзбекларнинг катта қисми XVI аср бошларида Абулхайрхоннинг набираси Шайбонийхон бошчилигида Мовароуннаҳрга бостириб кирган ва темурийлар ҳукмронлигига барҳам берган. Уларнинг Фарбий Сибирда қолган

қисми эса XV асрнинг 80-йилларида Шайбоний наслидан бўлган Ибоқхон бошчилигида Сибирь хонлигига асос солган.

КЎЧМАНЧИ ЎЗБЕКЛАР ДАВЛАТИ — Жануби-Ғарбий Сибирда Абулхайрхон асос солган (1428) давлат. Пойтахти — Тура шаҳри. Бу давлатнинг пайдо бўлишида Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмида кўчиб юрган қабилалар ва уларнинг бошлиқлари катта роль ўйнаганлар. Абулхайрхон жуда қисқа вақт (1428—1430) ичида майда-майда қисмларга бўлиниб кетган Шайбон улусининг катта қисмида ўз ҳукмронлигини ўрнатган. 1428—1446 йилларда кўчманчи ўзбеклар давлатига Орол денгизининг шимолий қирғоқларидан то Иртиш дарёсининг ўрта оқимигача, шарқдан Сарисув ва Чу сув дарёлари, ғарбда Ёйиқ (Урал) дарёсининг сўл соҳилларигача бўлган ерлар қараган. Абулхайрхон вафоти (1468) дан сўнг кўп ўтмай кўчманчи ўзбеклар давлати инқирозга учрайди. Абулхайрхон вафотидан сўнг унинг ўғли Ҳайдархон хон қилиб кўтарилди. Бу даврда Абулхайрхоннинг душманлари — Ибоқхон, Бирка Султон, Жонибек, Гирейхон, манғит амирларидан Ёмғурчи ва Мусо Мирзолар Олтин Ўрда хони Аҳмадхон билан иттифоқ тузиб, Ҳайдархонга қарши кураш олиб бордилар ва ғалабага эришдилар. Ҳайдархон ўлдирилди, Ибоқхон ва унинг иттифоқчилари Абулхайрхоннинг қариндош-уруғларини ва тарафдорларини қирғин қиладилар. Бу қирғиндан Муҳаммад Шайбонийхон, унинг укаси Муҳаммад Султон, Абулхайрхоннинг ўғиллари Суюнчожаҳон ва Кўчкинчихон, Бахтиёр Султоннинг ўғли Маҳди Султон, Ҳамза Султон ва бошқа баъзи бекларгина қочиб қутилган холос.

КЎБЧУР ЙОСОФИ (м.-т.) — кўчманчи ўзбеклар давлатида мавжуд бўлган асосий солиқ турларидан бири бўлиб, ҳар бир чорвага солинадиган солиқ бўлган. Тарихий манбалардаги маълумотларга қараганда, бу солиқ Мунка (1251—1260) давридан бери мавжуд бўлиб чорванинг юздан бирини ташкил этган. Кейинчалик пул жаримаси билан алмаштирилган ва кўчманчилардан ҳам, ўтроқ аҳолидан ҳам ҳар юз бош молдан етмиш олтин танга олинган.

КЎПРИК ПУЛИ — Ўрта Осиё хонликлари ҳудудида маҳаллий ва ҳукуматга қарашли бўлган кўприклардан мол олиб ўтувчилардан олинадиган ўтиш ҳақи, бож ёки йиғин.

Л

ЛАЙЛАТ УЛ-ҚАДР (ар.) — рамазон ойининг 27-кунга ўтар кечаси. Ислом динига сиғинувчилар ҳар йили шу кечадан Оллоҳ ҳар бир инсоннинг ибодат пайтида илтижо қилган тилагини ҳисобга олиб, унинг тақдири ҳақида ҳукм чиқаради деб тасаввур қиладилар. Мана шунинг учун ҳам Лайлат ул-қадр кечасини Қуръон ўқиб, Оллоҳга илтижо қилиб, дуо ва ибодат қилиб ўтказиш расм бўлган.

ЛАНГАР (ф.-т.) — йўловчилар кўниб ўтадиган жой; хонақоқ. Пиру-муршидлар кўмилган жой.

ЛАШКАР (ф.-т.) — черик, кўшин, армия. Мунтазам армия бўлмаган феодализм шароитида хон ва подшоҳлар ҳарбий юриш олдидангина ўзига тобе вилоятларга чопар юбориб, кўшин тўплаган. Лашкарга чақирилган ҳар бир киши ўз оти, қуроли ва бирмунча озиқ-овқати билан келган.

ЛАШКАРБОШИ (ф.-т.т.) — Ўрта Осиёда кўшин ёки унинг бирор қисмининг кўмондони. Лашкарбоши ҳарбий бошлиқ, саркарда ҳисобланган.

ЛАШКАРГОҲ (ф.-т.) — лашкар ўрнашадиган жой, ҳарбий лагерь, кўш.

ЛАҚАБ (ар.) — ифтихор учун, мадҳ ёки ҳажв учун бирорнинг номи ўрнига айтилган ном, унвон.

ЛАҲИМ (т.) — ер ости йўли. Лаҳим одатда жанг пайтида душман қалъаси деворини йиқитиш ёки бирор иншоотга ер остидан бориб зарар етказиш, зиндон ва тутқунликдан қутулиб қочиш, ер ости сувларини юзага чиқариш ва бошқа мақсадларда қазилади.

ЛИМИЁ (ар.) — ўрта асрларда риёзатга доир фан.

ЛИСОН (ар.) — тил деган маънони англатган.

ЛИСОН УН-ФАЙБ (ар.) — Ҳофиз Шерозийнинг лақабиди.

ЛОК (ҳ.) — қизил ранг. Ҳиндистонда баъзи дарахтлар ширасидан олинган. Энг паст сифатли локдан сургуч тайёрланади.

ЛОТ (ар.) — ислом динидан олдин араблар сиғинадиган бутннинг номи.

ЛУТ (ар.) — Бани-Исроил халқининг пайгамбарларидан бири. Унинг халқи ёмон ишлари билан ном чиқариб, Худо газабига дучор бўлган экан.

ЛУҚОТ, ЛУҚАТ (ар.) — топилган нарсалар. Давлат ҳисобига ўтган, меросхўри бўлмаган мол-мулк. У байт ул-моли луқат ҳисобига ўтган.

ЛУҚМОН — Марказий Осиё ҳудудларида азалдан доно, билимдон, одил, ишбилармон шахс маъносида кенг қўлланилган. Ўрта Осиё халқлари орасида Луқмон буюк ҳаким ва ҳакимларнинг пири деб тан олинган.

ЛҮЛИЛАР — кўчманчи халқ. Жаҳондаги барча мамлакатларда тарқоқ ҳолда яшайди. Лўлиларнинг Ўзбекистоннинг айрим ҳудудларида мўлтони, айрим гуруҳларининг жўги (ҳиндча камбағал, қашшоқ), ҳиндистоний, бўлужий деб аталиши ҳам уларнинг асл ватани Ҳиндистон бўлганини тасдиқлайди. Айрим маълумотларга кўра, лўлиларнинг дастлабки гуруҳлари милоннинг бошларида, V—VII асрлар ва кейинги даврларда Шимолий Ҳиндистондан тарқала бошлаган. Ўрта Осиё лўлиларини туб аҳоли лўли, жўги, мазанг деб атайди. Қадимдан Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Фарғона, Кўқон, Қарши каби шаҳарлар атрофида яшаб келади. Лўлилар ўзбек ва тожик тилларида гаплашадилар, аммо тожик тили уларнинг турмушида асосий ҳисобланади. Улар ислом динига эътиқод қиладилар.

ЛҮРИ — кўчманчи қабиланинг номи.

М

МАВВАДАТНОМА (ф.ф.-т.) — дўстона руҳда ёзилган мактуб.

МАВЗИЪ (ар.) — жой, ўрин, ер деган маънони англатган.

МАВКАБ (ар.) — хон, подшоҳ ва султонларни ҳарбий юриш ва сафар вақтида кузатиб боровчи махсус суворий ёки пиёда қисм. Мавкабда ишончли амирлар, дин вакиллари, хон ва подшоҳларнинг алоҳида хизматкорлари ҳамда муншійлари бўлган.

МАВЛИД (МАВЛУД) (ар.) — Муҳаммад Пайғамбарнинг туғилган куни билан боғлиқ диний байрам. Раби ал-аввал ойининг 12-куни нишонланади. Мусулмон мамлакатларида мавлуд куни дуолар, Пайғамбар шаънига мадҳиялардан иборат шеърлар ўқилади, садақалар берилади, диндорларнинг йиғилишлари ўтказилади.

МАВЛО (ар.) — соҳиб, хожа, жаноб, малик.

МАВОЛИЙ (ар.) — қул, нўкар, озод этилган қул. Сомонийлар давлатида озод қилинган қуллардан алоҳида гвардиялар тузилиб, улар ҳарбий хизматда бўлишган. Жумладан, маволийлар Исмоил Сомонийнинг гвардиясида хизмат қилганлар.

МАВЛОНО (ар.) — Ўрта Осиё, Афғонистон ва Покистонда энг юқори лавозимдаги амалдорлар, ёзувчи ва олимларнинг ҳурмат билан айтиладиган сифат белгиси. Мавлоно сўзи ҳурмат маъносида шахс исмларидан аввал айтилган. *Масалан*, Мавлоно Алишер Навоий, Мавлоно Муқимий.

МАДАНГ (ф.-т.) — чўпдан ясалган қулф.

МАДДОҲ (ар.) — XX аср бошларига қадар Ўрта Осиё худудида одам гавжум майдонларда, жойлардаги очиқ майдон ва чойхоналарда ҳамда саройларда одамларни тўплаб, уларга азиз-авлиёларнинг каромати, мўъжизаларини изоҳлаб берувчи, диний қонун-қоидаларни шарҳлаб тушунтирувчи диний нотик. Маддоҳ хизмати эвазига тингловчилардан назр йиғиб олинган.

МАДРАСА (ар.) — мусулмон илоҳиёти масалаларини шарҳлаб бериб турадиган марказ. У мадраса сифатида арабларда VII—VIII асрларда пайдо бўлган. Кейинчалик айрим масжидлар қошида илоҳиёт мактаблари таркиб топиб, мадраса деб атала бошлаган. Мадрасалар хонлар ва йирик ер эгалари, бойлар ва бошқа давлатманд кишилар томонидан қурдирилган. Мадрасани қурдирувчилар мадраса учун вақф ажратиб, мадраса мутаваллисини тайинлаганлар. Мутавалли вақфдан тушган даромадни мударрис, муллавачча, имом ва бошқаларга тақсимлаган. Мадрасага мактабни тугатган ўспиринлар қабул қилинган. Ўрта Осиёдаги мадрасаларда араб ва форс тилида ёзилган «Аввали илм» китоби ўқитилган. Айрим мадрасаларда тиббиёт, аруз илми, фалсафа, география ва бошқа фанлар ҳам ўқитилган. Мадрасанинг ҳар бир босқичида ўқиш муддати 3—4 йил давом этган.

МАДҲИЯ (ар.) — бирор шахс, воқеа ёки нарсанинг мақтовига бағишланган бадиий асар. Баъзан асарнинг бир қисми ҳам мадҳиядан иборат бўлиши мумкин. Араб, форс ва ўзбек классик адабиёти тарихидаги анъаналарга кўра, ҳар бир йирик эпик асарнинг бош қисмида махсус мақтовлар берилган. Улар одатда, асар ёзилган пайтдаги ҳукмдор ва қаҳрамонларга бағишланган. Шунингдек, шоирларда ўзларидан аввал ўтган буюк шахсларга мақтовлар бағишлаш ҳам одат бўлган.

МАЖЛИС (ар.) — расмий доираларда қўйиладиган масалани муҳокама қилиш учун бўладиган йиғилиш ва муҳокама жараёни.

МАЖОР — ўзбек халқи таркибига кирган уруғлардан бири. Мажор уруғи XIX аср охири — XX аср бошларида Самарқанд атрофидаги тоғ ён бағирларида ва Нарпай ариғи бўйларида, Шаҳрисабз воҳасида яшаган. Бундан ташқари, ўзбек-саройлар таркибига кирган уруғлардан бирининг номи ҳам мажор (мажор-сарой) бўлган. Баъзи олимлар ўзбеклар таркибидаги мажорларнинг илк аجدдлари қадимдан Кама дарёси бўйларида яшаб, кейинчалик венгрлар этногенезида муҳим роль ўйнаган мажар қабилалари билан алоқадор бўлса керак деб ҳисоблайдилар.

МАЖУСИЙ (ар.) — қуёшга, оловга сифинувчи, габр, зардуштий.

МАЖУСИЙЛИК (ар.) — зардуштийлик динининг иккинчи номи.

МАЗАНГ(ЛАР) — Ўрта Осиё ҳудудида яшайдиган лўлилар таркибидаги этник гуруҳ.

МАЗБУР (ар.) — юқорида ёзилган, битилган, тилга олинган деган маъноларни англатади.

МАЗДАКИЙЛИК — диний-фалсафий таълимот. Асосчиси — Маздак. Маздакийлар ҳаракати Эронда кенг тарқалган. Маздакийлик таълимоти ижтимоий тенгсизликни йўқотиш учун курашга даъват этган. Шунинг учун у маздакийлик ҳаракатининг мафкураси сифатида хизмат қилган. Маздакийлар ҳаракати бостирилган бўлса ҳам (VI аср), маздакийлик таълимоти кейинги асрлар давомида Эрон, Ўрта Осиё ва Озарбайжондаги деҳқонларнинг ва шаҳар камбағалларининг (Муқанна, Бобак қўзғолонлари) кураш байроғи бўлиб қолган.

МАЗҲАБ (ар.) — шариат мазҳаблари; исломда диний ҳуқуқ тизимлари ва йўналишлари. VIII—IX асрларга келиб, шариатнинг шаклланиши жараёнида ҳуқуқшунослик — фикҳ соҳасида жуда кўп мазҳаблар юзага келган. Ҳозирги вақтда суннийликда 4 та мазҳаб — ханафия, маликия, шофиъи, ҳанбалия; шиаликда битта мазҳаб — жаъфария сақланиб қолган. Шариат мазҳаблари диний секталардан фарқ қилади. Мазҳаблар умуман диний ҳуқуқ доирасидан чиқмаган ҳолда, шариат масалаларида энгилроқ ёки қаттиқроқ ҳукм чиқаришлари билан бир-биридан фарқ қилади. Ҳозир Ўрта Осиёда ханафия мазҳаби ҳукмрон.

МАЙМАНА (ар.) — ўрта асрларда Ўрта Осиёда ҳарбий соҳада қўлланилган атама бўлиб, лашкарнинг ўнг қанотини англатган.

МАЙСАРА (ар.) — ўрта асрларда Ўрта Осиёда ҳарбий соҳада қўлланилган атама бўлиб, лашкарнинг чап қанотини англатган.

МАКРУҲ (ар.) — шариат тушунчаларидан бири. Қатъиян таъқиқ қилинмаган, лекин номақбул ҳисобланган ва рад этилган хатти-ҳаракатлар макруҳ ҳисобланган ва бу учун жазо белгиланмаган.

МАЛАК УЛ МАВТ (ар.) — ажал, ўлим фариштаси, Азроилнинг нақибн.

МАЛИКИЙЛАР (ар.) — Исломнинг сунний оқимидаги мазҳабларидан бири, Малик ибн Анас асос солган. Бу мазҳаб тарафдорлари ҳуқуқ масалаларида рационалистик услубга, яъни ақлга асосланган ҳолда талқин қилишга қарши чиққан. Дастлаб Ҳижоз ва Мадинада, кейин бошқа мамлакатларда тарқалган.

МАЛИК (ар.) — Исломгача бўлган араб давлатларининг ҳукмдорлари. Марказий ва Жануби-Шарқий Арабистондаги қабилалар уюшмаси бошлиқлари. Ислом пайдо бўлгач, малик сўзи араблар томонидан мусулмон бўлмаган ҳукмдорларга нисбатан қўлланилган. Араб халифалиги таназзулга учрагач, халифалик ҳудудида вужудга келган баъзи мустақил давлатларнинг ҳукмдорлари малик деб юритилди. XIII—XIV асрларда мўғуллар босиб олган баъзи давлатларнинг маҳаллий феодал ҳукмдорлари ҳам малик дейилган.

МАЛКОНИЙ — исавия динидаги мазҳаб. Марямни худо деб билганлар.

МАМЛУК (ар.) — банда, қул, сотиб олинган, ёлланган аска қул болалар ҳисобидан йиғилган аска.

МАНГЛОЙ (м.-т.) — қўшиннинг илғор қисми. Асосан ҳарбий юриш вақтида тузилган. Манглой ўнг ва сўл қисмлардан иборат бўлиб, унинг олд ва орқа тарафида махсус чаноҳлари (қўриқчи қисмлари) турган. Ундан кейин марказий қисм ҳамда ўнг ва сўл қанотлар саф тортиб борган. Манглойга шаҳзодалар ёки тадбиркор амирлар бошчилик қилган.

МАНЖАНИҚ — ўрта асрларда қўлланилган уруш қуроли. Қамал жангларида ишлатилган. У тош, тош йўқ жойларда ғула отган.

МАНЗИЛ (ар.) — муайян бир масофада карвон ва мусофирлар учун қурилган работ, қўниш жойи. Чопарлар отларини алмаштирадиган жой.

МАНЗИЛГОҲ (ф.ф.-т.) — турар жой дегани.

МАНОҚИБ (ар.) — буюк кишилар, атоқли санъаткорлар, шунингдек дин намояндалари ҳақида ёзилган хотира асари. Маноқиб асосан шу кишиларнинг ҳаёт йўли билан таниш ёки маслакда бўлган кишилар томонидан ёзилган. Маноқиблар дастлабки пайтларда дин пешволарига бағишланган. А. Навоийнинг «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Мақорим ул-ахлоқ» («Яхши хулқлар») асари ва бошқалар маноқиб намуналаридир.

МАНОТ (а.) — Исломдан олдин араблар сиғинадиган бутнинг номи.

МАНТИҚ (ар.) — муҳокама юритишининг қонун-қоидалари ҳақидаги фан.

МАРВ — Ўрта Осиёнинг энг қадимги шаҳарларидан бири. Туркманистоннинг Байрамли шаҳри яқинида, Мурғоб дарёси қирғоғида. Марвнинг қолдиқлари 5 та қалъа харобасидан иборат.

МАРДИКОРЛИК — ўрта асрларда ёки маҳаллий ҳукумат фармони билан натурал мажбуриятни бажариш, шунингдек, катта ер эгалари, феодаллар ерида ишловчи деҳқонлар меҳнати. Биринчи жаҳон уруши даврида оқ подшо томонидан чор Россиясининг чекка ўлкаларидан фронт орқасига мажбуран сафарбар қилинган эркаклар меҳнати тарихда мардикорлик номи билан маълум. 1916 йил 25 июнда подшо Николай II нинг «Империядаги бегона халқлар эр-

как аҳолисини, ҳаракатдаги армия аҳолиси районида ҳарбий иншоотлар ва шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш» тўғрисидаги фармонига мувофиқ Сибирь, Қозоғистон, Ўрта Осиё ва Грузия маҳаллий аҳолисидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 400 минг эркак сафарбар қилиниши мўлжалланади. Жумладан, Туркистон аҳолисидан 250 минг киши сафарбар қилиниши керак эди. Бу фармон халқнинг газабини кўзғатди. Натижада Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудида йирик халқ кўзғолони (1916 йил) келиб чиқди. Мардикорликка сафарбарлик тўғрисидаги фармоннинг бажарилишини таъминлашда миллий буржуазия ва диндорлар подшо Россиясига ҳар томонлама ёрдам берадилар. Туркистон ўлкасидан 1916 йил сентябрдан 1917 йил февралгача 123 минг киши мардикорликка олинди. Улар Россия, Украина, Белоруссия, Кавказнинг кўп шаҳарларида ишлайдилар. Подшо ҳукумати ағдарилгандан сўнг 1917 йилнинг баҳорида мардикорлар орасида норозилик ҳаракатларининг кучайиб кетиши туйфайли Муваққат ҳукумат мардикорларни ўз она юртларига қайтаришга мажбур бўлган.

МАРОКАНДА — Самарқанднинг юнонча номи. Милод. авв. VII—VI асрларда Мароканда ўрнида мудофаа деворлари билан ўралган қишлоқ бўлган. Юнон тарихчилари Арриан, Квинт Курций Руф ва Страбоннинг маълумотларига кўра, Александр Македонский милод. авв. 329 йилда Сўғдиёна пойтахти Марокандани забт этиб, вайрон қилган, сўнгра ўзининг ҳарбий гарнизони учун қалъани қайтадан тиклаган. Сўғдийлар Спитамен бошчилигидаги бу босқинчиларга қарши мардларча курашган. Страбоннинг маълумотларига кўра, кўзғолон бостирилгандан сўнг Александр Македонский Марокандани яна вайрон қилишни буюрган. Мароканда кейинчалик Симизкент, Самарқанд номини олган.

МАРСИЯ (ар.) — бирор шахснинг вафоти муносабати билан ёзилган лирик шеър, мотам кўшиғи. Унда марҳумнинг яхши хислатлари тасвирланади. Марсия охирида марҳумнинг ҳаёт саналари абжод ҳисобида берилади.

МАРҒИЁНА — Мурғоб дарёси водийсидаги қадимий вилоят. Марғиёна ҳақидаги дастлабки маълумотлар илк ёзма манбалар — «Авесто» ва «Бихустун» қоя тош ёдгорлигида келтирилган. Марғиёна ғарбда Парфия, шимоли-шарқда — Сўғд, шарқда — Бақтрия, жанубда — Ария билан чегараланган. Пойтахти Қадимги Марв ҳудудида жойлашган. Милод. авв. VI аср ўрталарида Марғиёнани аҳамонийлар истило қи-

лади. Доро I хукмронлиги даврида Марғиёна аҳолиси ўзи сайлаган Фрада исмли лашкарбоши раҳбарлигида аҳамонийлар зулмига қарши қўзғолон кўтарган. Доро I қўшинлари қўзғолончиларнинг кўпини қириб ташлаб, қўзғолонни бостирган. Марғиёнанинг маркази вайрон қилинган. Мил. авв. 328 йили Марғиёнани Александр Македонский истило қилган. Милод. авв. III аср ўрталарида Марғиёна Грек-Бақтрия подшолигига тобе бўлган. Орадан 100 йилча ўтгач, бу ерни Парфия давлатининг подшоси Митридат I эгаллаган. Милодий I асрдан Марғиёна Кушон подшолиги таркибига кирган. III асрда Эрон босиб олган. Кейинги ёзма манбаларда Марғиёна Марв вилояти ва воҳаси номи билан тилга олинади.

МАСЖИД (ар.) — саждагоҳ, мусулмонларнинг ибодат жойлари. Мусулмонлар жамоа бўлиб, намоз ўқийдиган жой. Масжидлар асосан мусулмонларнинг кундалик беш вақт намоз ўқиши учун мўлжалланган муқаддас жой. Жума ва ҳайит намозлари эса жомеъ масжидларида ўқилади. Биринчи масжидни Мадинада Муҳаммад Пайгамбар қурдирган.

МАСЛАҲАТ ОШИ — тўй кенгаши. Ўрта Осиё халқларида тўй билан боғлиқ маросимлардан бири. Маслаҳат оши тўйдан бир неча кун олдин ўтказилади. Маслаҳат ошига маҳалла, қишлоқ тўй комиссиялари вакиллари, қариялар, кўни-қўшнилар, қариндошлар чақирилади. Маслаҳатга келганлар тўйни қачон, қандай ўтказиш тартиби, харажатлар ва бошқаларни келишиб оладилар. Мабодо тўй эгасининг бирон моддий етишмовчилиги бўлса, маслаҳат ошига келганлар уни ўз зиммаларига оладилар. Маслаҳат оши ҳозир ҳам анъанавий маросим бўлиб қолмоқда.

МАССАГЕТЛАР — Каспий орти ва Орол денгизи яқинида Амударё ва Сирдарёнинг қўйи оқимида милод. авв. V—IV асрларда яшаган қабилалар гуруҳининг умумий номи. Массagetлар тўғрисида фанда ҳар хил қарашлар мавжуд. Айрим олимларнинг фикрича, массagetлар номи «масуо» — «балиқ» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «балиқхўрлар» маъносини билдиради. Кейинги текширишлар натижасида массagetларнинг «мас», «сака» ва «та» сўзларидан иборат бўлганлиги ва сакларнинг катта уюшмаси деган маънони билдириши аниқланган. Юнон тарихчиси Геродотнинг таърифлашича, массagetлар пиёда ва отда жанг қилганлар, улар отларнинг кўкракларига совут кийдирганлар. Массagetлар ўз подшоси Тўмарис бошчилигида Эрон босқинчиларига қарши қаҳрамонларча курашганлар.

МАҲСИДЎЗЛИК (ар.ф.-т.т.) — маҳси тикиш касби. Ҳунармандчиликнинг қадимий номи. Маҳсидўзлик илгари мусулмон Шарқида Европача пойабзал кийими расм бўлмаган даврларда кенг тарқалган. Маҳсидўзлик ишлари дўконда уста, халфа ва шоғирдлар томонидан бажарилган. Асосий иш асбоблари: катта-кичик шона андоза, пичоқ, белча, кува, кунда, дупоя, дазгир, бигиз ва бошқалар.

МАШОИЮН (МАСОИЙИН) (ар.) — Арасту тарафдорлари. Музокара ва баҳс билан фалсафий масалаларни ҳал элтувчилар.

МАШРАБА (ар.) — 1. Ичимлик солинадиган чинни ёки сопол идиш. 2. Ўтмишда ҳаммомларда ишлатилган мис ёки бронзадан ишланган кўзасимон идиш. Ўзбекистоннинг айрим жанубий туманларида, Бухоро ва Самарқандда суюқлик солинадиган каттароқ шиша идишлар ҳам машраба деб аталган.

МАШРИҚ (ар.) — дунёнинг тўрт томонидан бири, яъни Шарқ тарафни англатган. Араб Шарқининг номи. Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳам баъзи тарихий адабиётларда Машриқ деб аталган.

МАШШОҚ (ар.) — машқ қилувчи, куйни созда ижро этувчи созанда.

МАЪВО (а) — бошпана деган маънони англатган.

МАЪДАН (ар.) — ердан қазиб олинadиган фойдали қазилмалар, хусусан, металллар ва уларнинг рудалари, минералларнинг умумий номи.

МАЪРАКА (ар.) — бирор муҳим воқеа, тўй ва бошқа муносабатлар билан ўтказиладиган маросим, йиғин. Таъзия маросимлари ҳам маърака дейилади.

МАҚОЛ (ар.) — халқ оғзаки ижоди жанри. Мақолларда авлод-аждодларнинг ҳаётий тажрибалари, жамиятга муносабати, тарихи, руҳий ҳолати, этик ва эстетик туйғулари, ижобий фазилатлари мужассамланган. Асрлар мобайнида халқ орасида сайқалланиб, ихчам ва содда поэтик шаклга келган. М. Қошғарийнинг «Девону лугат ит-турк» асарида дастлабки халқ мақолларини учратамиз.

МАҚОЛА (ар.) — публицистика жанри. Мақолада ижтимоий ҳаёт ҳодисалари чуқур таҳлил қилиниб, назарий ва амалий жиҳатдан умумлаштирилади, давлат сиёсати, фан ва маданиятда эришилган ютуқлар, илғор иш тажрибалари ом-

малаштирилади. Мақола атамаси кенг маънода газета ва журналлардаги барча материалларга, шунингдек, тўпламлардаги илмий ишларга нисбатан ҳам қўлланилади.

МАҲАЛЛА (ар.) — шаҳар ва қишлоқларда аҳоли яшайдиган маъмурий-ҳудудий бирлик. XX асрнинг 20-йилларига қадар маҳалла 50—60 хонадондан ташкил топган бўлиб, шаҳарларда даҳа таркибига кирган. Маҳалла ҳайъатига сайлаб қўйиладиган элликбоши раҳбарлик қилган. Элликбоши маҳаллалардаги уй-жойларнинг олди-сотдиси, тўймаърака маросимларини уюштириш ва ўтказиш, ҳашарлар уюштириш, маҳалладаги низоларни бартараф этиш ишига бошчилик қилган. Ҳар бир маҳалланинг ўз чойхонаси бўлиб, у маҳалланинг ижтимоий-маданий маркази ҳисобланади. Ҳозирги кунда ҳам маҳаллалар Ўзбекистоннинг барча шаҳар ва қишлоқларида сақланиб келмоқда.

МАҲДИЙ (ар.) — шиаларнинг гойиб бўлган ўн иккинчи имомларининг номи.

МАҲДИЙЛИК (ар.) — диний-афсонавий таълимот. Бу таълимот замона охир бўлганда «махфий имом» имом махди ерга қайтиб келиб, адолатли тузум ўрнатади деган эътиқод асосида шиалар ўртасида келиб чиққан.

МАҲКАМА (ар.) — Ислом мамлакатларида шарият қозилари иш юритадиган жой. Ҳозирги кунда маҳкама идора мазмунида ҳам ишлатилади.

МАҲР (ар.) — мусулмон халқларида никоҳ пайтида кувёв томонидан келинга совға қилинадиган кўчмас мулк, пул ёки совға. Одатда, маҳр учун бир уй, айвон, унга баробар саҳн билан ҳовли, согин сигир ва бошқа нарсалар берилади. Маҳр имом ҳузурда икки эркак гувоҳлигида эълон қилинган, никоҳ ўқилган. Маҳр бериш одати Қуръони Карим асосида шариятда қонунлаштирилган.

МАҲРАМ (ар.) — тарихий этнографик атама, ўзаро юз кўришуви мумкин бўлган эркак ва аёл, энг яқин қариндошлар. Шарият қоидаларига кўра аёл кишига эр, ота-она, ака-ука, амаки, бува, тоға, қайнота, бува қайнота, қайини, қайнага, эрининг тоғаси, қайнатанинг ака-укалари маҳрам ҳисобланган. Одатда, аёл киши маҳрамдан юзини бекитмаган. Уканинг хотини қайнағасига «келин» бўлганлиги сабабли ука ўлса ака унинг хотинига уйлана олмаган. Ука вафот этган акасининг хотинига уйлана олган. Эр ёки хотин ўлса, ўша вақтдан эътиборан никоҳ кучдан қолган ва эр-хотин

бир-бирига номаҳрам ҳисобланган. Аёл киши ўлса уни қабрга номаҳрам кишилар қўйган, балки ўғил, ё ака-ука, тоға ёки марҳум тириклик вақтида васият қилган киши қўйган. Шунингдек, маҳрам сирдош, сидқидилдан хизмат қилувчи маъноларида ҳам ишлатилади.

МЕЗАНА (ар.) — миноранинг юқори қисми, муаззин азон айтадиган жой. Мезана айлана шаклида ва кўп қиррали бўлади. Кўпинча, равоқсимон дарчалар галереясида иборат бўлади. Ички деворлари ганч билан нақшланади. Мезананинг тепаси одатда, гумбазча билан ёпилади.

МЕЗМОР — най; қамиш най. Ўтмишда пуфлаб чалинадиган айрим мусиқа асбобларининг номи. Уларга най, сибизга, балабон каби созлар киради.

МЕРГАН (ф.-т.) — бехато отадиган киши. Қадимда камон ва бошқа қурооллар билан нишонни хатосиз урадиган овчи ёки жангчи мерган деб аталган.

МЕРОС (ар.) — мерос қолдирувчи вафот этгандан кейин қонун ёки васиятномада белгиланган ворисларга, улар бўлмаган тақдирда эса давлатга ўтадиган мулк.

МЕРОСХЎР (ф.ф.-т.) — қонун ва васият бўйича меросни олувчи шахс.

МЕШ (қар.сўғд.) — ошланган теридан тикилган оғзи тор қоп. Жуда қадимдан маълум. Меш суюқ нарсаларни ташиш ва сақлашда, чалоб тайёрлаш ва бошқаларда ишлатилган. Шарқ мамлакатлари, Ўрта Осиё ва Сибирь халқлари ўртасида кенг тарқалган.

МЕШКОБ (сўғд.ф.-т.) — мешда сув ташувчи одам. Мешкоблар сув манбаларидан хонадонларга, гузарларга, чойхоналарга, карвонсаройларга сув ташиб бериб тирикчилик ўтказганлар. Уларни мешкобчи деб ҳам аташган. Мешкобчилар Ўрта Осиёнинг сув танқис айрим шаҳарларида, масалан, Бухорода XX аср бошларига қадар мавжуд бўлган.

МЕЪМОР (ар.) — бинокор уста, иморат ва иншоотларнинг лойиҳасини яратувчи уста. Уларнинг қурилишини назорат қилиб турувчи бош мутахассис.

МЕХТАР (ар.) — Бухоро амирлигида закотчилар бошлиғи. Кўқон ва Хива хонликларида давлат хизматчиси. Шунингдек ўтмишда сарой созандагарининг бошлиғи, етакчи созанда. Темурийлар замонида меҳтарлар ногорачилардан, кейинчалик сурнайчилардан тайинланган.

МЕҲРГОН (сўғд.) — қуёш йили меҳр оинининг 16-куни, муборак ва байрам куни бўлган.

МЕҲРОБ (ар.) — масжид девори ичида Макка томони-ни кўрсатиб турадиган шаклида қурилган жой. Меҳроб ҳар бир масжидда бўлиб, намоз ўқиладиган томонни, яъни қиб-лани белгилаш учун хизмат қилади.

МИЁН (ф.-т.) — баъзи тасаввуф тариққатларида Пир ва мурид ўртасидаги ўртада турувчи. Ҳиндистондан келиб Ўрта Осиёда фаолият кўрсатган пирлар ҳам шундай ном олган.

МИЁНЧА (ф.-т.) — меҳмонлар томонидан тўйга пат-нисга солиб олиб бориладиган ширинлик совға. Асосан ни-коҳ ва суннат тўйларида расм бўлиб, фақат бир турдаги ширинлик, *масалан*, қанд, конфет, пашмак, майиз ва бош-қайлардан иборат бўлган. Аксарият ҳолларда миёнча устига кийимлик шойи ёки ип газлама қўйилади. Тўйга келган меҳмонлар олдида патнисда қўйиладиган қанд-курс, нон, қатлама ва бошқалар ҳам миёнча дейилган. Тўйларни ўтка-зишда янги одатлар расм бўлиши билан бу турдаги миёнча таомилдан қолиб бормоқда.

МИЁНЧИ — ўтмишда ўзаро низоланиб қолган киши-лар ўртасига тушиб яраштириб қўювчи шахс. Миёнчи қў-пинча нуфузли диндорлардан бўлган. *Масалан*, 1485 йили теурийлардан Султон Аҳмад ва Умаршайх Тошкент ва Шоҳрухияни таллашиб уруш бошлаганларида Хўжа Убайдул-ла Ахрор улар ўртасида миёнчи бўлган. Фикҳ илмида «миён-чи шарият» лавозими ҳам бўлган.

МИНГ (т.) — ўзбек халқи таркибига кирган йирик қа-билалардан бири. Самарқанд вилояти, шунингдек Фарғона водийси ҳамда Бухоро воҳасида, айрим гуруҳлари тарқоқ ҳолда Сурхондарё вилоятининг Бойсун, Музробод, Денов туманларида яшаганлар. Минглар учта йирик уругга бўлин-ганлар: 1. Туғали. 2. Боғлон. 3. Увоқ тамғали. Бу уруглар ўз навбатида яна бир неча майда уругларга бўлинган. Минглар Дашти Қипчоқдан Мовароуннаҳрга XV аср охири — XVI асрнинг биринчи ярмида кўчиб келганлар ҳамда Ўрта Осиё хонликларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол қатнаш-ганлар. Мингларга мансуб йирик феодаллар 1709 йилда Фарғона водийсида янги давлатга — Қўқон хонлигига асос солганлар. Минглар сулоласи ҳукмронлиги 1876 йилга қа-дар, яъни чор Россияси Қўқон хонлигини босиб олгунга қадар ҳукм сурган.

МИНГБОШИ (т.) — ҳарбий ва маъмурий унвон. Қўқон хонлигида хондан кейинги мансаб. Асосан ҳарбий ишлар билан шугулланган. Хива хонлигида мингбошлик энг кичик амал ҳисобланган. Ўрта Осиё чор Россияси томонидан истило этилгунга қадар Тошкент, Оқмачит каби шаҳарларнинг ҳокимлари ҳам мингбоши деб аталган. Чор Россияси мустамлакаси йилларида Тошкент даҳаларининг бошлиқлари ҳам мингбоши дейилган. Даҳа мингбошиси аҳоли томонидан сайланиб, вилоят беги тарафидан тасдиқланган. Кейинчалик мингбоши олди-сотди ишларини назорат қиладиган мансабга айланиб қолган.

МИНОРА (ф.-т.) — баланд иншоот. Асосан масжид ва мадрасалар ёнида ёки уларга туташ қурилган. Муаззин минорага чиқиб, унинг энг юқори қисми — мезанадан азон айтади, яъни намозхонларни намозга чақиради. Миноралардан соқчихона сифатида ҳам фойдаланилган. Жарқўрғон минораси, Вобкент минораси шулар жумласидандир.

МИР (ар.) — «Амир» сўзининг қисқарган шакли. Хукмдор, ҳоким, подшоҳ, вазирларга нисбатан қўлланилган. Айрим ҳолларда юқори имтиёзли кишиларга унвон тариқасида ҳам ишлатилган. *Масалан*, Мир Алишер Навоий.

МИРИ ШИКОР (ар.ф.-т.) — ов амира, ёхуд ов бошлиғи. Ўрта Осиёда хонларнинг овга чиқишида тайёргарлик ишларига бошчилик қилувчи олий мансабдор.

МИРЗА (ар.) — 1. Амирзода сўзининг қисқартирилган шакли. Шарқда подшоҳ хонадони аъзоларининг унвони бўлиб, исмдан кейин қўшиб айтилади. 2. XIII асрдан XX аср бошларига қадар Россиядаги кўчманчи туркий халқлар (татар, нўғой ва бошқалар)нинг йирик феодаллари ҳамда айрим ўрда ва қабила бошлиқларининг умумий номи. 3. Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигида мирзахонада мирзабоши раҳбарлигида иш олиб борувчи кичик мансабдор.

МИРЗАБОШИ (ар.т.) — саройнинг йирик мансабдорларидан бири. Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигида амир саройида девонхона ҳокими бўлиб, мирзалар бошлиғи ҳисобланган.

МИРЗАХОНА (ар.ф.-т.) — Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигида мирзабоши бошчилигида иш олиб бориладиган даргоҳ.

МИРОБ (ар.ф.-т.) — Ўрта Осиё худудидаги давлатларда, хусусан Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигида сув тақсимоти

ва суғориш тизими устидан назорат қилувчи шахс. Ўрта Осиё хонликларида алоҳида мироблик лавозимлари бўлган. *Масалан*, бош суғориш тизими ҳисобланган магистрал каналлардан асосий суғориш тармоқлари бўлган катта ариқларга сув тақсимлаш мироббошига, катта ариқлардан алоҳида қишлоқ ариқларига сув тақсимлаш эса ариқ оқсоқолларига, қишлоқ ариқларидан шоҳ ариқ ва даҳаналарга сув тақсимлаш эса қишлоқ миробига юклатилган. Мироблик авлоддан-авлодга ўтган. Кузда мироблар учун деҳқонлардан миробона солиги ундирилган. Ҳозир мироблар асосий канал-ариклар сувини тақсимлашни назорат қилади.

МИРОХУР (ар.ф.-т.) — Бухоро амирлигида юқори босқичдаги 6-даражали мансаб бўлиб, хон отхонасининг бошлиғи бўлган. У саройдаги отхоналар ва от-улов маҳкамасига жавобгар бўлиб, дастурхончи ва парвоначидан кейинги мансабдор шахс ҳисобланган.

МИРРИХ (ар.) — мусулмонларда, жумладан Ўрта Осиёда Марс сайёрасини Миррих юлдузи деб аташган.

МИРШАБ (ар.ф.-т.) — Ўрта Осиё хонликлари шаҳарларида жамоат тартибини сақловчи лавозим бўлиб, одатда шаҳарнинг кечки хўжайини (мири-шаб) деб ҳам юритилган. Миршаб асосан ўз ишига кечқурун соат 6 дан кейин киришган, чунки бу даврда барча шаҳар бозорлари ёпилиб, бир соатдан сўнг шаҳар дарвозалари беркитилиб, шаҳар сув қуйгандай жим-жит бўлган. Мана шу даврдан бошлаб, ҳеч ким чиқмаслиги ва шаҳар кўчаларида юрмасликлари керак бўлган. Ушбу қондани бузган барча шахслар миршаблар томонидан ушланиб, миршабхонага келтирилган. Миршаб лавозими Бухоро амирлигида 1920 йилгача мавжуд бўлган.

МИРШАББОШИ (ар.ф.-т.) — Бухоро амирлигида миршаблар бошлиғи. Туркистон ўлкаси Россия томонидан босиб олингач, то 1917 йилгача маҳаллий аҳоли яшайдиган маҳаллаларда миршабхоналар ташкил этилган бўлиб, миршаблар бошлиғи миршаббоши деб юритилган. Улар мингбоши ва оқсоқоллар ихтиёрида бўлиб, уларнинг топшириқларини бажарганлар.

МИСҚОЛ (ар.) — оғирлик ўлчови. Шарқ мамлакатларида қимматбаҳо тошларнинг вазнини аниқлаш учун ишлатилган ўлчов бирлиги. VI—VIII асрларда Самарқандда бир мисқол 4,6 граммга, ўрта асрларда Ўрта Осиё ҳудудидида бир мисқол 4,25 граммга тенг бўлган. XIX—XX асрларда Фарғо-

нада бир мисқол 4,53—4,55 граммга тенг бўлган оғирлик ўлчови ҳисобланган.

МИСТАР (ар.) — котиб ва хаттотларнинг махсус жадвали.

МИҚНАЪ (ар.) — темурийлар даврида аёллар бошига ўрайдиган дурра (рўмол).

МИҚЛОЪ (ар.) — сопқон.

МИҲАФФА (ар.) — подшоҳлар, хонлар, хусусан уларнинг хотинлари ва болалари тушиб юрадиган махсус кажав; тахтиравон.

МЕРОС (ар.) — мерос қолдирувчи вафот этгандан кейин қонун ёки васиятномада белгиланган ворисларга, улар бўлмаган тақдирда эса давлатга ўтадиган мулк.

МИЖАСТИЙ (юн.) — Птоломейнинг риёзиёт ва ҳандасага оид китоби.

МОВАРОУННАҲР (ар.) — арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси дарё орқасидаги ер деган маънони билдиради. Араблар Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин Амударёдан шимолгача қараб чўзилган Ўрта Осиё ерларини Мовароуннаҳр деб аташган.

МОНИЙ — Шопур даврида милодий 242 йили пайғамбарликка даъво қилган рассом. Муқаддас китоби «Аржанг». Баҳром I даврида ўлдирилган.

МУАЗЗИН (ар.) — масжидда азон айтиб, намозга чорловчи шахс. Муаззин халқ тилида «сўфи» деб ҳам юритилган.

МУАРРИХ (ар.) — тарихчи, тарихнавис.

МУБДИЪ (ар.) — ихтировчи, яратувчи деган маънони англатган.

МУБОШИР — иш юритувчи; бошқарувчи. 1. Сомонийлар ва салжуқийлар даврида амир ва султонларнинг ишончли кишиси. 2. XVII—XVIII асрларда Бухоро хонлигида марказий давлат идорасининг молия девонидаги амалдор.

МУВАҲҲИД (ар.) — яқка худоликка ишонувчи.

МУДАРРИС (ар.) — мадраса ўқитувчиси. Илгари мударрислар муайян илоҳиёт фанидан дарс берган. Ҳозир Шарқ

мамлакатларидаги мадрасалар ва диний университетларда фақат диний илмлардан эмас, балки дунёвий фанлардан дарс берувчилар ҳам мударрис деб аталади.

МУЖОВИРЛАР (ар.) — ўрта асрларда масжид ва мазорларда тунаб юривчилар шундай деб аталган.

МУЖТАҲИД (ар.) — ўрта асрларда исломда ижтиҳод ҳуқуқига эга бўлган шахс. Суннийларда мужтаҳид диний ҳуқуқ мазҳабларининг асосчилари ҳисобланган. Шиаларда юқори мартабали диндорлар ва диний ҳуқуқшунослар ҳам мужтаҳид деб аталади.

МУЛЖАР (т.) — қамал пайтида ҳар бир амирга душмандан ҳимоя қилиш учун белгилаб берилган ер, дарвоза.

МУЛЛА (ар.) — XIII асрдан бошлаб диндорлар ва илоҳиётчи олимлар, мураббийлар ва муаллимларнинг обрўи ва таъсири анча кучаяди. Уларни ҳурмат билан халқ орасида мавлоно дейишган. Араб тилида у жаноб, жанобимиз деган маънони англатган. Ўрта асрларда бу унвон жуда кам учраган бўлса-да, XVII асрдан бошлаб кенг тарқала бошлайди. Асосан мавлоно сўзини номга қўшиб айтиш лозим бўлган. Вақтлар ўтиши билан мавлоно сўзини исмга қўшиб айтиш қийин бўлгани учун унинг шакли ўзгартирилиб мулла деб юритилган. Ўрта Осиёда диний илмдан хабардор ва ўқи-мишли, Қуръони Каримни яхши билган зотлар исмига мавлоно ўрнига мулла сўзини қўшиб ишлатганлар. Шу-шу мулла сўзи кенг қўлланилиб кетган. Демак, мулла — бу мадрасада таҳсил олган, диний илмга эга бўлган маълумотли кишилар, дин арбоблари ва уламолари демакдир.

МУНАЖЖИМ (ар.) — осмон ёритқичларининг вазиятларини кузатувчи шахс. Ўрта асрларда астрология ва астрономия билан шуғулланувчилар мунажжим деб аталган.

МУНШИ (ар.) — Ўрта Осиё хонликлари даврида хонлар ёки айрим ҳокимларнинг шахсий котиби. Мунши лавозими одатда, маълумотли ва чиройли ёзадиган кишиларгина олинган. Муншилар олим ва фозил кишилар бўлганлиги учун оддий котиблардан фарқ қилган. Улар зиммасига хон ва амирларнинг мактуб ва фармонларини ёзиш юклатилган. Тарихий асарларнинг аксарияти ана шу муншилар қаламига мансуб. Мунши лавозимида бўлган кишилар мунши сўзини тахаллус сифатида ўз номлари кетига қўшиб қўйганлар.

МУНОФИҚЛАР (ар.) — Ислом тарихига хос атама бўлиб, икки юзламачиликни англатган. Ислом динини юзаки

қабул қилиб, ўзи эса аввалги қабилавий динга сиптисинини давом эттирган арабларга нисбатан қўлланилган.

МУРАССАЪ (ар.) — қийматли тошлар билан безатилган қилич, тахт, либос.

МУРИД (ар.) — пир ёки эшонга қўл бериб, уларни ўзининг раҳнамоси деб билган шахс. Муридлар ўз ишларида итоат этиши, хизмат қилиши ва уларнинг изидан бориши лозим бўлган.

МУРГАД (ар.) — Ислом тарихида бу диндан қайтган, ундан воз кечган, чекинган одамлар мургад деб аталган. Улар энг катта гуноҳ қилган ҳисобланиб, донмо ўлимга ҳукм қилинган.

МУСОЛАҲА (ар.) — ўрта асрларда Ўрға Осиёда кенг қўлланилган атама бўлиб, сулҳ, сулҳланиш деган маънони англатган.

МУСАВВИР (ар.) — турли тасвирлар ишловчи, расм чизувчи ижодкор.

МУСЛИМ (ар.) — Ислом динига эътиқод қилган шахс.

МУТИЪ (ар.) — итоат этувчи, бўйсунувчи деган маънони англатган.

МУТАВАЛЛИЙ (ар.) — вақф мулкига ва ундан келадиган даромадга васийлик қилувчи, уни тақсимловчи диний амалдор. Вақф ерларини ижарага берини, вақф мулкида хўжалик ишларини юритишни ҳам мутаваллий бажарган.

МУФТИЙ (ар.) — мусулмонларда олний мартабали руҳоний. Муфтий диний-ҳуқуқий масалаларни изоҳлаш, талқин этиш, шариатни тадбиқ этиш масалаларида ҳал қилувчи ҳуқуқга эга. Шарқнинг мусулмон мамлакатларида муфтийлик ҳукумат тайинлайдиган расмий лавозим ҳисобланади.

МУЧА - бўлак, қисм, аъзо; совға-саломнинг бир бўлагини.

МУЧАЛ (т.) — мучал ҳисоби — 12 ҳайвоннинг номи билан аталадиган даврий йил ҳисоби. Бу ҳайвонлар: сиққон, сигир, йўлбарс, қуён, балиқ, илон, ит, қўй, маймун, говуқ, от, тўнғиз. Киши шу ҳайвонлар номи билан аталган 12 йилнинг қайси бирида туғилган бола бўлса, унинг мучали шу ном билан аталган. Мучал ҳисобида шу айғилган 12 йиллик давр бир айланиб келса одам бир мучалга тулган бўлади.

Лекин кишиларнинг ёшини аниқлашда уларнинг она қорнидаги вақти бир йилга тенг деб ҳисобга олинади, яъни киши бир мучалга тўлганида унинг ёши 12 эмас, 13, икки мучалга тўлганида 25 бўлади. Мучал ҳисоби Осиё ва Африка қитъаларидаги кўпгина халқлар орасида қадим замонлардан бери бор. Ёзма манбаларда кўрсатилишича, уни дастлаб Грек-Бақтрия подшолиги даврида кўчманчи-чорвадор халқлар яратган. Сўнгра Мўғулистон, Хитой, Япония, Ҳиндистон, Миср, Ироқ, Эрон, Афғонистон ва бошқа мамлакатларда кенг тарқалган.

МУШРИФ (ар.) — зиммасига амирлар ва мансабдорлар, шунингдек, шахзода ҳамда султонларнинг хатти-ҳаракатидан воқиф бўлиб туриш вазифаси юкланган олий мансабдор. Подшоҳ ва хоннинг кўз қулоғи.

МУШТАРИЙ (ар.) — Ўрта Осиёда Юпитер сайёраси Муштарий юлдузи деб юритилган. Мусулмонлар бунини бахт юлдузи деб ҳам атаганлар.

МУҚОВАЛА (ар.) — битим, шартнома.

МУҚОТАА (ар.) — ўрта асрларда Ўрта Осиёда улуш сифатида тақдим қилинган ер-мулк шундай ном билан аталган.

МУҚОБИЛ (ар.) — Ўрта Осиё хонликлари ҳудудида жуда кенг қўлланилган атама бўлиб, қарши турувчи, қарама-қарши, зид деган маъноларни англатган.

МУҲАДДИС (ар.) — Ислом дунёсида ҳадис илми билан шуғулланадиган олим.

МУҲОРАБА (ар.) — уруш, жанг.

МУҲОСАРА (ар.) — қамал.

МУҲРДОР (ар.ф.-т.) — подшоҳ, хон ва султонлар саройидаги йирик мансабдор. Унинг зиммасига муҳрни сақлаш ва ёрлиқларга муҳр босиш вазифаси юклатилган.

МУҲРКАНЛИК (ар.ф.-т.) — муҳр ясаш касби. Муҳрканлик қадимдан Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Амир Темур саройида, Бухоро, Қўқон ва Хива хонлари саройларида ва бошқа жойларда муҳрканлик устахоналари бўлган. Муҳрканлар хонликдаги турли идора ва муассасалар ҳамда амалдорларнинг муҳрларини тайёрлашган.

МУҲТАСИБ (м.-т.) — мусулмон мамлакатларидаги амалдор. Кўпинча сайидлардан тайинланган. У аҳолининг урф-одатларга амал қилиши ҳамда бозорлардаги нарх-наво

ва ўлчов асбобларининг тўғрилиги устидан назорат қилиб турган. XIX—XX асрларда Бухорода муҳтасиб раис деб ҳам аталган.

Н

НАВКАР (ф.-т.) — хон, подшоҳ, султон ва йирик феодалларнинг доимий ҳарбий хизматчиси. Навкарлар асосан ҳукмдорларнинг мол-мулкини қўриқлашган ва ҳарбий юришларда иштирок этган.

НАДДОФ (ар.) — ўрта асрларда пахта титувчи ёки жун саваловчи меҳнаткаш. Улар Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларида алоҳида маҳаллаларда яшаганлар. Уларнинг меҳнатлари асосан ип йигирувчиларга пахтани чигитдан ажратиб, савалаб беришдан иборат бўлган.

НАДИМ (ар.) — дўст, ўртоқ.

НАЖЖОР (ар.) — дурадгор.

НАЗР (ар.) — Ислом илоҳиётида ва фикҳда бирор диний ҳатти-ҳаракатни бажариш ёки бирон нарсани дин йўлида ҳадя қилиш ҳақидаги диндорнинг аҳди, ўз-ўзига ваъдаси назр дейилади. Илгари диндорлар орасида назр кенг тарқалган бўлиб, хусусан сўфийлик раҳнамолари, пирлар ва эшонларга фақат пул ва молни эмас, балки фарзандларни ҳам назр қилиб бериш ҳоллари бўлган.

НАЙМАН — ўзбек, қozoқ, қорақалпоқ, қирғиз, нўғой ва олтой халқларининг таркибига кирган йирик қабила уюшмаси. Ўзбек найманлари Зарафшон воҳаси, Фарғона водийси ва Хоразмда яшаганлар. Ўзбек найманлари XIX аср охирида 3 та йирик уруғга бўлинган: қўштамғали, садирбек ва увоҳ тамғали. Булардан ташқари, найманларда қуйидаги уруғ бўлинишлари ҳам мавжуд бўлган: агрон, айрончи, бадир, бия, боғонали, болтали, буқалай, бурунсов, жағалбайли, жастовон, жилоили, жумалоқ бош, олти ота, олти ўғил, оқ тунли, пўлотчи, сагиз урув, сари найман, тўртуул, тўрт тамғали, ургуч, чангали, чўмичли, гозоёқли, қора найман, қора гадой, қора сирак, қарғали, қил тамғали, қўл тамғали ва бошқалар.

НАМОЗ (қад. эрон) — Ислом динига эътиқод қилувчилар бажариши фарз деб ҳисобланадиган ибодат шакли. Уни

махсус жойнамоз устида таҳорат олингандан кейин ўқиш қатъий қоидага айлантирилган. Намоз ҳар куни муайян вақтларда беш маҳал: намози бомдод — эрта тонгда; намози пешин — тушдан кейин; намози аср — кун ботишидан олдин; намози шом — кун ботганда; намози хуфтон — тунда ўқилади. Булардан ташқари «таровиҳ намози» бўлиб, у рамазон ойида ҳар куни оғиз очилгандан сўнг ўқилади. Жума намози масжидда жамоат бўлиб, жума куни ўқилади ва пешин намозининг ўрнини босади. Ҳайит намоз — рамазон ва қурбон ҳайитларида масжидда ибодат қилинади.

НАМОЗГОҲ — мусулмонлар байрами — ҳайит ва фитр кунлари намоз ўқиладиган жой, масжид. Бундай кунларда намозхонлар шаҳар масжидларида сигмаганликларидан шаҳар ташқарисидан намозгоҳ қурилган. Намозгоҳ анъанавий услубда қурилиб, кўпинча уларда меҳроб деворига тақаб пешайвон солинган ва супача қилинган. Супачада сўфи имомнинг ўқиганларини айвон ташқарисидан саф тортиб намоз ўқиётганларга эшитарли қилиб баланд овоз билан такрорлаб турган.

НАРДА — шатранж ўйинига ўхшаган ўйин. 30 та мўҳра ва 2 та тош билан ўйналади.

НАСАБНОМА (ар.ф.-т.) — шажара, нажоднома, аслунажаб ёзилган ҳужжат.

НАСХ (ар.) — араб ёзувининг бир тури. Қуръон шу хатда ёзилган.

НАФТАНДОЗ (ар.ф.-т.) — нефтни ёндириб отиш қуроли. Қадимда душманни жароҳатлаш мақсадида Шарқ мамлакатларида кенг қўлланилган.

НАҚИБ (ар.) — ўзларини Муҳаммад Пайғамбарнинг авлодларидан деб ҳисоблайдиган сайидлар жамоаларининг етакчилари, раҳбарларининг лавозими. Нақиб лавозим сифатида ўрта асрларда халифалар ҳукмронлиги даврларида вужудга келган бўлиб, ҳукмрон доиралар нақиб орқали сайидлар жамоалари билан муомала қилганлар. Нақиблар хазинадан таъминлаб турилган. Нақиблик лавозими авлодан-авлодга ўтган.

НАҲШАБ — Қашқадарё воҳаси этагининг қадимги номланиши (ҳозирги Қарши воҳаси). Наҳшаб ҳақидаги дастлабки маълумотлар V асрда Хитой йилномасида қайд қилинган.

НАҚШБАНДИЙЛИК — Исломдаги сўфийлик тариқатларидан бири. Баҳовуддин Нақшбандий асос солган. Баҳо-

вуддин ва унинг издошлари дастлабки даврларда тарки дунёчилик ва фақирликни, барча мавжудотларга муҳаббат билан қараш мазмунидаги ғояларини тарғиб қилганлар. Ўзлари ҳам зоҳидлик ва фақирликда яшаганлар.

НАҒАМОТ (ар.) — куй, оҳанг.

НИМКОРЛИК (ф.-т.) — ўрта асрлар даврига хос бўлган, бировларнинг ерларини олиб ишлатиш усули. Нимкорликда кам ерли ёки от улови етмайдиган деҳқон олган ҳосилнинг ярмини ўзлаштириш шарти билан феодал ерига экин эккан. Ер эгаси деҳқонга от-улов, уруғлик беради. Айрим ҳолларда унинг оиласига иш вақтида яшаш учун тураржой ҳам ажратади. Хўжалик йили тугагач, ҳосилнинг ярмини деҳқон, қолган ярмини эса ер эгаси олади.

НИМЧА (ф.-т.) — енгсиз калта кийим, астарсиз ёки авра-астарли бўлади. Асосан аёллар кўйлак устидан киядилар. Духоба ва турли хил мовут, парча ва бошқа матолардан тикилади.

НИМЧА (ф.-т.) — оғирлик ўлчови, 400 гр. дан ортиқ.

НОВ (ф.-т.) — сув чиқариш, экинларни суғориш, ёғоч оқишиш, балиқ ўтказиш каби мақсадлар учун ишлатиладиган энсиз, қия сунъий канал, ариқча. Илгари чархпалакда чиқарилган сув нов орқали экинзорларга юборилган. Ёғоч оқишиш нови, ёғочларни битталаб ёки кўплаб оқишиш, гидроиншоотдан ўтказиш учун мўлжалланади. Балиқ ўтказиш нови тўсиқсиз ва қарши оқимли бўлади.

НОЙИБ (ар.) — ўрта асрларда мусулмон давлатларида ўлка ёки вилоят ҳукмдори. Олтин Ўрдада нойиб хоннинг йирик вилоятлардаги ёрдамчиси.

НОЗИР (ар.) — ўрта асрларда Ўрта Осиё хонликларида сарой таъминоти ва унинг харж қилинишини назорат қилиб турувчи мансабдор. XX аср бошларида Бухоро ва Хоразм Халқ Республикаларида савдо, саноат, ҳарбий ва бошқа соҳалар бўйича халқ нозирлари тайинланган бўлиб, улар ўша соҳа бўйича ишнинг боришига жавобгар шахс ҳисобланганлар.

НОҚУР (ар.) — карнай.

НОҚУС (ар.) — зангўла, насронийлар ибодатхоналаридаги зангўла.

НОҲИЯ (ар.) — XIV—XVI асрларда Ўрта Осиё сарҳадида маъмурий бўлиниш тушунчаси ҳисобланиб, кичик маъмурий бўлинмани англатган.

НЎЁН (м.-т.) — бир туман (10 минг киши) қўшни қўмондони. Қадимий турк ва мўгул қўшинларида шаҳзода ва султонлар нўён деб аталган. *Масалан*, Чингизхоннинг кичик ўғли Тулуйхон Улуғ нўён, Субутой Баҳодир ва Жебелар нўён деб аталган. XIV—XVI асрларда энг нуфузли амирларгина нўён бўлган.

О

ОВАСТО — қар.: Авесто.

ОЗАР (қад. эрон.) — 1. Олов, оташ. 2. Шамсий йилининг 9-ойи номи, 22 ноябрь—21 декабрга тўғри келади.

ОБЖУВОЗ ПУЛИ (ф.-т.) — Бухоро амирлигида шоли ва сўли оқловчи обжувоздан йилига 20 тангалан 100 тангагача бўлган миқдорда олинадиган солиқ.

ОБКАНД (ф.-т.) — қалъа атрофида мудофаа мақсадида қазилган ва сув билан тўлдирилган сунъий тўсиқ. Обканд қалъа деворларидан 200 метрча наридан қазилган.

ОБКАШ (ф.-т.) — асосан челақда сув ташиш учун ишлатиладиган мослама. Елкага қўйишга қулайлаштириб ёғочдан қилинади. Икки учида челақ илмоғи ёки занжири бўлади. Турли суюқлик, мева ва сабзавотлар ташишда ҳам ишлатилади.

ОЗУРДА (ф.-т.) — озор чеккан, ранжиган деган маънони англатган.

ОЙТАМФАЛИ — ўзбек халқи таркибига кирган дўрмон, қипчоқ, қурама, қўнғирот, нурота туркманлари ва бошқа йирик қабилалар таркибига кирган йирик уруғлардан бири.

Ол (ар.) — авлод, насаб, уруғ.

Ол (т.) — душманни чалғитиш учун ўрта асрларда қўлланилган хийла-найранг, тактикавий усул. Кичик бир қисмни чекинишга буюриб, уни таъқиб қилиб ҳужумга ўтган душманни пистирма исканжасига олиш. Ол усулларида бири тўлғама деб аталган. Бунда душмanning сўл ва ўнг тарафидан ўтиб зарба берилган. Дастлаб Чингизхон, Темур ва Абдуллахон ўз юришларида ол усулларида усталик билан фойдаланишган.

Ол (т.) — подшо муҳри, имзо.

ОЛТИН ЁРДА — тарихий манбаларда Жўчи улуси деб ҳам юритилади. XIII асрнинг 40-йилларида Чингизхоннинг набираси Жўчихоннинг ўғли Ботухон (1208--1255) томонидан босиб олинган Шарқий Европа Жўчи улусига қўшилгач, ташкил топган давлат Олтин Ёрда деб аталган. Олтин Ёрдага Қўйи Дунай ва Фин қўлтиғидан то Иртин ҳавзаси ва Обнинг қўйи оқимигача, Қора, Каспий, Орол денгизлари ҳамда Балхаш кўлидан Новгород ерларигача бўлган жойлар кирган. Рус ерлари Олтин Ёрдага вассал, яъни қарам бўлган. Олтин Ёрданинг пойтахти дастлаб ҳозирги Астрахан шаҳри яқинидаги Сарой Боту, кейинроқ эса ҳозирги Волгоград яқинидаги Сарой Берка шаҳарлари бўлган. XV асрнинг 20-йилларида Олтин Ёрдан Сибирь хонлиги, Қозон хонлиги (1438), Қрим хонлиги (1443), Нўғой хонлиги (1440) ва Астрахан хонликлари ажралиб чиққан.

ОЛТИНТАМҒА (т.) — мўғуллар ҳокимларининг тиллога урилган муҳрлари.

ОМИЛ (ар.) — солиқ йиғувчилик лавозимидаги кишилар маъносини англатувчи тарихий атама ҳисобланиб, IX—XIII асрларда Мовароуннаҳрда кенг қўлланилган. Омиллар асосан хизматчи ёки амалдор маъноларида тарихий манбаларда кўплаб учрайди.

ОМИЛИ ХИРОЖ (ар.) — хирож йиғиш ишлари мугасаддиси.

ОМИН (ар.) — қабул эт, маъқул бўлсин, шундай бўлсин (дуодан сўнг айтилади).

ОРИЗ (ар.) -- ўрта асрларда Бухоро хонлигида мавжуд бўлган лавозимлардан. Аскарлар ва мансабдорларга маош улашиш ишларини бошқариш лавозимидаги шахс. Бу ерда хазиначи маъносида ҳам тушуниш мумкин.

ОСИЁ (ф.-т.) — тегирмон.

ОСИЁ ПУЛИ (ф.-т.) — тегирмон пули ҳам дейилган. Бухоро амрлигида ҳар бир сув тегирмонидан йилга 20 тангадан 100 тангагача бўлган миқдорда олинган солиқ.

ОСИЙ (ар.) — қўйидаги маъноларни англатган. 1. Ислон дини ақидаларига кўра дин ва шариатга зид ҳаракат қилган, худога ва муқаддас китобга «тил текизган» гуноҳкор шахс. 2. Кўзгочончи, исёнкор.

ОТАЛИҚ (т.) — дастлаб салжуқийлар сулоласи даврида (1038—1194) хон эътиборини қозонган кишиларга берилган мансаб. Оталиқ «Ота ўрнига ота» деган мазмунга эга бўлиб, унинг вазифаси шаҳзода ёки хонзодаларни тарбиялаш ва улар ихтиёридаги улусни балоғатга етганларига қадар бошқаришдан иборат бўлган. Тарихда баъзи оталиқлар ҳокимиятни ўз қўлларига олган ҳоллар ҳам бўлган. Чунончи, аштархонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида (1599—1753) Балхда Маҳмудбий оталиқ (XVIII аср бошлари), Манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида (1753—1920) Бухорода Муҳаммад Раҳим оталиқ (1753—1758) мана шундай йўл орқали ҳокимиятни эгаллаган.

ОТАШКАДА (ф.-т.) — оташпарастлар сиғинган доимий олов. Ёниб турадиган махсус бино. Зардуштийликда олов муқаддас ҳисобланиб, унга топинганлар. Ҳар бир шаҳар ва катта қишлоқда оташкадалар бўлган.

ОТАШПАРАСТЛИК (ф.-т.) — оловга талпиниш, сиғиниш оташпарастлик дейилган. Қадимги даврларда олов одамларни гуноҳлардан тозаловчи сеҳрли хусусиятга эга деб ҳисобланган. Оловга сиғиниш оловнинг инсон ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлганлиги ва уни сақлаш қийинлиги натижа-сида вужудга келган.

ОТИН (т.) — эски диний мактабларда қизлар ўқитувчиси отин дейилган. Отинлар аёллар ўртасидаги диний маросимларни ўтказишда бошчилик қилиб, уларга диний таълимот бериб, улардан тушадиган даромад ҳисобига яшаганлар.

ОФТОБАЧИ (ф.-т.) — Ўрта Осиё хонликларида ҳукмдор саройида ҳукмдорнинг қўлига сув қуювчи шахс бўлиб, юқори мавқега эга бўлган лавозимлардан бири. Офтобачи давлат ишлари билан шуғулланувчи мансабдор ҳам бўлган. *Масалан*, Қўқон хонлигида Худоёрхон даврида Абдураҳмон офтобачи масъулиятли давлат топшириқларини адо этган.

ОХУРСОЛОР (т.) — *қар.*: Мирохур.

ОХУНД — руҳоний, мулло, муаллим, устоз.

ОХУРБЕК — *қар.*: Мирохур.

ОЧАМАЙЛИ — дўрмон, кенагас, найман, қўнғирот, қурама, юз қабилаларининг таркибидаги йирик уруғлардан бири.

ОШЛИФ (ф.-т.т.) — кўчманчи ўзбеклар давлатида мавжуд бўлган, фақат ўтроқ аҳолидан олинадиган солиқ тури бўлиб, у

озик-овқат солиғи деб ҳам юритилган. Бу солиқ фақат уруш пайтида олинган. Ошлиғ халқ учун энг оғир солиқ бўлиб, у фавқулодда ҳолатларда жорий қилинган. Ошлиғнинг миқдори хон ва золагонларнинг заруриятлари ва эҳтиёжларига боғлиқ бўлган. Бу солиқ тури ўтроқ аҳоли учун ниҳоятда оғир бўлиб, одатда уни йиғиб олгандан кейин, ҳатто бутун-бутун бошлиқ қишлоқлар хонавайрон бўлган.

ОЯТУЛЛО (ар.) — Исломнинг шиа мазҳабида ўз муридлари, шогирдлари ва маслакдошлари бўлган, шунингдек, муайян ҳудудда яшовчи атоқли диний арбоблар орасида шухрати кетган диний олимнинг диний рутбаси. Шиа анъаналарига кўра, ақоид, яъни ислом илоҳиёти, ҳадислар ва мусулмон ҳуқуқи соҳасида мукаммал маълумоти бўлган, тақводорона ҳаёт кечирадиган, ислом таълимотини ва шариат нормаларини мустақил шарҳлай оладиган диний арбобгина оятулло бўла олади. Одатда, оятулло шиалик анъаналарига ўз қўшимчаларини киритган асар муаллифи бўлади. Эронда XX асрнинг 70—80-йилларида шаҳаншоҳга қарши курашда ном чиқарган диний сиёсий арбоб Оятулло Ҳумайни — Буюк оятулло ҳисобланади.

ОҚСОҚОЛЛАР (т.) — қария, муйсафид, катта, бошлиқ, арбоб. Хива хонлигида мансабдор ва ҳурматли кишилар бўлиб, улар элчиларни қабул қилар ёки бошқа тантанали маросимларда қатнашар эдилар. Шунингдек, ўрта асрларда бутун Ўрта Осиё ҳудудида қишлоқ жамоаси бошлиғи ҳам оқсоқоллар деб аталган. Тошкент ва Туркистон ўлкасининг бошқа шу каби йирик шаҳарларидаги даҳа бошлиқлари ҳам оқсоқоллар деб аталган.

ОҒАЛИҚ (т.) — Бухоро амирлигида айрим вилоятлар ҳокимларининг амир тасдиғидан ўтган вакили. Амир тўрт вилоят (Чоржўй, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб) учун оғалиқ тайинлаган. Мазкур вилоятлар аҳолиси ўрта асрларда амир ҳокимиятига узоқ вақт бўйсунмай келган. Аҳолининг исёнкорлик руҳи амирни аҳоли билан вилоят ҳокими ўртасида воситалик қилувчи шундай вакил тайинлашга мажбур этган.

П

ПАНЖ ҲАЗОРИ (ф.-т.) — беш минг аскарнинг бошлиғи.

ПАНЖОҲБОШИ (ф.-т. ўзб.) — элликбоши.

ПАНЖСОДБОШИ (ф.-т. ўзб.) — беш юз нафар гуруҳнинг бошлиғи.

ПАРВОНА (ф.-т.) — амр, фармон, буйруқ.

ПАРВОНАЧИ (ф.-т.) — XVII—XVIII асрларда Бухоро хонлигида мавжуд бўлган мансаб; вазир муовини, фармон ижро қилувчи. Парвоначи хон фармонларини ёзиб тегишли кишиларга етказиб турган. Юқори мансабга тайинланган амалдор парвоначи томонидан битилган фармонни уч кун мобайнида ўз салласига қистириб юриши лозим бўлган.

ПАҲЛАВИЙ (қад. эр.) — Аршак ва Сосонийлар даврига оид.

ПОДШОҲ (қад. эр.) — 1. Яқин ва Ўрта Шарқдаги баъзи мамлакат ҳукмдорларининг унвони. Дастлаб қадимги Эронда қўлланилган. Подшоҳлар чекланмаган ҳуқуқларга эга бўлган. Аммо XX асрнинг бошида уларнинг аввалги мавқеи йўқолган. 2. Ўрта Осиё ва Эронда ёзилган тарихий манбаларда ва ҳар хил адабий тазкира ва рисоаларда қайд қилинишича, Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган туркий халқларнинг давлат бошлиқлари.

ПОНСАД (т.) — Ўрта Осиё хонликларида қўлланилган ҳарбий унвон. Понсад 500 кишидан иборат отрядга кўмондонлик қилган. Кўкон хонлигида мавжуд бўлган мансаблар ичида 16-ўринда, ҳарбий унвонлар орасида эса мингбошидан кейинги ўринда турган. Понсад одатда, хон ва бек томонидан тайинланиб, баъзи солиқлардан қисман ёки бутунлай озод қилинган ҳамда унга ҳар йили икки марта маълум миқдорда галла, пул ва сарполар берилган.

ПОСАНГИ (ф.-т.) — тарозиларни созлаш учун ишлатилган юкча.

ПОШШО (аслида подшоҳ, қар.: подшоҳ) — Усмонли турк империясида фуқаро ва ҳарбий амалдорларга берилган фахрий унвон. Дастлаб вазир, бекларбеги ва бошқа юқори мансабдор шахслар унга сазовор бўлган. XIX асрдаги ислоҳотдан кейин мунтазам армия тузилгач, пошшо фахрий унвони генерал ва вазирларга ҳам берилган.

ПОЯНДОЗ (ф.-т.) — алоҳида ҳурмат белгиси сифатида меҳмон оёғи остига тўшаладиган газмол, гилам ёки кўрпача. Қадимдан пояндоз обрўли меҳмонлар кутиб олинганда, келин туширилганда ишлатилган.

ПАЛАҚМОН (ф.-т.) — қадимги даврларда катта тошларни отиш учун ишлатилган қурол, сопқон. Бу қуроллардан қалъа деворларини бузишда қўлланилган.

ПАХТАПАРРОН (ф.-т.) — Бухоро амирлигида, айниқса амир Олимхон даврида, ҳарбий машқ пайтида ишлатилган ўқлар. Одатда, ўқларнинг ичига сочма порох ўрнига арпа қипиғи солиниб ҳарбий машқ ўтказилган.

ПЕШКАШ (ф.-т.) — форсча сўз бўлиб совға, тортиқ деган маънони англатади. Бу XV—XVI асрларда кўчманчи уруғларнинг йирик амалдорлари томонидан ўз хонларига катта ғалабалар шарофати билан қиладиган совға бўлган. Пешкаш асосан чорва, ов қушлари, қимматбаҳо кийимлар, нақд пул, жавоҳир кабилардан иборат бўлган. Баъзан ноёб китоблар ҳам пешкаш қилинган.

ПИР (ф.-т.) — сўфийлик анъанасида тариқатларнинг олий раҳнамолари ёки обрўли раҳнамолар. Шунингдек, ҳар бир мурид ўз муридиани ҳам пир деб атаган.

ПИСТИРМА (т.) — душманга тўсатдан зарба бериш мақсадида олдиндан тайёрланиб қўйилган яширин қурилма ёки жой.

ПАНИСЛОМИЗМ — XIX асрнинг охирида Ўрта Шарқдаги мусулмонлар мамлакатларида вужудга келган диний-сиёсий оқим. Асосчиси Жамол ад-дин ал-Афғоний. Панисломизм тарафдорлари мусулмонлар бирлиги ва уларни халифа раҳбарлигидаги ягона мусулмон давлатига бирлаштириш зарурлиги ғоясини илгари сурган. Панисломизм тарафдорлари мустамлакачиларга қарши фаол тарғибот олиб борганлар, махфий ташкилотлар тузганлар, рўзномалар нашр қилганлар. Айни вақтда, панисломчилар диний ислоҳчилик мавқеида туриб, ислом динини давр талабларига мувофиқ ислоҳ қилишга ҳам интилганлар.

ПАНТУРКИЗМ — XIX аср охири — XX аср бошларида Туркиянинг буржуазия-помешчик доиралари орасида ташкил топган оқим. Пантуркизм Болқон ярим ороли, ўрта Осиё ва Қозоғистон, Кавказorti ва Волга бўйларида яшаб, туркий тилларда сўзлашувчи халқларни Туркия ҳимояси остида бирлаштириш ва «Улуғ Турон» давлатини тузиш ғоясини олға сурган. Ўрта Осиё, Кавказorti ва Татаристон жадидлари пантуркизм ғоясидан туркий тилларда сўзлашувчи халқларни мустамлакачиликка қарши кураш йўлида фойдаланишга ҳаракат қилганлар, аммо бу ҳаракат натижасиз ту-

гаган. Кейинчалик кўпгина маҳаллий зиёлилар шўролар ҳукумати томонидан пантуркчилик тамгаси билан қатагон қилинган.

Р

РАБОД (ар.) — мусулмон Шарқдаги ўрта аср шаҳарларининг савдо ва хунармандчилик дўконлари жойлашган қисми. Рабодлар VII—VIII асрларда пайдо бўлиб, шаҳарларнинг арки ёки шаҳристоннинг атрофига қурилган. XI—XII асрларда Ўрта Осиё шаҳарларининг мустақил қисмига айланган.

РАБОТ (ар.) — ғозийларга мўлжаллаб қурилган махсус бинолар. Работ фақат қўرғон, истеҳком маъносидагина эмас, шу билан бирга меҳмонхона (карвонсарой) мазмунида ҳам тушунилган.

РАВОҚ (ар.) — катта биноларнинг олд тарафида баланд қилиб ишланган кўркама ва савлатли қисми.

РАДДИЯ (ар.) — бирор хабар ёки маълумотни инкор этувчи, унинг ёлгон ва асоссиз эканлигини исбот қилувчи расмий ҳужжат, эълон.

РАИС (ар.) — Ўрта Осиё халқларида XX асрнинг биринчи чорагигача мавжуд бўлган мансаб. Раис баъзида бошқача ибора билан ҳам юритилиб, у мухтасиблик деб юритилган. Бухоро амирлигида диндорлар раёсатида раис лавозими қозикалондан кейин иккинчи ўринда турган. Раиснинг вазифасига бозорларнинг нарх-навоси, торози ва аршинларнинг тўғрилигини назорат қилиш, ҳисоб-китобини аниқлаш, шаҳар атрофидаги аҳолининг шариат қонун-қоидаларига қандай риоя қилаётганлигини текшириш, даъволарини эшитиш, намозхонлар ва қиморбозларнинг сонини аниқлаш ва улар билан ишлаш, муаззинларни вазифага тайинлаш, йўлларни тузатишлар кирар эди.

РАИЯТ (ар.) — Шарқ мамлакатларида феодализм даврида дастлаб барча фуқаро; кейинчалик солиқ тўловчи табақалар — деҳқон ва шаҳарликлар; ундан кейинги даврда феодалларга тобе, феодал ерига бириктирилган хирож тўловчи деҳқонлар гуруҳи. Деҳқонларнинг бу топфаси аввало Мисрда, III асрда Ўрта Осиё, Эрон, Ироқда, XVI асрда Усмонли

турк империясида расман эркин ҳисобланган бўлса-да, бир феодалдан иккинчисига ўтиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган.

РАМАЗОН (ар.) – ҳижрий йил ҳисобининг тўққизинчи ойи. Ислом динида рамазон ойида Оллоҳ Муҳаммад Пайгамбарга Қуръони Каримни ваҳий қилган деб талқин этилади. Шу сабабли рамазон муқаддас ой ҳисобланган ва шу ой мобайнида диндорларга рўза тутиш буюрилган.

РАПИДА, РАФИДА (ф.-т.) -- нон ёпишида ишлатиладиган мослама. Асосан думалоқ бўлиб, одатда кигиз, қалин мато устига қалин пахта кўйиб, авра-астар билан қопланган, орқа қисмига қўл киргизиладиган чўнтак тикилади. Рапида тандирга ёпилаётган ноннинг шакли бузилмаслигини, орқа қисми тандирга бир текисда ёпишишини таъминлайди.

РАСАДХОНА (ф.-т.) -- осмон жисмларининг ҳолати ва ҳаракатини кузатадиган махсус жой. Самарқандда XV асрда Улуғбек томонидан қурилган расадхона ҳозиргача сақланиб келинмоқда.

РАСТА (ф.-т.) — Шарқ мамлакатлари, жумладан, Ўрта Осиё бозорларида бир турдаги мол билан савдо қиладиган дўконлар қатори ва улар ўртасидаги бозор кўча.

РЕГИСТОН (ф.-т.) — Ўрта Шарқ шаҳарларидаги майдон. Самарқанд ва Бухородаги регистонлар шаҳар архитектурасида тутган ўрни ва тарихий аҳамияти билан ажралиб туради. Айниқса Самарқанддаги Регистон ансамбли йирик меъморчилик иншооти сифатида ҳозирги кунгача бутун дунёга машҳур.

РИЁЗИЁТ (ар.) — математиканинг XX асрнинг 40-йилларигача ўзбек тилида ишлатилиб келинган номи. Ҳозир ҳам айрим Шарқ тилларида қўлланилади.

РОВИЙ (ар.) — ривоят айтивчи, қиссахон, ҳикоя қилувчи, маълумот берувчи.

РУБОИЙ (ар.) — Шарқ адабиётида кенг тарқалган поэтик жанр. Рубоий ҳажаж баҳрида ёзилади. Бошқа баҳрларда ёзилган тўртликлар дубай тий, куйланадиганлари эса тарона деб аталади.

РУМ — Рим империясининг ўтмишда Шарқ ва Ўрта Осиёда кенг тарқалган номи. Милод. авв. IV асрда Рим империяси парчалангач, «Рум» атамаси Византияга нисбатан қўлланиладиган бўлди. XIII—XV асрларда мусулмон тарихчилари Византияни Рум деб атаганлар.

РЎЗА (ф.-т.) — Ислоннинг фарз ҳисобланган маросимларидан бири. Қуръони Каримда ёзилишича, рамазон ойи давомида Оллоҳ Муҳаммадга Қуръонни ваҳий қилиб юборган, шунинг учун ҳар бир мусулмон 30 кун саҳардан шомгача рўза тутиши керак бўлган. Шариатда рўза тутиш эркаклар учун 12 ёшдан, аёллар учун 9 ёшдан белгиланган. Унда кўрсатилишича, чўмилиш, чекиш, гул ҳидлаш, овқат истеъмол қилиш, дори ичиш билан рўза бузилади. Бу маросим Қуръони Карим, Ҳадис ва шариатда «гуноҳлардан қутулиш», «савоб орттириш» учун энг яхши йўл деб талқин қилинади. Рўзадан ҳомиладор, эмизикли аёллар, оғир беморлар ва сафарга чиққанлар озод этилган.

С

САДАҚА (р.) — мусулмонларда фақирларга хайр-эҳсон тариқасида бериладиган ҳадя. Садақа қаттиқ касаллик, ёмон туш, қўққисдан бирор фалокатга йўлиқиш натижасида юз берадиган кулфат ва мусибатнинг олдини олиш мақсадида берилган. Шунингдек, бирор хурсандчилик муносабати билан, саёҳат юзасидан садақа бериш ҳам расм бўлган.

САДР (ар.) — Бухоро амирлигида XIX—XX асрларда амалда бўлган, диний илоҳиёт илмида эришган ютуқларига қараб бериладиган унвон бўлиб, олдин «ўроқ», «судур» ва улардан кейин охирги, учинчи унвон «садр» бўлган.

САЁТ — туркий этник гуруҳ. Улар XIX аср бошларида асосан Амударё бўйларида, Хоразмда яшаган ўзбеклар. Амударёнинг ўрта оқимларида истиқомат қилган ўзбеклар ва туркманлар, Самарқанд шаҳрида эса тожиклар таркибига кирган.

САЙИЛ (ар. сайр сўзидан) — йилнинг маълум фаслларида кишиларнинг очиқ майдонлар, соя-салқин жойларда тўпланиб, томоша, истироҳат қилиши. Сайиллар одатда наврўз ва диний байрамларда ва йилнинг қулай пайтларида ташаббускор кишилар томонидан ташкил этилган. Сайил шаҳарларда, регистон майдонларида, чорсу ва расталарда, шаҳар ташқарисидаги сайилгоҳларда, шунингдек қадамжоларда ўтказилиб, бир ҳафта, баъзан икки ойларгача давом этган. Кўкламда ўтказиладиган наврўз сайили, қовун пишган чоғда полиз бошига бориб қовунхўрлик қилинадиган

қовун сайили, узум пишганда боққа бориб узумхўрлик қилиш, яъни узум сайили ва бошқа сайил турлари бор.

САЙИС (т.) — Ўрта Осиё хонликларида ҳарбий ва хўжалик эҳтиёжлари учун сақланган отларни боқувчи ва улар устидан назорат юритувчи шахс. Сайислар бевосита отлар ёнига қурилган махсус сайисхоналарда яшаганлар. Уларнинг бошлиғи мирохур деб аталган.

САЙИД (ар.) — арабларда мусулмон даври бошлангунга қадар қабиланинг сайланадиган раҳбарларининг унвони бўлиб, бошлиқ, масъул шахс деган маънони билдирган. Муҳаммад Пайгамбарнинг амакиваччаси Алининг отаси Абутолиб бир вақтлар қурайш қабиласининг сайидларидан бўлган. Шунинг учун бу унвон Муҳаммад Пайгамбарнинг неваларлари, Алининг ўғиллари Ҳасан ва Ҳусаннинг бутун авлодлари исмига қўйиладиган фахрий унвон ҳисобланган. Сайидларнинг қизига уйланган кишининг фарзандлари ҳам сайид ҳисобланган. Мана шунинг учун ҳам мусулмонлар дунёсида, жумладан, Мовароуннаҳрда ҳам кўпинча ҳукмдорлар ҳам ўз авлодлари мавқеини кўтариш мақсадида сайидлар қизига уйланишга ҳаракат қилишган. Манғитлар сулоласининг сўнгги вакили Саид Олимхон она томонидан Алининг авлоди ҳисобланган.

САКЛАР (ШАКЛАР) — милод. авв. I-мингйиллик ва милоднинг бошларида Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистоннинг шимоли-шарқий районларида яшаган чорвадор қабилалар. Массагетлар ва скифларга қардош. Қадимги форс манбаларида саклар уч гуруҳга бўлинганлиги кўрсатилган: 1) сака-хаумаварка — Ўрта осий воҳаларида, дашт ва тоғларида ўтроқ яшаган; 2) сака-тиграхауда (чўққи қалпоқли саклар) — ҳозирги Қозоғистоннинг жануби-шарқий қисмларида яшаган; 3) сака-тиай-тарадарайя — Сирдарёнинг қуйи оқими, Орол ва Каспий денгизи шимолида яшаган. Аҳамоний подшоларидан Кир II ва Доро I сакларнинг турли қабилалари билан уруш олиб борган. Саклар форслар армияси таркибида юнон-форс урушларида қатнашган. Александр Македонский, сўнгра салавкийлар ўзларининг Ўрта Осиёдаги мулкларига хавф солган сакларга қарши кураш олиб борганлиги манбаларда қайд қилинган. Милод. авв. II аср ўрталарида саклар бошқа кўчманчи қабилалар билан бирга Парфия подшолиги ерларига бостириб кирганлар. Аммо улар қаттиқ қаршиликка учраб Даранғиёнага сиқиб чиқарилган. Саклар Даранғиёнада ўтроқ жойлашганлиги учун унга Сакистон, яъни саклар мамлакати деб ном берилган.

САК ТИЛИ — ўлик тиллардан бири. Эрон тилларининг шарқий гуруҳига мансуб. Сак тили ёзма ёдгорликлари VII—X асрларга оид. Бу ёдномалар Синьзяндаги Хўтан вилоятидан топилгани учун сак-хўтан ёки хўтан тили деб ҳам юритилади. Сак тилининг лексик магзи Эрон тиллари билан қарийб бир хил.

САЛАВКИЙЛАР ДАВЛАТИ — Яқин ва Ўрта Шарқдаги йирик давлат. Александр Македонский тузган империя таназулга учрагач, унинг лашкарбошиларидан бўлган Бобил сатрапиясининг диодохи Салавк I Никотор асос солган. Салавк Мидия, Сузиана, Персияни, кейинчалик Бақтрияни босиб олган. Милод. авв. III асрда Ўрта Осиёда мустақиллик учун кураш бошланиб, унинг натижасида Грек-Бақтрия подшолиги ва Парфия давлати тузилди.

САЛЖУҚИЙЛАР — XI—XIV аср бошида Яқин ва Ўрта Шарқдаги бир неча давлатларда ҳукмронлик қилган сулола. Сулола номи кўчманчи турк-ўғиз қабиласи бошлиги Салжуқ номидан олинган. Ушбу қабила X аср охирида Зарафшон водийсига кўчиб келган ва сомонийлар ижозати билан Бухоронинг Нур атрофларида кўчиб юрган. XI аср бошида Ғазнавийлар давлатидаги ижтимоий қарама-қаршиликлардан фойдаланган салжуқийлар Хуросонни эгаллаб, Салжуқийлар давлатини барпо этганлар.

САЛИБ (ар.) — христианлар бўйнига осиб юрадиган, тўрт тарафли металдан ишланган тақинчоқ.

САЛЛА (ар.) — мусулмонларда бошга ўраладиган мато. Асосан эркаклар ўрайди. Оқ, яшил, кул ранг матолардан, кўпинча докадан иборат бўлиб, дўппи, телпак устидан ўралади. Киши сафарда, йўлда вафот этган, жангда ҳалок бўлган пайтларда салладан кафан қилишга мўлжалланган. Салла ўраш усуллари, матоси кишиларнинг қайси ижтимоий гуруҳга мансублигига қараб белгиланган. *Масалан:* ўзларини сайидлар деб ҳисобловчилар ва хожилар яшил матодан салла ўраганлар.

САЛТАНАТ (ар.) — султон, якка хон, амир ёки подшо ҳукмронлиги ҳамда уларнинг мавқеи; шундай ҳукмрон қўл остидаги давлат, мамлакат.

САМАНДАР — афсонавий қуш номи.

САМУР — қундуз, қундуз териси.

САМУРИЙ ЖУББА — қундуз терисидан тикилган пўстин.

САНДАЛ — маҳаллий иситиш воситаси. Ўтмишда Ўрта Осиёда, шунингдек Афғонистон, Эрон, Туркия ва бошқа Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган. Сандал учун хонанинг бир четига чуқурча қазиб, ичи маҳсуе шаклда шиланиб суваланади. Унга курси (хонгахта) ўрнатилиб, усти кўрна билан ёпилади. Кўмир ёки саксовул чўти билан иситилади.

САРБАДОРЛАР (ф.-т.) — XIV асрда Эрон ва Ўрта Осиёда мўғуллар ва маҳаллий феодалларга қарши кўтарилган халқ озодлик ҳаракати қатнашчилари. Сўзма сўз маъноси «ўз бошини дорга тикканлар».

САРБОЗ (ф.-т.) — Ўрта Осиё хошликларидаги мунтазам кўшин аскари.

САРБОН (ф.-т.) — карвон бошлиғи. Одатда, сарбон карвон олдида биринчи туяда юриб, у йўлни тўтирилиши ҳамда тўхташ жойларида от-уловларни озуқа ва сув билан таъминлашга асосий жавобгар шахс бўлган.

САРДОБА (ф.-т.) — қудуқ ёки ҳовуз устига шилган гиштдан баланд қилиб, гумбазсимон шаклда қурилган шишоот бўлиб, унга зиналар орқали тушилан. Сардоба ичига ҳаво айланиши яхши бўлгани учун жазирама иссиқда ҳам унинг ичи салқин, суви эса ниҳоятда муздак бўлган. Сардобалар асосан карвон йўлларида қурилган.

САРДОР (ф.-т.) — Ўрта Осиё хошликларида хон кўшини кўмондон, халқ лашкарбошиси.

САРКОР (ф.-т.) — иш боши. Ўрта асрларда феодалларнинг ер-сувини назорат қилиб, барча хўжалик ишларига бошқарувчилик қилиб турувчи мансабдор. Айрим ҳолларда ҳукмдорларнинг шахсий хазиначиси ҳам саркор деб аталган.

САРКУБ (ф.-т.) — қалъа мудофаачиларига ўқ отиш учун қалъа рўнарасида қуриладиган кўтарма.

САРОЙ (м.-т.) — ўзбек халқи таркибига кирган йирик қабилалар уюмиси. Ўзбекистон ҳудудида яшовчи саройларнинг сони 50 мингдан ортиқ. Қашқадарё волиёсида, айрим гуруҳлари Жом чўлида, Кўхитанг ён бағирларида, Самарқанднинг жануби-ғарбида ва Жиззах агрофида яшаганлар. Саройлар таркибида бир қанча йирик ва кичик уруғлар мавжуд бўлган. Масалан, аз-сарой, қинчоқ сарой, қирғиз-сарой, кўнғирот-сарой, мажор-сарой, қорабоғ сарой, найман-сарой ва бошқалар. Саройлар этник бирлашма сифатида XIV—XV асрлар давомида Дашти Қинчоқда шаклланган

бўлиб, XVI асрда бошиқа кўчманчи ўзбек қабилалари ва уруғлари билан бирга ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига келиб жойлашган.

САРРОЖ (ар.) — 1. Ўтмишда от-арава абзалларини сотувчи савдогар. 2. Шундай абзалларни ясовчи уста. Кейинчалик саррожлик касбидан эгарсозлик, югансозлик, тўқимдўзлик, бўйинчадўзлик каби касб тармоқлари ажралиб чиққан.

САРРОФ (ар.) — шаҳар кўчалари ва расталарида ўтириб, кишиларнинг йирик пулларини майдалаб, қимматбаҳо буюмларини пулга алмаштириб берувчи шахс. Саррофлар чет элдан келган савдогарларнинг пулларини маҳаллий пулларга алмаштириб бериш, қимматбаҳо тошлар, олтин, кумуш ва бошқаларни аниқлаш, уларнинг баҳосини белгилаш, айрим кишиларнинг омонат пулларини, буюмларини маълум муддатгача сақлаб бериш каби ишлар билан ҳам шуғулланганлар. Илгари Ўрта Осиёнинг ҳар бир шаҳарида саррофлик билан шуғулланувчилар бўлган.

САРТ — 1. VI асрларда турклар Ўрта Осиёни босиб олгач, шаҳарларда истиқомат қилаётган форс-тожик тилида гаплашувчи аҳолини сарт деб аташган. 2. XII—XIII асрларда мўғуллар савдогарчилик билан келган, асосан аксарият мусулмон савдогарларини сарт деб аташган. 3. XVI асрда Дашти Қипчоқдан келиб, Темурийлар давлатини эгаллаган кўчманчи ўзбеклар маҳаллий ўтроқ аҳолини сарт деб атаган. Кейинчалик вазият ўзгариши билан сарт атамасининг мазмуни ҳам ўзгарди. Кўчманчи ўзбеклар Ўрта Осиёни босиб олганларидан сўнг Ўрта Осиёдаги ўтроқ аҳолининг катта қисми туркий тилда гаплаганлиги учун, уларни кўчманчи ўзбеклардан фарқ қилиш мақсадида фақат Ўрта Осиё воҳасининг шаҳар ва ўтроқ аҳолисига нисбатан сарт атамаси ишлатила бошланди.

САРҲАНГ (ф-т.) -- XIX асрда Хива хонлигида қўлланилган ҳарбий-тарихий атама. Ўша даврда хонликдаги қалъалар атрофига душман оғлиқлари йўлини тўсиш мақсадида ёғоч қоziқлар қоziлган. Мазкур вазифани бажарувчиларга раҳбарлик қилган шахс сарҳанг деб аталган.

САТРАПИЯ — Аҳамонийлар, Салавкийлар, Парфия ва Сосонийлар давлатларида сатраплар бошчилигидаги ҳарбий-маъмурий округ. Сатрапияга сатраплардан ташқари ҳарбий бошлиқлар ҳам тайинланган. Ҳозирги Ўрта Осиё ҳудудларида ҳам ўша даврда алоҳида сатрапиялар ташкил

этилган. Ҳар бир сатрапия белгиланган миқдорда солиқ тўлашга мажбур бўлган.

САФФОР (ар.) — мисгар, мис билан ишловчи.

САФФОРИЙЛАР — Саффорийлар давлатида ҳукмронлик қилган сулола. Саффорийлар номи унинг асосчиси Ёқуб ибн Лайс ас-Саффор номидан олинган. Саффорийларнинг йирик ҳукмдорлари: Ёқуб ибн Лайс (867—879), Амир ибн Лайс (879—900), Тоҳир ибн Муҳаммад (901—908).

САФФОРИЙЛАР ДАВЛАТИ — Эронда саффорийлар сулоласи ҳукмронлик қилган феодал давлат. Асосчиси сейистонлик деҳқон Ёқуб ибн Лайс ас-Саффор (867—879). Ёқуб ибн Лайс Араб халифалиги томонидан Хуросондаги халқ кўзғолонларини бостириш учун тузилган кўнгилли «гозийлар» отрядига кўшилди. Кўзғолон бостирилгач, гозийлар халифаликка қарши чиқиб, Сейистонда Ёқуб ибн Лайсни амир қилиб кўтардилар. 873 йили Ёқуб ибн Лайс тоҳирийларга қарши уруш олиб бориб, Жанубий ва Шарқий Эрон билан бирга Афғонистонни Саффорийлар давлатига кўшиб олди.

Боғдодга халифа Мутамид (870—892)га қарши лашкар тортиб борди, лекин мағлубиятга учраб, ўз давлатининг бир қисмидан маҳрум бўлди. Унинг ўлиmidан сўнг Хуросон ва Сейистонда ҳокимият Амр ибн Лайсга ўтди (879—900). У ўзини халифанинг Хуросон ва Сейистондаги ноинби деб атайди. Саффорийлар давлати 900—908 йиллар орасида Сомонийлар давлатига кўшиб олинди.

САҒОНИЁН (ЧАҒОНИЁН) — ўрта асрларда Мовароуннаҳрда мавжуд бўлган қадимий вилоят. Тарихий манбаларда Чағониён деб юритилган. У ҳозирги Ўзбекистон Республикасининг Сурхондарё вилояти ҳамда қисман Тожикистон Республикаси ҳудудида жойлашган.

САҲОБАЛАР — Муҳаммад Пайгамбарнинг энг яқин сафдошлари; улар Муҳаммад Пайгамбарни ўз кўзлари билан кўрган шахслардир.

САҲҲОФ (ар.) — муқовасоз. Ўрта Осиёда китобни муқовалайдиган касб эгаси саҳҳоф деб аталган. XX асрнинг биринчи чорагигача саҳҳофлар китобларни қўлда муқовалаш билан шуғулланиб келганлар.

СЕП (т.) — қиз турмушига чиқаётганида унга ота-онаси ёки қариндош-уруглари томонидан тортиқ этиладиган мол-мулк.

СЕПАРА (ф.-т.) — уч қиррали йўғон игна. Қоп-қанор, чарм, пўстин, тери ва шу каби нарсаларни тикишда ишлатилади. Асосан, пўлат симдан ясаллади.

СЕПОЯ (ф.-т.) — тўғон, дамба қуришда, дарё ва анҳорларнинг қирғоқларини сув ювиб кетишдан сақлашда ишлатиладиган мослама. Учта поя бир-бирига учбурчак шаклида мустаҳкамланади. Ҳосил бўлган учбурчак ораси харсанг тош ва бошқа нарсалар билан тўлғазилади, сув йўли тўсилади, қирғоқ мустаҳкамланади. Сепояни ясовчи усталар сепоячи деб аталган.

СИЁҚ (ар.) — ҳисоб-китоб илми; молиявий ҳужжатларни расмийлаштиришда махсус ҳисоб-китоб илми.

СИЙРАТ (ар.) — араб-мусулмон диний-тарихий адабиётидаги махсус жанр. Ислом тарихи ва таълимотини ҳамда Муҳаммад Пайғамбарнинг таржимаи ҳолини ёритишга бағишланган. Бизгача етиб келган сийратларнинг энг қадимгиси «Сийрату расулуллоҳ» (Оллоҳ элчисининг таржимаи ҳоли). У Богдод халифаси Мансур (754—775) топшириғи билан ибн Исҳоқ томонидан VIII асрнинг иккинчи ярмида тузилган.

СИПОҲ (қад. эр.) — Ўрта Осиё хонликларида қўшиннинг пиёда аскарлари.

СИРОТ (ар.) — кўприк деган маънони англатади.

СОВАРИ (м.-т.) — XV—XVI асрлар кўчманчи уруғларнинг ўз хонлари, султонлари олдидаги мажбуриятларидан бири. Совари номига совға, тортиқ ҳисобланиб, аслида эса аҳолидан амалдорлар томонидан мажбурий равишда йиғиб олиниб, подшоҳ ёки хонларга овуллар ёки қишлоқлардан ўтиб кетаётганларида берилади.

СОЛОР (ф.-т.) — аскар бошлиғи, бошлиқ деган маънони англатади.

СОҚА (м.-т.) — қўшиннинг орқа қисмида борувчи махсус қўриқчи қисм.

СОҲИБ БАРИД (ар.) — ўрта асрларда Бухорода ҳукм сурган мансаб. Алоқа, яъни хат-хабар ишлари бошлиғи ҳисобланган.

СОҲИБ ИХТИЁР (ар.) — подшоҳ ва хон саройи хизматкорлари бошлиғи; подшоҳ ва хоннинг қабул маросимларини ташкил этувчи ва бошқарувчи.

СОҲИБҚИРОН (ар.) — 1. Қуёш тизимидаги катта сайёралардан иккитасининг бир-бирини тўсиши пайтида тугилган одам. Ривоятларга қараганда, Амир Темур икки шарофатли юлдуз — Зуҳро ва Муштарий сайёралари бир-бирларига яқинлашган пайтда тугилган экан. Мунажжимларнинг фикрига кўра, бундай одам бахтли, улуғ мартабали бўлиши муқаррар саналган. Амир Темурнинг Соҳибқирон деб аталиши ҳам шундан. Соҳибқирон сўзининг асл маъноси «бахтиёр подшоҳ», «қудратли подшоҳ» демакдир. 2. Шарқ мамлакатларида обрўли, голиб подшоларга берилган унвон. Ўрта Осиёда дастлаб Амир Темурга шундай унвон берилган.

СУВОРИЙ (ф.-т.) — отлич аскар, чавандоз.

СУДУР (ар.) — Бухоро амирлигида XIX—XX аср бошларида диний илоҳиёт ва шариат илми билан шуғулланадиган кишиларга бериладиган уч илмий унвондан бири. «Ўроқдан» кейин, «садр»дан олдин келади. Кимки шу унвонни олса, унинг исмига қўшиб айтилган. Масалан, Муҳаммад Шариф Судур.

СУДХЎР (ф.-т.) — қарз олувчидан жуда юқори фоида ундириш шарти билан қарзга пул берувчи шахс.

СУЛОЛА (ар.) — бир уругдан ёки авлоддан тарқалган подшоҳлар ёки хонлар насли. Масалан, сомонийлар, аҳамонийлар, аббосийлар, газнавийлар, минглар, мангитлар сулоласи.

СУЛТОН (ар.) — ҳукмдор, подшоҳ; мусулмон ҳукмдорларининг унвони. Арабча сўз бўлиб ҳукмдор, ҳоким деган маънони англатади. VIII аср охирида Боғдод халифаси Харун ар-Рашид саройда давлатнинг барча ишларини бошқарувчи бўлган дўсти Козим ибн Яҳъёни, унга бўлган катта ҳурмат ва ишонч белгиси сифатида султон деган янги унвон билан мукофотлайди. X асрдан бошлаб ислом мамлакатларида ҳукмдор султон деб атала бошланган. XI асрда салжуқийлардан бошлаб султон унвони мустақил сулола ҳукмдорларига берилган. Бу унвонни биринчи бўлиб, 1051 йили салжуқийлардан Гугрулбек халифа Қойимдан олган. Султон унвонининг кенинги даврларда улуғланиши салжуқийлар султони Султон Санжар номи билан боғлиқ. Жумладан, бу даврда султон унвони вилоят ҳокими, қабила ёки уруғ бошлиғи мартабасига айланади. Салжуқийлар султони ўзидан кейинги тахтга ўтирадиган жиянига ҳам султон номини беради. Мана шу анъана кейинчалик ҳокимлар орасида кенг

тарқалган. XV асрга келиб, Шайбонийхоннинг яқин қариндошлари ҳам султон деб аталадиган бўлган.

СУЛҲ (ар.) — уруш ҳаракатларини тўхтатиш учун тузилган битим; халқаро шартномаларнинг бир тури.

СУННА (ар.) — Муҳаммад Пайгамбарнинг кўрсатмалари ва оятлари ҳақидаги ҳадислар, ривоятлар. Ислолда фақат Муҳаммад ибрати, анъанаси деб эътироф этилиб, Қуръон Каримдан кейинги муқаддас манба ҳисобланади. Сунна VII аср ўрталарида йиғила бошланган.

СУННИЙЛИК (ар.) — Ислолдаги шиалардан ташқари асосий йўналишлардан бири.

СУЮРҒОЛ (м.-т.) — бирор ҳукмдор томонидан алоҳида хизмат кўрсатган шахсларга берилган инъом. Суюрғолга берилган ер наслдан-наслга мерос бўлиб ўтган. Унинг эгаси давлат солиқларидан озод этилиб, олган даромади ва маҳаллий аҳолидан ўз ихтиёрича фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган. Ўрта Осиёда суюрғол Амир Темур ҳукмронлиги даврида (1370—1405) кенг тус олган. Амир Темур забт этган мамлакатларнинг айрим вилоятларини шу ерларнинг собиқ эгаларига, ўз ўғилларига, невараларига, шу ерларнинг собиқ эгаларига, ўз ўғилларига, невараларига, баъзан алоҳида хизмат кўрсатган амирларига, қўшин бошлиқларига суюрғол қилган. XVI асрдан бошлаб суюрғолнинг аввалги тартиби ўзгариб, Шайбонийлар ҳукмронлигининг сўнгги йиллари ва антархонийлар ҳукмронлиги даврида айрим қишлоқлар, ер майдонлари, ҳатто шу ерлардан ундирилган солиқларнинг бир қисми ҳам суюрғол тариқасида бериладиган бўлди. XVIII—XIX асрнинг биринчи ярмида суюрғол характери тубдан ўзгариб, унинг фақат меросийлиги сақланиб қолди.

СЎЗАНА (ф.-т.) — ўтмишда келинларнинг энг муҳим сепи ҳисобланган. Шунинг учун ҳам сўзаналар ҳар бир хонадонда тикилган. Бадавлатроқ хонадонларда бахмал ва шойидан, камбағалроқ оилаларда кўпинча малла, баъзан оқ бўздан сўзана тикишда фойдаланилган. Сўзана тикиш касби Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудларида қадимдан ривож топган бўлиб, ҳозиргача сақланиб келмоқда.

СЎҒД — қадимда Зарафшон ва Қашқаларё воҳасида яшаган аҳоли.

СЎҒД ЁЗУВИ — сўғдийлар тили ёзуви. Сўғд ёзуви милод. авв. сўнгги мингйилликнинг охирларида оромий алиф-

босидан ажралиб чиққан. Араб ёзуви сингари ўнгдан чапга қараб ёзилган ва ўқилган. Қадимги манбаларда сўғд алифбосида 25 ҳарф мавжудлиги таъкидланган, бироқ турли жойлардан топилган сўғд ёзуви ёдгорликларида ҳарфларнинг умумий сонидан фарқлар бор. Сўғд ёзувининг милод бошларига оид энг қадимги намунаси Самарқанд яқинидаги Толи барзу деган жойдан топилган.

СЎҒУШ (м.-т.) — уруш деган маънони англатган.

СЎФИ (ар.) — 1. Масжидда азон айтиб, намозга чорловчи шахс. Муаззин атамасининг синоними. Муаззин халқ тилида «сўфи» деб ҳам аталади. 2. Намозхонлар сафини тартибга солувчи. 3. Сўфи тариқат ва сулукда бўлган мурид. *Қар.:* тасаввуф.

СЎҒИМ (т.) — XV—XVI асрлардаги кўчманчи уруғларнинг ўз хонлари, султонлари олдидаги мажбуриятларидан бири. Қадимдан кўчманчиларда қишга гўшт тайёрлаб қўйиш одати бўлган. Бунинг учун улар ўзларининг чорвасининг маълум қисмини сўйганлар. Буни улар сўғим сўйиш дейишган. Сўғим сўйиш пайтида ҳар бир кўчманчи хонга, султонга ва зодагонларга сўғим учун мол олиб келиши керак бўлган.

Т

ТАБАРЗИН (ф.-т.) — 1. Ўрта асрларда урушда ишлатилган дастаси узун болтага ўхшаш бир ҳарбий қурол номи. Эгарнинг қошига бойланган. 2. Қаландарнинг ҳассаси.

ТАББОХ (ар.) — Ўрта Осиё худудларида XX аср бошларига қадар тўйларда меҳмонлар олдига таом кўювчи киши. Таббохликни маҳаллада махсус сайлаб қўйилган киши олиб борган.

ТАБЛ (ар.) — катта ногора, довул.

ТАВАН, ТОВОН (ф.-т.) — тўй ва таъзия муносабати билан хонадонларда қавм-қариндош ва яқин кишилар томонидан келтириладиган ашёларни ўрнига қайтариш одати. Таван, одатда, Ўрта Осиё халқлари, айниқса ўзбеклар ҳаётида уруғчилик давридан давом этиб келган. Таван тўпланадиган жой таванхона, Сурхондарё вилоятида эса тавоқхона дейилади.

ТАВОЧИ (м.) — XIII—XVII асрларда Ўрта Осиё ва Эронда хон ва подшоҳлар саройида хизмат қилган олий ҳарбий мансабдор. Тавочи зиммасига ҳарбий юриш кўзда тутилганда тобе вилоятлардан озиқ-овқат, қуrol-аслаҳа, от-ўлов билан белгиланган миқдорда лашкар тўплаб келиш, ҳарбий юриш олди-дан ҳамма кўшинларни кўриққа ҳозирлаш, ҳарбий юриш вақтида дам олиш ва уни ўтказиш учун кўшинни қулай ўринга жойлаштириш, душман қароргоҳига яқинлашиб, уни қамал қилувчи кўшинларни жой-жойига қўйиш, асирлар ва жиноятчиларнинг жазоланишини назорат қилиш, қамал хавфи туғилганда теварак атрофдаги қишлоқлар аҳолисини қалъага кўчириб келиш каби вазифалар юкланган.

ТАРОВИХ (ар.) — диндорлар томонидан рамазон ойи давомида, яъни рўза тутиш кечалари ўқиладиган кўшимча намоз.

ТАВРОТ (ар.) — христиан ва яҳудийларнинг муқаддас китоби. Таврот «Қадимий ақд»нинг биринчи 5 китобидан (Борлиқ; Чиқиш; Ловий; Сонлар; Иккинчи қонун) иборат. Иудаизмнинг талқинига кўра, Худо тавротни Пайғамбар Мусога ваҳий қилган. Шунинг учун ҳам у кўпинча «Мусо қонунлари» деб аталади.

ТАЗАР — ёмғир, қор сувларини йиғиб, шаҳар ташқарисига чиқарувчи махсус қурилма. Ўрта асрларда Ўрта Осиё шаҳарларида мавжуд бўлган. Тазар тўртбурчак шаклда, устки томони очиқ сопол новалардан қилинган. Нованинг икки чети пишиқ ғиштдан деворга ўхшаб ишлаб чиқилган. Усти пишиқ ғиштдан ровоқсимон қилиб ёпилган. Шаҳар ичидаги махсус ўрада йиғилган сув тазар орқали шаҳарнинг шимолий ва шарқий қисмидаги мудофаа деворидан ташқаридаги жарликка туширилган.

ТАКЪЯХОНА — хонақоҳ, дарвишлар макони, дарвишларга таом берадиган жой.

ТАМҒА (м.) — муҳр. Қадимги даврда турк ва мўғул қабилаларининг ҳар бири ўз тамғасига эга бўлган. Кейинчалик эса Ўрта Осиё ҳудудида ҳар қандай расмий ҳужжатларга тамға, яъни муҳр босиш одат тусига кирган. Тамға шу ҳужжатнинг асл нусха ёки ҳаққонийлигини тасдиқлаш учун қўлланилган.

ТАНҒА (т.) — Бухоро амирлигида пул муомиласидаги Бухоро кумуш тангаси. XIX асрнинг 40-йилларида I танга рус пулига ассигнация билан 68,33 тийинга тенг бўлган бўл-

са, XIX асрнинг 70-йилларида бир Бухоро кумуш тангаси рус пулига 20 тийинга тўғри келган.

ТАНОБ (ф.-т.) — Ўрта Осиё хонликларида экин майдони ни ўлчаш учун ишлатиладиган юза бирлиги. 1 таноб 3600 м².

ТАНОБЧИ (ф.-т.) — Ўрта Осиё хонликларида ҳосилдан олинадиган солиқлар ҳажмини белгиловчи амалдор.

ТАНОБ ПУЛИ (ф.-т.) — Ўрта Осиё хонликларида ҳар бир таноб беда майдони учун йилига 40 танга миқдорда ундирилган солиқ. Шунингдек, у боғ солиғи деб ҳам юритилган.

ТАНҲО (м.) — Ўрта Осиёда мавжуд бўлган суюрғолнинг бир кўриниши бўлиб, у фақат ҳарбийларга берилган. Танҳо ҳам суюрғолга ўхшаб пул, мол-мулк, ер-сув тариқасида берилган.

ТАРИҚАТ (ар.) — сўфийликка хос атама бўлиб, уч маънода ишлатилган: 1) умуман сўфийлик йўли; 2) сўфийликнинг муайян тармоғи, йўналиши; 3) сўфийлик босқичларидан бири. Тариқатни сўфийлик йўналишлари, тармоқлари маъносида қўллаш кенгроқ тарқалган. Тариқатга қадам қўйиш — тирикчиликнинг барча ташвишларидан воз кечиш ҳамда ихтиёрни пирга топширишдан бошланади. Ўрта Осиёда нақшбандийлик, кубравийлик, яссавийлик тариқатлари тарқалган.

ТАРХОН (м.) — 1. Ўрта асрларда туркий халқлардаги феодал номи. 2. Ўрта Осиё хонликларида феодалларнинг давлат солиқларидан озод қилинган ер-сув, мол-мулклари.

ТАСВИР ВА ТАЗҲИБ ИЛМИ (ар.) — тасвир — суратга олиш; тазҳиб — зарлаш, олтин билан қоплаш илми.

ТАФСИР (ар.) — умумий маънода бирон нарсани шарҳлаш, талқин қилиш. Ислом анъанасида Қуръони Карим, ҳадиси шариф ва бошқа диний манбаларни талқин қилиш тафсир дейилади.

ТАХТ (қад. эрон) — саройда ташкил этилган расмий қабул маросими ва турли тантаналарда ҳукмдор ўтирадиган махсус жойга ўрнатилган серҳашам ўриндиқ.

ТАШТ — лаган, тоғора.

ТАШТХОНА — подшоҳнинг кундалик турмуши ва қабул маросими учун зарур бўлган буюмлар омбори. Таштхона бошлиғи меҳтари таштдор деб аталган.

ТАҚВИМ (ар.) — 1. Ўрта асрларда мамлакат ерининг кенглиги, узунлиги ва бу ерлардан келадиган фойдалар. 2. Календарь.

ТАҚВОДОРЛИК (ар.ф.-т.) — барча динларда ўта диндорларга нисбатан ишлатиладиган атама. Ўрта Осиёда динга жуда берилган, художўй одамлар тақводор дейилган.

ТАҚИЯ — махсус бош кийим.

ТЕМУРИЙЛАР — 1370—1507 йилларда Темурийлар давлатида ҳукмронлик қилган сулола. Асосчиси — Амир Темур. Темурийлар Чигатой улусида кучайиб кетган феодал тарқоқлик натижасида ҳокимият тепасига келди. Самарқанд ва Ҳирот Темурийлар давлатининг пойтахти бўлган. Темурийларнинг ҳукмронлик қилган йиллари: Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир (1370—1405); Халил султон ибн Мироншоҳ (1405—1409, Мовароуннаҳр ҳокими, 1409—1411, Рай шаҳри ҳокими); Шохрух ибн Темур (1396—1490, Хуросон ҳокими, 1409—1447, Темурийлар давлатининг олий ҳукмдори.); Улуғбек ибн Шохрух (1409—1447, Мовароуннаҳр ҳокими, 1447—1449, Темурийлар давлатининг олий ҳукмдори); Абдуллатиф ибн Улуғбек (1449—1450, Мовароуннаҳр ҳокими); Абулқосим Бобир (1449—1457, Хуросон ҳокими); Абдуллоҳ Мирзо ибн Иброҳим султон (1450—1451, Мовароуннаҳр ҳокими); Султон Маҳмуд ибн Абулқосим Бобур (1457—1459, Хуросон ҳокими); Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1451—1458, Мовароуннаҳр ҳокими, 1458—1469, Темурийлар давлатининг олий ҳукмдори); Султон Аҳмад ибн Абу Сайид (1469—1494, Мовароуннаҳр ҳокими); Султон Маҳмуд ибн Абу Сайид (1494—1498, Мовароуннаҳр ҳокими); Султон Али ибн Султон Маҳмуд (1498—1500, Мовароуннаҳр ҳокими). 1500 йили Мовароуннаҳр Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи ўзбеклар томонидан босиб олинган, фақат Хуросон темурийлар қўлида қолган. Султон Ҳусайн Байқаро (1470—1506, Хуросон ҳокими); Бадиуззамон (1506—1507, Хуросон ҳокими). 1507 йили 20 майда Шайбонийхон Ҳиротни эгаллади. Темурийлар сулоласига мансуб сўнги ҳукмдор Заҳириддин Бобур Афғонистонга қочиб бориб, у ерда 1508 йили мустақил давлат тузди. У 1525 йили Шимолий Ҳиндистонни босиб олиб, у ерда янги Бобурийлар империясига асос солди.

ТИЖОРАТ (ар.) — савдо-сотик.

ТИЙУЛ (м.-т.) — Ўрта Осиёда феодализм даврида танҳо атамаси тийул маъносида ишлатилган. Абдураззоқ Самарқан-

дий асарида ҳарбий амалдорларга озиқ-овқат учун бериладиган маош тийул деб номланган. XVI асрнинг иккинчи ярмида шартли равишда муваққат инъом қилинган ер тийул ҳисобланган. Бек ёки ҳоким бирон кимсага муайян хизматни бажариб турган вақтида тасарруф қилиши учун ёки каттароқ хизмати эвазига вақтинча ёки умрбод фойдаланиш учун тийул берган. Тийул аста-секин вақтинча тасарруф қилинадиган шартли мулкдан мерос тариқасида ўтадиган мулкка айланди.

ТИМ (ф.-т.) — қадимда асосан йирик шаҳарлар марказида, очиқ бозор ва карвонсаройлар ёнида қурилган савдо расталари. Тимлар катта-кичик ҳар хил дўкон ва устaxonаларни бирлаштирган. Давлат томонидан қурилган тимлардан унган солиқ давлатга, шахсий тимлардан унган солиқ тим эгасига теккан. Тим Ўрта Осиё, Озарбойжон ва Яқин Шарқ мамлакатларида кўп бўлган. Абдуллахон тими Бухородаги энг катта савдо растаси бўлган.

ТИР (ф.-т.) — ўқ; ёй ўқи.

ТИРА (ф.-т.) — бўлак, парча, қисм. Мол-мулкнинг бир қисми.

ТОБИЪИН (ар.) — саҳобалардан сўнг ислом ақоиди, шариати ва анъаналарини давом эттирганлар; улар бевосита саҳобаларнинг издошлари ҳисобланган.

ТОҲАРИСТОН — Амударёнинг ўрта ва юқори оқимидаги икки соҳилини ишғол этган ерларнинг ўрта асрлардаги номланиши. Айнан мана шу сарҳадда вужудга келган давлат Тоҳаристон деб аталган бўлиб, у 27 та мустақил вилоятлардан иборат бўлган.

ТОҒАР (т.) — Кўчманчи ўзбек давлатида аҳолининг ўт-роқ қисмидан олинадиган солиқнинг бир тури. Тоғар асосан кўшинни озиқ-овқат билан таъминлаш учун олинадиган солиқ ҳисобланган.

ТОҒУТ (ар.) — бут, Оллоҳдан бошқа сигинадиган нарса, иблис, шайтон.

ТОШ (т.) — масофа ўлчов бирлиги. Ўтмишда Ўрта Осиёда кенг ишлатилиб келинган атама. Тахминан 8,9—9,5 чақиримга тенг бўлган. Тош ўрнига баъзан йиғоч сўзи ҳам ишлатилган.

ТОШ РАЪДИ — қалъанинг девор ва эшикларини бузиш учун тош отадиган махсус қурилма. Ўрта асрнинг ўзига хос тўпи.

ТОҲИРИЙЛАР — Тоҳирийлар давлатини бошқарган сулола. Асосчиси — Тоҳир ибн Ҳусайн. Тоҳирийлар сулоласи ҳукмдорлари: Тоҳир ибн Ҳусайн (821—822), Талҳа ибн Тоҳир (822—828), Абдуллоҳ ибн Тоҳир (828—844), Тоҳир II ибн Абдуллоҳ (844—862), Муҳаммад ибн Тоҳир (862—873).

ТУМАН (м.) — ўн минг деган маънони англатади. Ўн минг аҳолиси бўлган ёки ўн минг кишилиқ қўшин етказиб беришга қодир бўлган музофот, яъни округ туман деб аталган. Шунингдек, ўн минг отличдан ташкил топган қўшин ҳам туман деб аталган.

ТУҒ, ТУҚ (м.-т.) — қадимги давр ва ўрта асрларда қўшинларни бир-биридан ажратиб турадиган белги (нишон). Тоғ учи думалоқ таёқ ёки учига тилла шар боғланган найзага от ёки ҳўкиз думи илиб ясалган.

ТУҒРО (т.) — насх хатининг бир тури.

ТУҒРО (т.) — подшоҳ ва хонларнинг фармонлари бошида уларнинг номи ва амалларини кўрсатувчи махсус ҳарфлардан иборат белги.

ТУҒЧИ (т.) — туғни кўтариб юривчи аскар; у байроқдор ёки аламбардор деб ҳам аталган.

ТУҒЧИБОШИ (т.) — ҳарбий қисм байроғи (туғи)ни олиб юривчи ва қўриқловчи отряд бошлиғи. Ўрта асрларда мўғул ва туркий халқларда хон қўшинини ташкил этган ҳар бир қабила алоҳида ҳарбий қисм ҳисобланиб, ўз байроғига эга бўлган. XVI—XVII асрларда туғчибоши «туғбеги» деб ҳам аталган. XVIII—XIX асрларда амалда бўлган «туғсабо» ҳамда «тўқсовул» атамалари «туғчибоши»нинг вариантлари бўлиб, ҳарбий унвонни англатган.

ТЎЛҒАМА (м.-т.) — ўрта асрларда мўғул ва турклар, хусусан кўчманчи ўзбеклар тарафидан қўлланилган махсус ҳарбий тактика. Бунда саф тортиб турган душман қўшинига кутилмаганда ён тарафдан айланиб ўтиб ҳужум қилинган.

ТЎПХОНА (ф.-т.) — XVIII—XX асрларда Ўрта Осиё хонликларида тўплар ва бошқа қурол-аслаҳалар сақланадиган жой номи.

ТЎПЧИБОШИ — ҳарбий лавозим. Ўрта Осиё хонликларида ҳарбий ишларни бошқарган шахс. Бухоро амирлигида иккита тўпчибоши унвони бўлган: бири «тўпчибошийи лашкар» номи билан аталиб, Бухоро гарнизонининг бошлиғи бўлган. Уни «вазир ҳарб» — ҳарбий вазир ҳам дейишган.

Иккинчи тўпчибоши пойтахт қалъасининг коменданти бўлган. Уни тўпчибошийи арки-оли, яъни қалъа артиллериясининг бошлиғи дейишган.

ТЎРА (т.) — расму одат, қонун, айниқса Чингиз қонунлари.

ТЎРА (т.) — Бухоро амирлигида амир ўғилларига ҳамда Туркистон ўлкасида подшо маъмурлари номига ҳурмат юзасидан кўшиб айтилган атама.

ТЎФАНГ (ф.-т.) — чақмоқтош ёрдамида отадиган пилта милтиқ. Тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, бундай милтиқлар Ўрта Осиёда XVI асрдан бошлаб қўлланилган.

ТЎШАКЧИ (т.) — хон ва подшоҳ ҳамда мирза ва султонларнинг сарой хизматчиси. Унинг зиммасига ҳукмдорнинг кўрпа-тўшағи ва бошқа ётиш-туриш анжомларини тасарруф қилиш вазифаси юклатилган.

ТЎҚСОБО (т.) — ҳарбий унвон. XVI—XVIII асрларда Ўрта Осиё хонликларида хон байрогини кўриқлаган махсус ҳарбий қисм бошлиғи. XIX асрда эса умуман бир полкдан иборат бўлган ҳарбий қисм бошлиғи.

У

УБАЙДУЛЛОҲИЙ — Убайдуллоҳ Ҳожа Аҳрорга мансуб бўлган.

УД (ар.) — мусиқа асбобининг номи, барбад.

УДАЙЧИ (ар. ф.-т.) — асли «ҳидоятчи» бўлиб, Хива ва Кўқон хонликлари ҳамда Бухоро амирлигида саройда тантанали маросимларни ташкил этувчи ва уни ўтказишга жавобгар шахснинг лавозими бўлиб, у Бухоро амирлигида амир ҳузурида бий ёки додҳо даражасидаги мансабдор ҳисобланган. Удайчи доимо амир ҳузурида бўлиб, давлат ишлари ҳақида амирга доимий ахборот бериб турган. Шунингдек, унинг хизматига бошқа давлатлардан келган элчилар ва давлат вакиллари дават раҳбарларининг олдига, яъни қабулхоналарига бирга ҳамроҳлик қилиб олиб кириш юклатилган. Бошқа амалдорлардан фарқ қилиш учун ҳасса (асо) тутган.

УЙРУҚ (м.-т.) — 1. Дастлаб амир ёки хоннинг хотини, болалари, хизматкорлари яшаган чодирлар уйруқ деб аталган. 2. Кейинчалик уйруқ деганда ҳарбий ҳаракатлар вақтида кўшин ортидан борувчи карвон тушунилган. Унда ҳукмдорнинг хизматкорлари, қарам аҳли қурол-яроғ, озиқ-овқат ва бошқалар олиб юрилган.

УЛАМО (ар.) — Ислом илоҳиётчилари ва ҳуқуқшунослари, шунингдек диний муассасаларга, қозилик маҳкамаларига, ўқув юртларига мутасадди бўлган барча мусулмон диндорлари уламолар деб юритилган. Уламо сўзи фақат дин соҳасидаги билимдон кишиларга нисбатан ишлатилган ва ишлатилмоқда. Дунёвий фанлар бўйича билимдонларга нисбатан эса олим ибораси қўлланилади.

УЛУС (м.) — тор маънода маълум бир уруғ, қабила яшаб турган сарҳадни ифодалаган; кенгроқ маънода эса хон ва унинг оила аъзоларига тегишли ерлар ва уларга бўйсунувчи ҳамда шу ерда истиқомат қиладиган аҳолини қамраб олган маълум бир сарҳад тушунилган. Тарихий манбаларда Жўчи улуси, Нўғой улуси, Шайбон улуси, Ўзбек улуси каби улуслар мавжуд бўлганлиги тўғрисида жуда бой маълумотлар мавжуд.

УЛЖА, ЎЛЖА (т.) — ғанимат, мағлуб душмандан қўлга тушган бойлик.

УЛУФА (ар.) — Ўрта Осиёда ҳарбий кўшин ва лашкар ихтиёридаги от-улов учун аҳолидан тўпланадиган натурал солиқ. Жангчиларга бериладиган маош ҳам улуфа деб аталган. Улуфа атамаси тарихий манбаларда XII асрдан маълум.

УММАВИЙЛАР — араб халифалари сулоласи (661—750). Асосчиси маккалик йирик савдогар ва қурайшийлар зодағони Абу Сўфённинг ўғли Муовиядир. Муовия халифа Али ҳокимиятини тан олишдан бош тортиб, Дамашқда ўзини халифа деб эълон қилган. 658 йили улар ўртасида уруш бошланган. Уч ой давом этган жанг натижасиз тугаган. Али вафотидан (661) сўнг араб зодагонлари ва ҳарбий бошлиқлар ёрдамида Муовия ягона ҳукмрон бўлиб қолади. Шу билан уммавийлар халифалик тахтини эгаллайди. Уммавийлар пойтахти Дамашқ бўлган. Уммавийлар даврида араблар шарқда Табаристон, Жўржон, Мовароуннаҳр ва Синдни, гарбда Шимолий Африка ва Испаниянинг катта қисмини босиб олганлар. 747—750 йилларда Абу Муслим раҳбарлигидаги кўзғолон натижасида уммавийлар сулоласи вакили ха-

лифа Марвон II тахтдан туширилади ва ҳокимият аббосийлар қўлига ўтади.

УМРА (ар.) — Ислом анъанасида кичик ҳаж. Каъба зиёратига бориладиган муайян кунлардан бошқа вақтда Маккага бориб ҳаж қилиш «кичик ҳаж» деб ҳисобланган ва у умра деб аталган.

УНВОН (ар.) — сарлавҳа, мансаб ва амал белгиси, даражаси.

УРОН (ф.-т.) — жанг пайтида аскарлар тарафидан бир-бирларини йўқотиб ёки адашиб ўлдириб қўймаслик учун қилинган махсус чақириқ, ҳайқириқ, нидо, шиор.

УРУФ (т.) — бир аجدоддан тарқалган қон-қариндошларнинг жамоа бўлиб уюшуви.

УШР (ар.) — мусулмон мамлакатларида натура шаклида ундирилган солиқ. Ушр солиғи ҳар йили деҳқончилик, чорвачилик, балиқчилик маҳсулотлари ва бошқалардан олинган. Дастлабки даврларда сайидлар, йирик мусулмон диндорлари, шунингдек айрим амирлар ҳамда «ислом лашкарига ўз ихтиёри билан таслим бўлган» ҳудудлар халқидан ундирилган. Ушр олинган ер-сув «мулки ушрия» деб аталган.

Ф

ФАЛАКИЁТ (ар.) — астрономиянинг XX асрнинг 40-йилларигача ўзбек тилида ишлатилиб келган эски номи. Ҳозир ҳам айрим Шарқ халқлари тилларида қўлланилади.

ФАЛЛОҚ (ар.) — эски мактабларда гуноҳкор болаларга жазо беришда ишлатиладиган арқон.

ФАРЗ (ар.) — шариатда ҳамма мусулмонлар бажариши шарт бўлган қатъий талаблар ва меъёрларни англатувчи диний ҳуқуқий тушунча. Қуръонда кўрсатилган диний эътиқод, маросим, урф-одат талаблари, ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар фарз тушунчасига киритилган.

ФАРСАҲ (фарсанг — парсанг, порасанг) (ф.-т.) — Шарқда, жумладан Ўрта Осиёда қадимдан ишлатилиб келган масофа ўлчов бирлиги. Бир фарсаҳ 9—12 минг қадамга ёки 6—8 км га тенг бўлган.

ФАРРОШ (ар.) — асл маъноси «гилам тўшовчи». Подшоҳлар, хонлар, амирлар ва феодал асждодалар ҳузурдаги кичик сарой хизматчиси ҳисобланган. Унинг зиммасига меҳмон кутиш учун зарур бўлган барча анжомларни ҳозирлаш вазифаси юклатилган. Шунингдек, вақт ўтгани билан унинг маъноси ҳам кенгайиб борган. Жумладан, сўнгги ўрта асрларда Бухоро амирлигида амир ошхонасининг бошлиғи, бош пазанда маъносида қўлланилган бўлса, Хива хонлигида сарой ҳовтиларини супурувчи маъносида ҳамда Ўрта Осиёдаги мадраса ва мачитларда супуриб-сидириб турувчи, тиламлар ва тўшакларни тўшовчи хизматкор маъносида ҳам қўлланилган.

ФАРРОШБОШИ (ф. ар.-т.) — Бухоро амирлигида амир ошхонасининг бошлиғи, яъни бош ошпаз фаррошбоши деб аталган.

ФАСИХ УЛ-БАЁН — чиройли баён этувчи, сўз устаси.

ФАТВО (ар.) — Ислонда муфтий ёки уламолар кенгани томонидан диний, ҳуқуқий, сиёсий ҳамда ижтимоий масалаларда бериладиган қарор, ҳукм ёки изох. Фатво диний жамоалар, муассасалар ва мусулмонлар томонидан бажарилиши мажбурийдир. Фатво Қуръон, ҳадислар ва шариатга ёки илгари берилган фатволарга асослангани керак.

ФАҚИР (ар.) — камбағал, қашшоқ, муҳожир киши.

ФАҚИХ (ар.) — шариат илмини, шариат ҳукмларини яхши билувчи киши. Фақих, яъни ислом ҳуқуқшунослиғи бўйича шуғулланувчи ҳуқуқшунослар фақиҳлар деб аталган. Ўрта асрларда фақиҳлар ўртасида 3 даража вужудга келган: юқори даража — мужтаҳиди мутлақ, ўрта даража — мужтаҳиди муносиб, қуйи даража — мужтаҳиди амалиёт.

ФЕҲРИСТ (ар.) — котиб мундарижаси, дафтар, каталог.

ФИДЙА (ар.) — ўз жони эвазига берилган мол ёки маблағ.

ФИТР (ар.) — Ислонда рўза муносабати билан бериладиган садақа. Қуръонда бирор сабаб билан рўза туголмай қолган кишиларнинг фитр бериши ёки ифторлик қилиши талаби қўйилган. Ислон анъанасида рўза тугган ва тугмаган кишиларнинг барчаси фитр тўлаши одат тусига кирган.

ФИҚҲ (ар.) — мусулмон ҳуқуқшунослиғи, шариат қонун-қоидаларини ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи ислом илоҳиётининг бир соҳаси. Фақих диний ҳуқуқшунослик си-

фатида икки соҳада — шариат манбаларини ишлаб чиқини (усул ал-фиқҳ) ва шариатни аниқ соҳаларга татбиқ қилини (фуруъ ал-фиқҳ)дан иборат бўлган.

ФОТИМИЙЛАР (ар.) — араб халифалари сулоласи (909—1171). Улар ўзларини Муҳаммад Пайгамбарнинг қизи Фотима авлодлари деб ҳисоблайдилар. Фотимийлар Шимоллий Африкада, кейинчалик Мисрда ҳукмронлик қилганлар.

ФОТИҲА (ар.) — Қуръони Каримнинг биринчи сурасининг номи. Фотиҳа 7 оятдан иборат. Мусулмонлар ундан дуо ўқишда кўп фойдаланадилар. Фотиҳа сураси мазмунида Оллоҳнинг таъриф ва тавсифи ҳамда Оллоҳ ва инсон ўртасидаги муносабатни белгиловчи асосий ислом тоғиси ўз ифодасини топган. Мазкур сурада ислом динининг асосий талаблари ўз аксини топгани боис «Уммуд-Қуръон», яъни «Қуръоннинг онаси — асли» деб ҳам аталади.

ФУРҚОН (ар.) — Қуръоннинг яна бир номи ҳақни бо тилдан ажратувчи.

Х

ХАБАРЧИ (ар. ф.-т) — Ўрта Осиё хонлиқларида хон ва маҳаллий ҳукмдорларнинг хат ва хабарларини ташувчи ёки етказувчи кичик лавозимдаги хизматкор.

ХАЗИНАЧИ (ар. ф.-т.) — Бухоро амирлигида хазиначининг асосий вазифаси амир хазинасини муҳофаза қилини ҳисобланган. Ҳукуматнинг мол-мулки, омбори унинг қарамоғида бўлган. Мамлакатнинг кирим ва чиқимини дафтарга қайд этиши, омбордан керакли нарсаларни олинни ёки ушга қўйиши каби ишларнинг барчаси хазиначи томонидан амалга оширилган.

ХАЙЛБОШИ (ар.-т.) — отлиқ аскарлар бўлинимасининг бошлиғи. Сомонийлар ва салжуқийлар даврида сарой гуломларидан тuzилган отлиқ гвардия бошлиғи.

ХАЛФАНА — гапнинг бир тури. Халфана асосан зиёфат ва кўнгиш очини мақсадида меҳнаткан ўсмирлар томонидан уюштирилган. Халфана катталарнинг гап ва тўкмаларидан фарқ қилган. Халфана режавий асосда уюштирилмай, балки

беш-ўн киши йнгилиб қолгандагина ташкил қилинган. Халфана кўпинча пайшанба кунлари ташкил этилган. Халфанада пул харажати ўртада бўлиб солмана деб аталган. Халфана дастурхонига куюқ ва суюқ овқатлар ҳамда ширинликлар қўйилган. Халфанада ҳар хил мавзуда суҳбатлар бўлган, ҳикоялар айтилган, қизиқарли ўйинлар ўйналган, мусиқа ва кўшиқлар тинглаб, ҳордиқ чиқарилган.

ХАНДАҚ — ўра, тўсиқ. Ўрта Осиё ҳудудларида ўрта асрларда душман ўтолмасин деб, қалъа атрофида махсус хандақлар қазиб, уни сув билан тўлдириб қўйишган. Бу ўша даврда мудофаа тўсиқларининг бир тури ҳисобланган.

ХАЛИФА (ар.) — ўринбосар, ноиб, муовин. Мусулмон жамоаси ва мусулмон теократик давлати (Араб халифалиги)нинг диний ва дунёвий бошлиғи. У Муҳаммад Пайғамбарнинг ўринбосари, уммавийлар давридан бошлаб эса Оллоҳнинг ердаги ноиби ҳисобланган. Биринчи тўрт халифа (Абу Бакр, Умар, Усмон, Али) «ал-Хулафо ар-рошидун» номи билан машҳур бўлганлар. Уммавийлардан кейин аббосийлар, шунингдек фотимийлар сулоласи вакиллари ҳам халифа унвони билан ҳокимиятни бошқарганлар.

ХАЛИФА (ар.) — аслида халифа, лекин халфа талаффузи билан XX аср бошларига қадар яна қўйидаги маъноларни англатган: 1. Эски мактабларда ўқувчиларга етакчилик ва мактабдор домлага дастёрлик қилган бола. Халифани домла тайинлаган. Домла йўқ вақтларида у машғулотни давом эттирган. Ёшлигида халифалик қилган болалар кейинчалик мактабдор бўлганлар. 2. Устадан бир поғона паст даражали шахс. Масалан, бўзчилик, маҳсидўзлик, дурадгорлик каби касбларда шогирдларга халфа бошчилик қилган ва иш ўргатган.

ХАЛИФАЛИК — халифа томонидан бошқариладиган давлат. Халифалик Муҳаммад Пайғамбар вафотидан сўнг (632) вужудга келган. Биринчи тўрт халифа — чориёрлар (632—661) — Абу Бакр, Умар, Усмон ва Алилар давлат бошлиғи вазифасини бажариш билан бирга ҳамма мусулмонлар жамоаси раҳбарлари ҳам ҳисобланганлар. Халифалик 1258 йили, яъни Богдод мўғуллар томонидан эгаллангач тугатилган.

ХАТИБ (ар.) — одатда масжидда жума ва диний байрам кунлари, яъни ҳайит намозлари пайтида хутба ўқийдиган диндор.

ХАТМИ ҚУРЪОН — мусулмонларда вафот этганлар арвоҳига атаб, Куръони Каримни бошидан охиригача қироат билан ўқиб тамомлаш ва шу муносабат билан ўтказиладиган диний маросим.

ХАТТОТЛИК (ар.) — ёзув, хат санъати, китоб кўчириш касби. Хаттотлик Ўрта Осиёда қадимдан ривож топган. Ёзув пайдо бўлгандан сўнг махсус кишилар хаттотлик билан шуғуллана бошлаганлар. Айниқса араб ёзуви тарқалгандан кейин хаттотлик кенг ривож топган. Ўрта Осиёда матбаачилик вужудга келганга қадар китоблар тайёрлаш, уларнинг нусхасини кўпайтириш иши билан хаттотлар шуғулланганлар.

ХИРОЖ (ар.) — Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, жумладан Ўрта Осиёда давлат томонидан ундирилган ер солиғи. Хирож Ўрта Осиёда VII асрда араблар томонидан жорий қилинган. Хива ва Қўқон хонликлари ҳамда Бухоро амирлигида хирож йиғиш учун ҳар бир вилоятга саркор, қишлоққа девонбеги ва котиб тайинланган. Хива хони Муҳаммад Раҳим I (1775—1825) хирожни пул билан ундиришни жорий қилган. Бунда хирож олинган ҳосил миқдоридан эмас, балки ер эгасининг ҳўжалиги ва ер майдонига қараб олинган. Қўқон хонлиги Россия томонидан босиб олингандан кейин хирож бу ерда ҳам натура ўрнига пул билан йиғиладиган бўлган.

ХИТОЙЛАР — ўзбек халқи таркибига кирган уруғлардан бири. Хитой уруғининг келиб чиқиши асосан II асрда Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг бир қисмини босиб олган қорахитойларга боғлиқ.

ХОКРЕЗ (ф.-т.) — мудофаа мақсадида қалъа девори остига тупроқдан уюлган махсус тепалик.

ХОН (м.-т.) — туркий халқлар ва мўғул ҳукмдорларининг унвони. Дастлаб қабила бошлиғи, кейинчалик олий ҳукмдорни аниқлаган. Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар даврида вилоят ёки шаҳар ҳокими, мўғул феодал империясида улус бошлиғи хон деб аталган. Мўғул феодал империяси инқирозидан сўнг ташкил топган давлатларда олий ҳукмдор хон, подшоҳлик қилмаган Чингизийлар эса султон деб юритилган. Қўқон, Бухоро (1753 йилгача) ва Хива хонлигида ҳукмдорлар ҳам ўзларини хон деб атаганлар.

ХОНЛИК — хон томонидан бошқариладиган давлат. Ўрта Осиёда XVI аср охирида иккита хонлик — Бухоро ва Хива хонлиги вужудга келган. XVIII асрда Қўқон хонлиги

вужудга келган. XVIII аср охири — XIX аср бошидан бошлаб Бухоро аморат — амирлик деб юритилган.

ХОНСОЛАР (т. ф.-т.) — дастурхончи маъносини англатган. Подшо ва хонлар ҳузурида овқат тортиш ишларини бошқарувчи шахс ҳисобланган.

ХОНАҚОҲ (ф.-т.) — шайх ва дарвишлар зикру само қиладиган хона, масжид. Ислом дини тарқалиши билан юзага келган. Дарвишлар, зиёратчилар учун тунаш жойи сифатида масжид, мақбараларнинг бир қисми тарзида қурилган. Дарвишлар уюшмаларининг маркази сифатида қурилган йирик хонақоҳларнинг катта заллари, уларнинг атрофларида эса зиёратчилар учун ҳужралар бўлган. Кейинчалик маҳалла, қишлоқ масжидларининг намоз ўқиладиган хонаси ҳам хонақоҳ деб аталган.

ХОҚОН — турк, хитой, мўғул ҳукмдорлари унвони. Хоқон атамаси биринчи маротаба 312 йилга оид бўлган Хитой йилномаларида учрайди. Дастлаб жужан қабилалари бошлиқлари хоқон деб аталган. VI аср ўрталаридан Турк хоқонлиги ҳукмдорлари ҳам хоқон номини олган, кейинчалик бошқа турк қабилалари ҳукмдорлари ҳам ўзларини хоқон деб атай бошлаган.

ХУТБА (ар.) — жума ва улуғ айём кунлари масжидда имом-хатиб томонидан айтиладиган ояту ҳадислар, панду насиҳатлар. Шунингдек, ўрта асрларда халифа ва маҳаллий ҳукмдор номини тилга олиб имом томонидан ўқиладиган дуо ҳам хутба дейилган.

ХЎД (ф.-т) — қадимги замонларда ва ўрта асрларда уруш вақтида кийиладиган узун учли, ўқ ўтмас жез қалпоқ.

ХЎЖА (ар.) — тор маънода, асосан Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ўртасидаги феодал ижтимоий табақа. Хўжалар сайиндлардан кейинги ўринда турган. Кенг маънода феодал жамиятдаги ҳукмрон табақалар вакили. Хўжаларнинг келиб чиқиши ҳақида турли фикрлар мавжуд. Баъзи маълумотларда хўжалар дастлабки тўрт халифа — Абу Бакр, Умар, Усмон ва Алидан тарқалган дейилса, бошқа манабаларда арабларнинг истилочилик юришларида бошчилик қилган саркардаларнинг насли деб ҳисобланади. Хўжалар ислом оқсуяк табақаси сифатида маълум имтиёзларга эга бўлганлар. Улар кўп ҳолларда ўлим, тан жазоси, урушларда қатнашиш ҳамда солиқ тўлашдан озод этилганлар. Хўжалар қизини фуқарога бериш ман этилган.

ЧАВГОН (ф.-т.) — Ўрта Осиё ҳудудида кенг тарқалган миллий ўйин турларидан бири. Учи эгри узун таёқ, яъни чавгон ва тўп билан отда тўда бўлиб ўйналадиган миллий ўйин. Ўйин мазмуни ва мақсади ўйинчилар томонидан рақиб дарвозасига энг кўп тўп киритишдан иборат бўлган.

ЧАКСА — Ўрта Осиё ҳудудида қадимдан XX аср бошла-рига қадар ишлатилиб келинган оғирлик ўлчов бирлиги. Турли жойда турлича вазни билдирган. Хўжанд атрофлари-да қарийб 1 кг, Наманганда — 5,3 кг, Қўқон атрофларида — 4,6 кг ёки 5,1 кг бир чакса ҳисобланган.

ЧАРХ (ф.-т.) — қуйидаги маъноларни англатган: 1. Қўл билан ип йиғиришда ишлатиладиган асбоб. Унда асосан пахта, жун ва бошқа толалар йиғирилиб ип тайёрланади. 2. Турли кесувчи буюмларни ўтқирловчи асбоб.

ЧАРХПАЛАК (ф.-т.) — қирғоқ сатҳидан анча паст оқа-диган ариқ ва анҳорлардан юқорига сув чиқариш учун иш-латиладиган қурилма.

ЧАҲ ЧОҲ (ф.-т.) — чуқур, қудуқ деган маънони англатган.

ЧЕРИК (м.-т.) — қўшин ва аскар. Ўрта асрларда Мўғу-листон, Дашти Қипчоқ ва Ўрта Осиёда ҳарбий юриш вақти-да вилоят, ўлка ва улуслардан ёрдам учун тўпланадиган но-мунтазам қўшин. Черик отлик ва пиёда қисмлардан иборат бўлган. Черикни тўплаб келиш тавочилар зиммасида турган.

ЧИГИЛ — қадимги туркий қабилалардан бири. IX—X асрларда чигиллар кучайиб, ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол қатнашганлар. Чигиллар Или дарёси водийси-да ҳамда Иссиқкўл атрофларида, айрим гуруҳлари эса ҳо-зирги Талас дарёсининг ўрта оқимларида жойлашган. X аср охирларида Қорахонийлар давлатининг ташкил топишида қарлуқ, халаж, яғмо ва бошқа туркий қабилалар билан бир қаторда чигиллар ҳам фаол қатнашганлар. XI аср давомида чигилларнинг асосий қисми ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди-га келиб жойлашганлар. Чигилларнинг ўтмишда асосий маш-ғулоти чорвачилик бўлган, кейинчалик аста-секин ўтроқла-шиб, деҳқончилик билан шуғулланган ва ўзбек халқи тарки-бига сингиб кетган.

ЧИҒАТОЙЛАР — Чигатой улусини идора этган сулола (1224—1370). Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатой (1242 й.

вафот этган) номидан келиб чиққан. Чигатой улуси хонлари: Чигатой (1224—1242), Хара Халоку (1242—1247), Есу Мункэ (1247—1252), Хара Халоку (1252, иккинчи марта), Орқина хотун (1252—1261), Олгу (1261—1266), Муборак (1266), Бароқ (1266—1271), Никпай (1271—1272), Туга-Темур (1272—1291), Дува (1291—1306), Кунчек (1306—1308), Талику (1308—1309), Кепак (1309), Эсонбуқо I (1309—1318), Кепак (1318—1326, иккинчи марта), Дува Темур (1326), Алоуддин Тармаширин (1326—1334), Чангши (1334), Бузан (1334—1338), Есун Темур (1338—1346), Донишмандча (1346—1348), Боёнкули (1348—1359), Шоҳ Темур (1359), Туглуқ Темур (1359—1370).

ЧИФАТОЙ УЛУСИ — Чингизхон томонидан Чигатой ва унинг авлодларига мерос қилиб берилган вилоятларининг умумий номи (1224 йилдан бошлаб). Худуди Мовароуннаҳр, Еттисув ва Қашқардан иборат бўлган. Кўчманчи тарзда ҳаёт кечирувчи мўғуллар ўтроқ аҳолини бошқариш учун тажрибага эга эмас эдилар. Шунинг учун Чигатой ўз улусини бошқаришни хоразмлик Маҳмуд Ялавоч (1225—1238) ва унинг ўғли Маъсудбекка (1238—1289) топширган. Ўзи эса улусдан келадиган даромадларнинг асосий қисмининг олинган билан қаноатланган. Чигатой вафот этгач (1242), Мункэ билан Ботухон Чигатой улусини мулк сифатида тугатишга қарор қилган. 1251 йили империяда қурултой чақирилиб Мункэ тахтга ўтиргач, Чигатой авлодларининг кўпчилиги қатл қилинган. Чигатой улусини эса Мункэ ва Ботухон ўзаро бўлишиб олганлар. Мовароуннаҳр Ботухон қўлига ўтгач, XIII асрнинг 60-йилларида Чигатойнинг набираси Олгу чигатойлар ҳокимиятини тиклаган. Олгу ворислари Муборак ва Бароқ маҳаллий аҳоли билан яқинроқ алоқада бўлиш учун ислом динига кирганлар. Хон қароргоҳи ҳамда баъзи мўғул уруғлари Еттисувдан Мовароуннаҳрга кўчириб келирилган. Темирийлар давлати ташкил топиши билан чигатойлар ҳокимияти тугаган.

ЧОКАР (ф.-т.) — Ўрта Осиёда илк феодализм даврида феодалларга қарашли бўлган қуроли йигитлар гуруҳи.

ЧОРИЁРЛАР (ф.-т.) — Муҳаммад Пайгамбар вафотидан сўнг Араб халифалигида ҳокимият тепасида турган дастлабки тўрт халифа — Абу Бакр, Умар, Усмон, Алиларни Эрон, Афғонистон ва Ўрта Осиёда мусулмонлар орасида чориёрлар деб аташ расм бўлган. Улар «Хулафо ар-рошидун», яъни тўғри йўлдан юривчи халифалар дейилган.

ЧОНҒИ (м.-т.) — ўрта асрларда Ўрта Осиё ҳудудида ҳарбий маънони аниқлаш асоси. Ҳарбий юришлар вақтида ўтказиладиган кенгаш чонғи деб аталган.

ЧОПАР (т.) — отлик хабарчи. Чопарлар хонликлар даврида шошилмиш хабарларни отини ҳар жойда алмашириб бир жойдан иккинчи жойга етказган. Чопар ҳукумат, вилоят бекалари ёки ҳодиса содир бўлган жойнинг оқсоқоллари томонидан тайинланган.

ЧОПОВУЛ (м.-т.) — ўрта асрларда чопон учун забардаст йигитлардан тузилган ҳарбий отряд. Чоповул оз сонли ва кўп сонли бўлиши, баъзан бир неча гуруҳдан ташкил этилиши ҳам мумкин бўлган.

ЧОПҒУН (м.-т.) — ўрта асрларда кўпинча ҳарбий юриш вақтида қўшиннинг озиқ-овқати, еم-хашаги ва бошқа эҳтиёжлари учун, шунингдек қамалда қолган аҳоли ва қўшиннинг тинқасини қуритиш мақсадида теварак-атрофдаги қишлоқларга қилинган талончилик босқини. Чопғунда минглаб отлик аскарлар — чоповуллар иштирок этган ва тез фурсат ичида қўлга киритган ҳар бир нарсани ўлжа қилиб олиб келган. Масалан, 1502 йили Шайбонийхон Ҳисор ва Чағониён устига қўшин тортиб борганда Ҳисор қишлоқларини шу тарзда талаган.

ЧОРАК (ф.-т.) — XX аср бошларига қадар Ўрта Осиё ҳудудида қўлланилган оғирлик ўлчов бирлиги. Самарқанд ва Бухоро атрофларида бир пуднинг тўртдан бир қисми — 4,1 кг катта чорак дейилган. Кичик чорак 2 кг чамасида бўлган.

ЧОРОЙИНА (ф.-т.) — тўртта темир нарчадан иборат бўлган ҳимоя воситаси, совут ёки жубба тагидан кийиладди.

ЧОРЯККОР (ф.-т.) — тўртдан бирга ишловчи шахс. XX аср бошларига қадар феодаллар ва бойларнинг ерларини ижарага олиб, ундан олинадиган ҳосилнинг маълум қисмини ер эгасига бериш шарти билан экин экувчи ва ерда ишловчи кам ерли, ерсиз деҳқон. Ҳеч қандай воситаси бўлмаган чоракор олинган ҳосилнинг тўртдан бир қисмини ўзлаштирган, от-уловчи чоракор эса ҳосилнинг иккидан бир қисмини олган.

ЧОРЯККОРЛИК (ф.-т.) — Ўрта Осиё ҳудудида XX аср бошларига қадар мавжуд бўлган ер ижараси турларидан бири. Бундай ер эгаси ўз ерини ижарага бериб, олинадиган ҳосилдан тўртдан бир қисми миқдоридан улуш ундиради. Чо-

ряккорлик деҳқонни тирикчилик учун меҳнат қилишга мажбур этади.

ЧОРСУ (ф.-т.) — ўрта аср Шарқ шаҳарларида икки йирик кўча кесишган жой. Бундай жойларда одатда савдо расгалари, косибларнинг дўконлари жойлашган тоқлар бўлган. Ўтмишда Туркистоннинг Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон, Шаҳрисабз, Тошкент ва бошқа шаҳарларидаги чорсулар йирик савдо марказлари ҳисобланган. Масалан, XVI асрнинг охирида бунёд этилган Шаҳрисабз чорсусидаги квадрат тарҳли бинонинг тўрт томонида дарвозахонаси бўлиб, шу дарвозалардан йирик савдо залига кирилган. Бурчакларда дўконлар бўлган.

ЧОРҚАБ (ф.-т.) — шоҳлар ва амирлар киядиган махсус либос.

ЧОРТОҚ (ф.-т.) — 1. Ўрта асрларда шаҳар атрофида қурилган кузатиш пункти; соқчилар турадиган жой. 2. Лашкарбошилар томонидан жангнинг боришини кузатадиган махсус жой.

ЧОШНИГОР (ф.-т.) — қадимда хон ёки подшоҳ саройидаги амалдор шахс; шоҳ оиласи ошхонасининг бошлиғи. Чошнигор ҳукмдорни заҳарланишдан сақлаш ва таом таъмини билиш мақсадида шоҳга тортиладиган таомларни дастлаб ўзи татиб кўрган. Чошнигорлар Шарқ давлатлари, жумладан, Ўрта Осиё хонликларида ҳам бўлган.

ЧУЮТ — ўзбек халқи таркибига кирган уруғлардан бири. Чуютлар кенагас қабиласи таркибида Қашқадарё вилоятининг юқори оқимида яшаганлар. Чуютларнинг кенагас таркибидаги кичик гуруҳлари Зарафшон ва Фарғона водийларида ҳам яшаганлар. Чуютлар ўзбек халқи таркибига кирган уйшун қабиласи таркибида ҳам бўлганлар.

ЧУҲРА, ЧЕҲРА (ф.-т.) — хон ҳузурида хизмат қилувчи маҳрам. Шарқда хонларнинг гвардияси (сарой соқчилари) ҳисобланган махсус ҳарбий қисм. Ушбу қисмга хизмат қилиш учун зодагон, аслзода ва юқори табақа вакиллари фарзандлари олинган. Улар хон ҳокимиятини сақлаш ва унга содиқ бўлиш руҳида тарбияланган. Чуҳра асосан хон қароргоҳини қўриқлаган.

ЧУҲРА (ЧЕҲРА) ОҒАСИ (ф.-т.т.) — хоннинг шахсий сарой соқчилари (чуҳра) бошлиғи. Баъзан «Чуҳрабоши» деб ҳам юритилган. Чуҳра оғаси хон саройида хизмат қилган. Бу лавозим хон эътиборини қозонган шахсгагина берилган.

Хонликлар тугатилгач, чухра оғаси лавозими ҳам барҳам тошган.

ЧҶМОҚХОНА (т.ф.-т.) — гурзи, тўқмоқ, умуман қурол-яроғ сақланадиган жой.

ЧҶП ПУЛИ (ф.-т.) — солиқ тури. 1866 йили Қўқон хони Худоёрхон томонидан жорий қилинган. Ушбу солиқ аҳоли ёқилги учун тайёрлаган ўтин, гўзапоя, хашак ва бошқалар юзасидан олинган.

ЧҶҚМОР (т.) — қўл жангида ишлатиладиган оддий қурол.

Ш

ШАЖАРА (ар.) — кишиларнинг келиб чиқиши, аждодлари ва қон-қариндошлик алоқалари мажмуи. Уни тарих фанининг бир тармоғи — генеалогия фани ўрганади.

ШАЙБОНИЙЛАР — Шайбонийлар давлатини бошқарган сулола (1500—1598). Асосчиси Муҳаммад Шайбонийхон. Шайбонийхондан сўнг Абулхайрхоннинг ўғли Кўчкинчихон ҳокимлик қилади (1510—1530). Кўчкинчихон вафоти ва унинг ўғли Абдусаиднинг қисқа муддатдаги ҳукмронлиги (1530—1533)дан сўнг тахтга Шайбонийхоннинг жияни Убайдуллахон чиқади (1533—1539). Шайбонийлар ўзларини теурийларнинг қонуний ворислари деб ҳисоблаб, сафавийлардан Хуросон ва Теурийлар давлатининг иккинчи пойтахти Ҳиротни тортиб олиш учун муттасил урушлар олиб борди. Абдуллахон II (1534—1598) Шайбонийлар давлатида энг буюк ҳукмдор бўлган. Абдуллахон II нинг ўғли Абдулмўмин қатл қилингандан сўнг шайбонийлар сулоласи тугади. Шайбонийлардан кейин ҳокимият аштархонийлар (1599—1753) қўлига ўтди.

ШАЙХ (ар.) — арабча сўз бўлиб, кекса ва оқсоқол деган маънони англатади. Шайх сўзи фақат кекса, оқсоқолларга нисбатан эмас, балки энг аввало, билимдон кишиларга, яъни олимлар, ёзувчилар, вазирлар, савдогарлар, ҳатто олий ҳукмдорга ҳам, кейинчалик эса диндорлар, фақиҳларга нисбатан ҳам қўлланилган. Жумладан, ўрта асрларда буюк аллома Абу Али ибн Сино «Шайх ур-раис», яъни «бош олим» унвонига эга бўлган. Сўнгги даврларда эса сўфийлик тари-

қатидаги пирлар, эшонлар, муқаддас жойларнинг мутасаддилари, авлиёлар ва худо йўлига аталган назр-ниёзларни қабул қилувчи диндорлар ҳам шайх деб юритилган.

ШАЙХ-УЛ-ИСЛОМ (ар.) — муайян мамлакатлардаги барча ислом ташкилотлари бошлиги — олий дин вакили унвони. Бухоро хонлиги, Туркия ва бошқа давлатларда Шайх ул-ислом энг олий диний лавозим ҳисобланган. Шиаликка мансуб Кавказорти мусулмонлари диний бошқармаси раҳбарлари Шайх ул-ислом унвони билан иш юритади. Суннийликка мансуб бошқармаларнинг раҳбарлари муфтий унвонига эга.

ШАМХОЛ (т.) — раис, бошлиқ, сардор.

ШАРИАТ (ар.) — Ислом диний ҳуқуқ тизими. Унда соф ҳуқуқий масалалардан ташқари, ахлоқий нормалар ва амалий диний талабларга ҳам қонун туси берилган.

ШАҲИД (ар.) — Исломда дин йўлида ҳалок бўлган шахс.

ШАҲРИСТОН (ф.-т.) — ўрта асрларда Шарқдаги шаҳарларнинг маркази, яъни мудофаа девори билан мустаҳкамланган шаҳарнинг асосий қисми. Шаҳристонда сарой, жоме масжиди, ёпиқ ёки очик бозор, бош майдон — регистон, муҳим маъмурий бинолар, ҳукмдор ва унинг яқинларининг кўргонлари, шунингдек оддий аҳоли хонадонлари ва бошқалар бўлган. Қадимги Бухоро Шаҳристони Арқдан алоҳида қурилган.

ШЕРОЗА (ф.-т) — 1. Китоб варақларини муқовалашда ишлатиладиган яхлит ипак тасма. 2. Муқова нақшлари.

ШИАЛИК — Исломдаги асосий йўналишлардан бири. Ўзининг тарқалиши ва ижтимоий-сиёсий жиҳатидан суннийликдан кейин иккинчи ўринда туради. Шиалик VII аср ўрталарида халифа Али ҳокимияти тарафдорларидан иборат сиёсий гуруҳ сифатида вужудга келган. Шиалар суннийлар каби Қуръони Каримни илоҳий деб эътироф этадилар, лекин халифалар даврида унинг айрим қисмлари тушуриб қолдирилган деб ҳисоблайдилар. Шиалик йўналиши илоҳийчилари Қуръони Каримнинг мазмунини мажозий талқин қилиш йўли билан ўз таълимотлари манфаатига мослаштирганлар. Суннада эса улар фақат Али номи билан боғлиқ ҳадисларни тан олганлар ва шундай ҳадислардан иборат мустақил тўплам «Ахбор»ни тузганлар.

ШИБАҒУ (м.-т.) — XV—XVI асрлардаги кўчманчи уруғларнинг ўз хонлари, султонлари ва амалдорлари олдидаги мажбуриятларидан бири. У хон ва султон, шунингдек ўғлонларга ёзги яйловдан-яйловга кўчиш пайтида берилган. Шибату асосан озиқ-овқатдан иборат бўлиб, фавқулодда ҳолларда пиширилган гўштдан иборат бўлган.

ШИХЛАР — туркий қабила. Шихлар ўрта асрлардаги йирик қабилалардан бирининг номи бўлиб, кейинчалик бўлақларга бўлиниб кетган. Шихларнинг асосий қисми ўрта асрлардан бошлаб ҳозирги Туркменистоннинг ғарбий қисмида, шунингдек Ўзбекистоннинг Бухоро, Қорақўл, Навоий ҳудудларида яшаганлар. Ўзбекистонда яшаган шихлар ўзбеклар таркибига сингиб кетган. Шихлар уруғ сифатида ўзбек халқи таркибига кирган қутчи ва қарлуқ қабилалари таркибида ҳам учрайди.

ШОТИР (ар.) — кўпчилик маъносида шуттор бўлиб, унинг луғавий маъноси таловчилар, қароқчилар демакдир. XIV асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳр ва Хуросонда кенг ёйилган сарбадорлар ҳаракатига нисбатан муносабат турли жойда турлича бўлган. Жумладан, Ибн Арабшоҳ сарбадорларни таловчилар, яъни шутторлар деб атаган. XIV асрда яшаган араб сайёҳи Ибн Батута ҳам шу хилда фикр билдириб, Ўрта Осиё хонликларида эса шотир жиловдор, жиловбардор маъноларини англатиб, отга миндириб қўювчи ва кузатиб қолувчи мулозимни англатган. Хива хонлигида хон сафарга чиққанда унга тантанали ва дабдабали тус бериш учун қаландарлар ва удайчилар билан бирга тўртта махсус шотир қизил тўн кийиб, қўнғироқли камар боғлаб, хон отининг жиловидан тутиб, иккита шотир эса икки томонда узангини ушлаб борган. Хон саройида ўнта шотир бўлган.

ШОРИЪ (ар.) — диний қонун-қоидаларни тузувчи қонуншунос.

ШОФИЙ (ар.) — Исломдаги тўрт мазҳабнинг бирини тузган имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идриснинг тахаллуси. Шу мазҳабга мансуб бўлган кишилар шофийлар деб аталган.

ШОҲИ ЖАҲОН (ар.-т.) — Марв шаҳрининг номига кўшиб айтиладиган сўз.

ШУРТА (ар.) — Темур ва темурийлар даврида асосан шаҳарларда мансуб бўлган лавозим бўлиб, ҳарбий миршаб

вазифасига доир хизматни адо этувчи шахс бўлган. Кўплик шахсида шурат деб ишлатилган.

ШУФЪАТ (ар.) — мулкни сотиб олишга бўлган имтиёзли ҳуқуқ. Шариат қонунларига кўра, мулк эгаси уни сотиши ҳақида, аввало шу мулкнинг бошқа эгаларига ёки бу ҳақда қўшниларига билдириши шарт бўлган. Улар сотиб олишларидан бош тортганларидагина мулк сотиб олиш ҳуқуқи бошқаларга ўтган.

ШҶРОТ (ар.) — Сомонийлар давлатида давлат бошлиги амир томонидан ўзини ҳимоя қилиш учун турк гуломларидан ташкил этилган махсус сарой гвардияси.

Э

ЭЗИД — Оллоҳнинг форсча номи.

ЭЛАТ (м.-т.) — кишиларнинг тил, ҳудуд, иқтисодий ва маданий жиҳатдан тарихан таркиб топган бирлиги. Элатнинг келиб чиқишига бир-бирига яқин бир неча қабилаларнинг уюшуви асос бўлган.

ЭЛЛИКБОШИ (т.) — ҳарбий-маъмурий унвон. Ўрта Осиё хонликларида юзбошидан кейинги мансаб. 50 нафар аскардан иборат ҳарбий қисм қўмондони ёки 50 нафар аскар ажрата олувчи маҳалла, қишлоқ ёки овул раҳбари. Элликбоши мингбоши томонидан тайинланган.

ЭНАГА (т.) — бировнинг боласини тарбиялаб катта қилган хотин.

ЭТНОГРАФИЯ (ЭЛШУНОСЛИК) — халқлар, этник birlikнинг турли тиллари, уларнинг келиб чиқиши (этногенези), турмуши, тарихий ва маданий муносабатларини ўрганадиган ижтимоий фан. Этнография фани асосий этиборни ҳозирги халқларга қаратган ҳолда ўтмишда мавжуд бўлган барча этник birlikларни илмий ўрганишни ҳам қамраб олади.

ЭТНОГЕОГРАФИЯ — этнографиянинг бир бўлими. Ер шари, алоҳида мамлакатлар ва уларнинг туманлари аҳолисининг таркиби ва жойлашинини ўрганади. Шунингдек, этногеография қадимги ва ҳозирги этник birlikларнинг жойлашинини текширади ва шу асосда этник чегараларни

аниқлайди. Этногеографияга этник картография ва этник демография киреди. Этногеография антропология билан ҳам яқиндан алоқада.

ЭФТАЛИЙЛАР — Ўрта Осиё ва унга яқин мамлакатлар халқларининг этногенези ва тарихида муҳим роль ўйнаган йирик қабилалар уюшмаси. Уларнинг келиб чиқиши тўғрисида турли фикрлар баён этилган. А. Н. Бернштамнинг фикрича, эфталлийлар таркиб топган ерлар ўрта ва қуйи Сирдарё ҳамда Амударёнинг юқори ҳавзасидир. С. П. Толстов эса уларни Орол бўйларидан келиб чиққан деб ҳисоблайди. Гарчи эфталлийларнинг таркиб топган жойи қатъий аниқланмаган бўлса-да, улар туркий этник элементлар аралашган Ўрта Осиёлик қабилалар негизида шаклланганлиги маълум. Эфталлийлар оташпараст бўлганлар, лекин кейинчалик улар орасида аста-секин буддизм ва христианликка эътиқод қила бошлаганлар ҳам бўлган.

ЭШИК ОҒАБОШИ (м.-т.) — Ўрта Осиё хонликларида хон саройидаги бош хизматкор. Олий ҳукмдорнинг турли қабул маросимларини ўтказиш ишларига мутасадди бўлган шахс.

ЭШОН (ф.-т.) — лугавий маъноси «улар», «у киши» дегани. Улуғ авлодларнинг ва сўфийлик оқимидаги диний раҳнамоларнинг фахрий унвони.

Эшонлар мусулмонлар жамоасининг бошлиғи, мураббийси, шунингдек дарвишларнинг ҳам диний мураббийси ҳисобланган. Исмоилийлар мазҳабига эътиқод қилувчи жамоа бошлиғи эшон деб аталган. Ўрта асрларда сўфийлик оқими раҳнамоларига мурожаат қилишда уларнинг исмлари ўрнида «эшон», баъзан «пир» сўзлари ишлатилган.

Ю

ЮЗ (т.) — ўзбек халқи таркибига кирган йирик қабилалардан бири. Асосан Сурхон vodiysида яшаган. Улар иккита катта гуруҳ — ваҳтамғали ва жилантамғалидан иборат бўлган. Буларнинг ҳар бири ўз навбатида яна бир қанча гуруҳларга бўлинади. Этногенез маълумотлари юзларнинг келиб чиқиши Дашти Қилчоқ кўчманчи ўзбеклари билан боғлиқ эканлигидан далолат беради. XIX аср давомида юзларнинг кўпчилиги ўтроқлашиб, деҳқончилик билан шугулланганлар.

ЮЗБОШИ (т.) — қадимги даврларда ва Ўрта асрларда Ўрта Осиё ҳудудида юз нафар аскар бошлиғи юзбоши деб аталган.

ЮРТОВУЛ (т.) — ўрта асрларда кўчманчи ўзбек аскарлари ҳарбий юришга чиқишларида бир ойлик озиқ-овқат ғамлаб олишлари шарт бўлган. Аскарлар ҳарбий юриш пайтида озиқ-овқатни асосан атрофдаги шаҳар ва қишлоқ аҳолисидан тортиб олиб ғамлаган. Озиқ-овқатни бундай усулда йиғиш юртовул деб аталган. Юртовулга бевосита хоннинг буйруғи билан яқин атрофдаги қишлоқларга султонлар раҳбарлигида аскарлар тўпи юборилар ва аскарлар аҳолидан овқат, чорва, кийим-кечак ва шу каби нарсаларни олишар эди. Шунингдек, кўшиннинг олдида ҳаракат қилиб, жой ва аҳоли яшайдиган жойларни кўздан кечириб борувчи махсус ҳарбий бўлинма ҳам юртовул деб аталган.

ЮРТЧИ (т.) — мўғул амалдорлари. Булар амалда ёзувчи ишларини олиб борар, жаҳонгирнинг ёрлиқларини тарқатар, ҳар хил маълумотлар йиғар, баъзан эса махсус айғоқчилар орқали айғоқчилик билан ҳам олиб шуғулланганлар.

ЮРЧИ (т.) — Бухоро амирлигида амир ўтадиган кўчаларни тозалашни уюштирадиган мансабдор.

Я

ЯДАК (ф.-т.) — эҳтиётан эгарлаб безатилган от бўлиб, шоҳ ёки ҳоким олдида олиб юрилган.

ЯЗАК (ф.-т.) — лашкарнинг олд қисмини билдирган. Темурийлар даврида эса авангард, муҳим ҳарбий маълумот йиғиш (разведка) билан шуғулланадиган гуруҳни англатган.

ЯЗАКДОР (ф.-т.) — язак, олди кўшиннинг бошлиғи.

ЯЗДОН (ф.-т.) — тангри дегани.

ЯЛОВБАРДОР — байроқ кўтариб борувчи байроқдор. Мовароуннаҳр ва Ўрта Осиё хонликлари кўшинларида байроқ кўтариб юривчи махсус кишилар бўлиб, улар яловбардор деб юритилган.

ЯЛAVOЧ (т.) — чопар, хабар элтувчи, пайғамбар.

ЯМАН (ар.) — ўнг томон.

ЯРҒУ (ЎРҒУ) (т.-м.) — ҳукм чиқариш, жазолаш.

ЯТОҚ (т.) — посбонлик, қоровуллик.

ЯСО (ЁСОҚ) (т.-м.) — Чингизхон замонида жорий этилган қонун-қоида. Фуқаролар ясога, яъни қонун-қоидаларга қандай амал қилаётганини назорат қилиб турувчи кичик мансабдор ясовул деб айтилган.

ЯСАЛ (м.-т.) — кўшинни кўриш учун сафга тизилиши, лашкар қаноти, фалангаси.

ЯСОВУЛ (м.-т.) — ўрта асрларда Мўғулистон, Ўрта Осиёда подшоҳ ёки хон саройи узангисидаги кичик мансабдор. Олий ҳукмдорнинг амру-фармойишларини бажарувчи шахсий хизматкори.

ЯСОВУЛБОШИ — ясовуллар бошлиғи.

ЯССАВИЙЛИК (м.-т.) — Ислондаги сўфизмга хос оқим. XII асрда Ўрта Осиёда пайдо бўлган ва кўчманчи аҳоли ўртасида ҳам кенг ёйилган. Асосчиси — Аҳмад Яссавий. Унинг «Девони ҳикмат» асарига яссавийлик ғоялари илгари сурилган. Яссавийлик сўфизм тамойилларини қадимги ўзбек тилида тарғиб қилган. Унинг ташвиқотчиларидан бири Сулаймон Боқирғонийдир.

ЯСОҚ (м.-т.) — қоида, қонун, тартиб.

ЯСОҚ (м.-т.) — Мўғул империяси, хусусан Олтин Ўрда давлати томонидан итоат этирилган халқлардан натура билан ундирилган солиқ тури.

Ў

ЎНБОШИ (т.) — Амир Темур армияси ва Ўрта Осиё хонликлари кўшинларидаги энг кичик ҳарбий бўлинма бошлиғи.

ЎНГУТ — қадимги қабилалардан бири. Рашидуддин Фазлуллоҳнинг ёзишича, ўнгутлар мўғулларга ўхшаса-да, улардан алоҳида ажралиб турган. Ўнгутлар Чингизхонга тобе бўлиб, унинг босқинчилик юришларида иштирок этган. Чингизхоннинг ворислари даврида ўнгутларнинг кичик гу-

руҳлари Ўрта Осиёга, жумладан Хоразмга келиб ўрнашган ва кейинчалик маҳаллий халқлар билан аралашиб, этник номларини унутиб юборганлар.

ЎЛПОН (т.) — Ўрта Осиё хонликлари ҳудуди чор Россия томонидан босиб олинганидан сўнг жорий этилган бўлиб, экин майдони ва олинанинг ҳосилнинг миқдорига қараб, йилига бир марта ундириладиган ер солиғи.

ЎЛПОНЧИ (т.) — ер солиғини йиғувчи мансабдор.

ЎРДА (м.-т.) — 1. Туркий ва мўғул халқларида ҳарбий-маъмурий ташкилот, манзилгоҳ. Ўрта асрларда олий ҳукмдорлар қароргоҳи, пойтахти. 2. Подшоҳ, хон ёки бирор олий мартабали шахснинг ҳарами.

ЎРОҚ (т.) — Бухоро амирлигида XIX—XX асрларда диний олам ва илоҳиёт илмида эришган ютуқлари учун бериладиган учта унвоннинг энг юқориси ҳисобланган бўлиб, шу унвонга эришган шахснинг исмига қўшиб айтиш одат бўлган.

ЎТАРЧИ (т.) — ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Улар Дашти Қипчоқ кўчманчи ўзбекларидан иборат бўлиб, XV—XVI асрларда Мовароуннаҳрга келиб жойлашган. Фарғона водийсида, Бухоро ва Самарқанд вилоятларида тарқоқ ҳолда яшаб XVIII—XIX асрлар давомида маҳаллий халқлар таркибига сингиб ўз номларини унутиб юборганлар.

ЎТАҒА (т.) — 1. Бошга тақиладиган жиға. 2. Дубулғага қистирилган пат.

ЎТОВ (м.-т.) — кўчманчи ва ярим кўчманчи халқларнинг асосий турар жойи.

ЎҒУЗЛАР — туркий қabila. Марказий ва Ўрта Осиёда яшаган. VII аср бошида Турк хоқонлиги таркибида тўққиз ўғуз қабиласи иттифоқи пайдо бўлиб, бу иттифоқда кўпчиликни асосан уйғурлар ташкил этган.

ЎҒУЗХОН — барча туркий-мўғул қабилаларининг афсонавий асосчиси.

ЎҒЛОН — мўғулча сўз бўлиб, тахт вориси, шаҳзода деган маънони англатган.

Қ

ҚАБИЛА (ар.) — этник бирлик. Қабила аъзолари ўрғасидаги қон-қариндошлик алоқаларининг мавжудлиги, уруғ ва бўғинларга бўлиниш қабилаининг асосий белгисидир. Шунингдек, қабилаининг бошқа белгилари ҳам мавжуд. Бу белгилар унинг маълум бир ҳудудга эга эканлигидан, қабиладошларининг иқтисодий бирлиги, ягона қабилавий тили ва номи, қабила кенгаши ва ҳарбий бошлиқларнинг ўз-ўзини бошқаришидан иборатдир.

ҚАБО (ар.) — жубба (совут) остидан кийиладиган узун уст кийими. Шоҳлик қабоси подшоҳларнинг ана шундай кийими.

ҚАВЧИН — ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Қавчинлар XIII аср ўрталарида арлот, барлос, жалойирлар билан бирга Мўғулистон ҳудудидан Амуларёнининг ўрта ва юқори оқимиға ҳамда Фарғона vodiysига кўчиб келишган. Қавчинлар асосан ярим ўтроқ ҳолда яшаб, чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланганлар. Улар бир қанча уруғларға бўлинган. Шулардан энг йириклари бегузув, балхи, кўрпачувиш, бўзчи, кашмири, сулаймон, имом, бўйин, тугал, пўла, шерали, туябўйин кабилардир.

ҚАДОҚ (т.) — қадимги ва ўрта асрларда мавжуд бўлган оғирлик бирлиги. XX аср бошларигача Ўрта Осиё ҳудудида кенг қўлланилган. Бир қадоқ 409,512 граммға тенг бўлган.

ҚАЛАНДАР — сўфизм йўлиға кириб, меҳнат қилмасдан дарбадарлик, гадолик ва хайр-эҳсон йўли билан кун кечирувчи кишилар фаолияти. Қаландарлар муайян жамоа (сулук)ға бирлашиб, унинг гоёларини тарғиб этадилар. Нақшбандия, Яссавия, Кубравия, Қадария қаландарликнинг машҳур сулукларидандир.

ҚАЛАЧИ — ўзбек халқи таркибига кирган уруғлардан бирининг номи.

ҚАЛИН (т.) — Ўрта Осиё ҳудудида келин олин билан боғлиқ бўлган тўлов одати.

ҚАЛЪА (ар.) — мудофаа мақсадида қурилган, стратегик жиҳатдан қулай ва мустаҳкам таянч пункти. Қалъаниннг дастлабки кўринишлари ибтидоий жамоа тузуми даврида пайдо бўлган. Бундай қалъа атрофи паҳса, тош ва бошқа

материаллардан тикланган девор билан ўралган турар жойдан иборат бўлган. Кейинчалик қалъа деворининг атрофида хандақлар қазилган. Ҳар бир қалъани унинг ўз аҳолиси мудофаа қилган.

ҚАЛҚОН (т.) — жангчининг танасини тигли қуроллар зарбидан ҳимоя қилувчи мослама. Энг қадимги қалқонлар ёғоч, тўқилган чивик, кўга, тери, кейинчалик эса бронза ва темирдан ясалган. Қалқон шакли ва катта-кичиклиги жиҳатидан турли халқларда турлича бўлган. XVI—XVII асрларга келиб, ўточар қуролларнинг такомиллашуви билан қалқон ўз аҳамиятини йўқотди.

ҚАМАЛ (т.) — қалъа типдаги истеҳком пунктларини ишғол қилиш учун ўтказилган ҳарбий ҳаракатлар усули; қадим замонлардаёқ шаҳар ёки қалъани кўққисдан ҳужум қилиб олиб бўлмаган тақдирда қамалдан фойдаланилган. Одатда, қамал қилувчи кўшинларнинг бир қисми қамал истеҳкомларини қамалдагиларнинг ҳамлаларидан мудофаа қилган, кўшинларининг асосий қисми эса фаол ҳарбий ҳаракатлар билан банд бўлган, яъни қалъага кетма-кет ҳужумлар уюштиришган. Баъзан эса қамалчилар қамалдагиларнинг озик-овқат, ўқ-дорилари тугагач, таслим бўлишларини кутишган. Ўрта асрларда мўғул-татар ва Амир Темур армияларида қалъа ва шаҳарларни қамал қилишда ўтсочар қуроллардан кенг фойдаланганлар. XVII асрдан бошлаб қамал қилишда артиллерия кенг қўлланила бошланган. XVIII—XX аср бошларида қалъани қамал қилиш учун махсус қамалчи қисмлар тузилган.

ҚАМАР — ойнинг арабча номи.

ҚАНҒЛИ — туркий қабилалар уюшмаси. Ўрхун-Енисей ёзувларида «канхарас» деб аталган. Қанғлилар милод. авв. III аср охирида Сирдарё бўйларида йирик Қанғ давлатини пайдо қилган. X аср охирида уларнинг катта бир қисми шимоли-ғарбга силжиб, Эмба ва Урал (Ёйиқ) дарёлари оралиғида жойлашган. XI асрда уларнинг кўпчилиги Кичик Осиё, Болгария ва Венгрия ерларига ўтиб маҳаллий аҳолига, айрим гуруҳлари эса Волга бўйларига келиб бошқирд, татар халқларига қўшилиб кетган. XI асрнинг охири — XII асрнинг бошларида қанғлиларнинг катта гуруҳи Сирдарё бўйларига қайтиб келган. Ўрта асрларда қанғлилар Ўрта Осиё давлатларининг ички сиёсатида фаол иштирок этишган. Қанғлилар ярим ўтроқ ҳолда яшаб деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишган. Улар бир неча уруғларга бў-

линишган. Жумладан, сари-қанғли, қора-қанғли, қизил-қанғли, бобо-қанғли, олтмиш-қанғли, бўқа-қанғли ва бошқалар.

ҚАРМАТ (ар.) — Абўзарр деган кишининг лақаби. Қарматилар унинг издошлари бўлиб, 891 йили Араб халифалигига қарши чиққанлар.

ҚАРОВУЛБЕГИ (т.) — посбонлар бошлиғи.

ҚАРОРГОҲ — 1. Тош ва бронза даврларида яшаган одамларнинг турар жойи. Мавзе ва макон манзилгоҳлардан фарқ қилади. 2. Ҳарбий бошлиқ (саркарда)нинг жанг пайтидаги сафар чодирининг номи.

ҚАРЛУҚЛАР — қадимий туркий қабилалардан бири. IV—V асрларгача Олтойнинг гарбида яшаганлар. VI—VII асрларда қарлуқлар Тўрк хоқонлиги таркибига кирган. VII аср ўрталарида қарлуқларнинг бир қисми Еттисув ҳудудига келиб жойлашганлар. VIII аср охирларида бу ерда Қарлуқлар давлати вужудга келган. X асрда Қорахонийлар давлатида қарлуқларнинг вакиллари ҳукмрон мавқега эга бўлганлар. X аср охирларида қорахонийлар Мовароуннаҳрни эгаллагач, қарлуқлар Тошкент воҳасига, Фарғона ва Зарафшон водийларига кўчиб келишган. Кейинчалик қарлуқлар маҳаллий халқлар таркибига киришган. Ўзбеклар таркибидаги қарлуқлар XIX аср охири — XX аср бошларида Зарафшон дарёсининг ўрта ва қуйи оқимларида, ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Сариосиё ва Шўрчи туманларида яшаганлар.

ҚАЪДА — вафот этган кишининг «еттиси» ёки «йигирмаси»дан кейин марҳумнинг яқин қариндошлари уйида ўтказиладиган маросим. Ўрта Осиё халқлари, асосан ўзбеклар ва тожиклар орасида кенг тарқалган.

ҚИБЛА (ар.) — мусулмонлар намоз вақтида сажда қиладиган томон. Ҳижрий йилнинг иккинчи йили (624) Маккадаги Каъба барча мусулмонлар учун қибла қилиб белгиланган. Қибла ниҳоятда муқаддас ҳисобланади. Ҳар бир мусулмон қаерда бўлмасин, албатта, ўша томонга қараб номоз ўқийди. Масжидларда меҳроб қибла томонга қараб ишланади. Ислондаги кўп маросимлар ҳам, одатда, қиблага қараб бажарилади. Ҳатто марҳум кўмилганда ҳам юзи қиблага қаратиб қўйилади.

ҚИЁМАТ (ар.) — дунёнинг тугаши ҳақидаги диний таълимот. Сўроқ ва жавоб, гуноҳларнинг ўлчаниши, жаннат

ва дўзах каби тасаввурлар билан бирга қўшилиб, исломнинг охират ақидасини ташкил этади.

ҚИЁС (ар.) — шариатда қўлланадиган усуллардан бири. Қиёсда дастлабки икки манба — Қуръон ва Суннада берилмаган бирор ҳуқуқий масала, улардаги шунга ўхшаш масалага таққослаш йўли билан шарҳ этилган. Қиёс фикрлар ҳуқуқини кенгайтириб, шариатни турмушнинг турли томонларига татбиқ этишга имконият берган.

ҚИЁТ — қадимги туркий қабилалардан бири. Ўғузлар таркибида бўлган. VIII—X асрларда Дашти Қипчоқда яшаб, кўчманчи чорвадорлик билан шуғулланганлар. Ўғузлар давлати емирилгач, XI асрда қиёт қабилалари ҳам бўлиниб кетган. Уларнинг катта қисми Туркменистон ҳудудига силжиб маҳаллий аҳолига, бошқа бир қисми эса Болқон ярим оролидаги халқлар таркибига сингиб кетган. Дашти Қипчоқ чўлларида қолган қисми кейинчалик ўзбек, қozoқ, қорақалпоқ халқларининг таркибий қисмларидан бирини ташкил этган. Қорақалпоқлар таркибидаги қиётлар учга бўлинган (учтамғали, тароқли, болғали). Қашқадарёнинг юқори оқими, Хоразм ва Бухоро воҳалари, шунингдек Зарафшоннинг ўрта оқимида яшовчи қиётлар XIX аср охирларида қорақалпоқлар таркибига кирган. Қиётлар XX аср бошларида асосан ўтроқлашиб, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган.

ҚИЙРАТ (юн.-фр.) — мисқолнинг 1/24 (йигирма тўртдан бир) қисми бўлиб, у 0,195 граммга тенг бўлган.

ҚИЗИЛБОШЛИЛАР (т.) — Кичик Осиё, Сурия ва Озарбойжондаги кўчманчи турк қабилаларининг бирлашмаси. Улар 12 шиа имоми шарафига ўн икки йўллик қизил матодан салла ўраб юришган. Қизилбошлилар сафавия тариқатининг асосий ҳарбий таянчи бўлиб, сафавия шайхлари бошчилигида қўшни мусулмон бўлмаган мамлакатларга ҳужум қилиб туришган.

ҚИПЧОҚЛАР — туркий халқларнинг энг йирик қабилаларидан бири. Қипчоқлар Рус солномаларида «половецлар», Европанинг баъзи халқларида ва Византия солномаларида «кумонлар» деб аталган. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони лугатит турк» асарида қипчоқлар ҳақида батафсил маълумотлар берилган. Қипчоқларнинг илк аждодларининг бир қисми VI асрда Ғарбий Олтойдан чиқиб, Мўғулистон ва Тува ерларига келиб ўрнашган. Иккинчи қисми эса Иртиш дарёсининг яқинидаги даштларга кўчиб ўтиб, кимакларга тобе бўлган. X

аср охири — XI аср бошида кимақлар давлати емирилгач, қипчоқлар Иртишнинг ғарбидаги чўлларда, Урал ва унга яқин ерларда яшовчи туркий қабилаларнинг бирлашиши натижа-сида кучайиб, қадимги «Мафазат ал-Гуз» (Ўғузлар ери)ни ишғол қиладилар. XI аср бошларида қипчоқларнинг катта бир қисми Волгабўйи даштларига, иккинчи қисми эса Сирдарё бўйларига келиб ўрнашадилар. Ғарбга йўналган қипчоқлар XI асрнинг 60-йилларида Қора денгиз ва Азов денгизи яқинидаги чўлларда ҳамда Шимолий Кавказ, Шимолий Дон, Днепр, Дунай дарёлари бўйларидаги даштларда жойлашадилар. Оқи-батда Тянь-шаннинг ғарбий тармоқларидан Дунай соҳилла-ригача бўлган улкан ҳудуд қипчоқлар қўлига ўтди ва у ерлар «Дашти Қипчоқ» деб атала бошлади. Қипчоқларнинг асосий машғулоти кўчманчи чорвачилик бўлиб, ўтовларда яшаган-лар. Кейинчалик қипчоқларнинг катта бир қисми Шарққа силжиб, Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудида жойлашадилар. Қипчоқларнинг кўпчилиги, аста-секин ўтроқлашиб, деҳқон-чилик билан шуғулланганлар.

ҚИРОАТ (ар.) — баланд овоз билан таъсирли ва ифода-ли ўқиш, мутолаа қилиш.

ҚИРҚ — ўзбек халқи таркибига кирган йирик қабилалардан бири. Тарқоқ ҳолда Самарқанд атрофида, Панжи-кентнинг жанубида, ҳозирги Ғаллаорол, Жиззах, Зомин ва Ўратепа ҳудудларида яшаганлар. Кўпинча ўзбек халқи тар-кибига кирган қабилалардан бири — юзлар билан аралаш-ган ҳолда яшаганлар. Шунинг учун ҳам кўпчилик манбалар-да «қирқ-юз» номи билан ҳам маълум. Қирқ, юз ва минг қабилалари марқа деган умумий ном билан аталган. Қирқ-ларнинг этногенези Дашти Қипчоқ кўчманчи ўзбеклари би-лан боғлиқ. Қирқлар ўтмишда бир қанча уруғларга бўлин-ган. Шулардан энг йириклари оқ-қўйли, қора-қўйли, қора-сирак, қорача, олмасаун, чапарашли ва бошқалар. Улар XX аср бошларига қадар ярим ўтроқ ҳолда яшаб, чорвачилик билан шуғулланганлар. Бир қисми тоғ ён бағрида, адирлар-да яшаб лалмикор ва қисман сугорма деҳқончилик билан шуғулланганлар.

ҚОЗИ (ар.) — шариатда судья, ҳуқуқий ишларни ҳал этувчи вазифасини бажарувчи мансабдор. Қози, шунингдек васийликка, васиятнинг бажарилишига, мерос тақсимотига тегишли ишларни амалга оширган. Вақф ҳам қози назора-тида бўлган. Қозилар ҳукми қатъий бўлиб, улар устидан фақат хон ёки амирга шикоят қилишган. Ўрта Осиё ҳудуди-даги қозилар турли даражаларга бўлинганлар. *Масалан*, қо-

зикалон энг юқори даражадаги қози бўлиб, у хонлик ёки амирликдаги ҳамма қозилар устидан назорат қилган. Бухоро хонлигида юқори табақадаги шахслар учун ҳожи калон даражаси бўлган. Қози-ул қуззот — қозикалон ўринбосари ҳисобланган.

ҚОЗИ АСКАР (ар.) — лашкар ва қўшиндаги қози.

ҚОЗИ КАЛОН (ар. ф.-т.) — Ўрта Осиё хонликларида, жумладан, Бухорода барча қозилар бошлиғи ҳисобланиб, бош қози ҳам диний, ҳам адлия ишларини бошқарган.

ҚОЗИ РИКОБ (ар.) — Бухоро амирларининг рикобида хизматда бўлган қози.

ҚОЗИКАЛОН — Бухоро амирлигида диндорлар ва муллаларнинг бошлиғи, яъни раиси бўлган. Шу билан бирга бу даврда барча мусулмон давлатларида бўлгани каби, Бухорода ҳам ҳуқуқ масалалари динга қарашли бўлиб, диндорлар қўлида эканлиги сабабли қозикалон барча ҳуқуқ масалалари ва армия маъмуриятининг ҳам раиси ҳисобланган.

ҚОЗИХОНА (ар. ф.-т.) — қози томонидан судлов ишларини амалга оширадиган маҳкама. Шариатга кўра қозихоналар масжид қошида бўлиши керак бўлса-да, кўпгина судлов ишлари қозиларнинг уйларида, бозор кунлари эса бозорларда кўрилган. Ўрта Осиё ҳудудидаги хонликларда ҳар бир даҳада қозихона бўлган.

ҚОЗОҚ — ўз халқи ва қавмидан ажралиб кетган одамлар; тахт учун курашда енгилса-да, аммо ўз ҳуқуқидан воз кечмаган ва ўз тарафдорларига бошчилик қилиб, муҳолифлари билан қулай фурсат пойлаб курашадиган сулола вакили. XIV—XVI асрларда бундай одамлар «қозоқ» деб аталган. Ўз даврида Султон Ҳусайн Бойқаро ва айрим бошқа темурийлар «қозоқ» бўлганлар.

ҚОРАУНОС (т. ф.-т.) — XV асрнинг иккинчи ярмида, Абулхайрхон ташкил этган кўчманчи ўзбеклар давлатида кўчманчи ўзбеклар мўғулларни қораунос, яъни метислар деб аташган. Бир вақтлар мўғуллар ҳам Мовароуннаҳрнинг XIII—XIV асрлардаги аҳолисини шундай ном билан атаганлар. Кўчманчи ўзбекларнинг мўғулларни бундай ном билан аташининг сабаби шуки, XV асрда Мўғулистонда мўғул қабилаларидан ташқари қалмоқлар ва қирғизлар, XV асрнинг 40—50-йилларидан бошлаб эса кўчманчи ўзбеклар ҳам яшаганлигидир. Мана шунинг учун ҳам кўчманчи ўзбеклар мўғулларни қораунос деб аташган.

ҚОРАХОНИЙЛАР — Ўрта Осиёда Қорахонийлар давлатини (927—1212) идора этган сулола. Асосчиси — Абдулкарим Сотуқ Бугрохон (Қорахон). 1212 йили қорахонийларнинг сўнгги вакили Қилич Арслон ибн Қилич Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан ўлдирилган.

ҚОРИ (ар.) — Қуръоннинг барча сураларини ёд олган ва уни қироат билан айтадиган киши. Қорилар қорихонада тайёрланган.

ҚОРИХОНА (ар. ф.-т.) — мусулмонларнинг диний ўқув юрти. Унда қорилар тайёрланган. Дастлаб араб мамлакатларида, кейинчалик Ўрта Осиёда пайдо бўлган. Қорихоналар одатда эски мактаблар қошида ва катта мазорлар ёнида очилган. Қорихонага эски мактабни тугатган, 10 ёшдан катта бўлган ўғил болалар қабул қилинган. Қорихоналарда асосан Қуръон суралари ёдлатилган. Қуръондаги барча сураларни ёд айта оладиган бола қорихонани тугатган ҳисобланган. Ўрта Осиёда, айниқса Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқонда қорихоналар кўп бўлган.

ҚОРОВУЛ (т.) — Темур ва темурийлар даврида ҳамда кўчманчи ўзбек хонлари даврида қўшиннинг олдида борган отряд. Қоровулнинг асосий вазифаси қўриқчилик хизмати-ни ўташ ҳамда ҳаракатдаги қўшиннинг олд томонида нималар бўлаётганини кузатиб, ундан доимо хонни хабардор қилиб туришдан иборат бўлган. Қоровул биринчи бўлиб жангга кирган. Шунингдек, хон ва султоннинг қароргоҳини қўриқловчилар ҳам қоровул деб аталган. Аммо улар билан қўшин таркибидаги қоровул орасида жуда катта фарқ бор.

Хон ва султонлар қароргоҳини қўриқловчи қоровуллар хон ва султонларнинг майда хизматкорлари бўлиб, улар доимо хон ва султоннинг хавфсизлигини таъминлаш ҳамда уларни қўриқлаш билан шуғулланган.

ҚОҚИМ (т.) — жубба, яъни ҳашаматли, кенг, узун енг-ли чопон.

ҚУБУР (м.-т.) — ўқдоннинг қадимги турларидан бири.

ҚУПЧУР (м.) — кўчманчи халқлардан ва қабилалардан ундириладиган солиқ. Қупчур солигининг миқдори юз бош ҳайвондан бирини, баъзан қирқдан бирини ташкил этган.

ҚУР (м.) — қабила, ҳарбий бўлинма; қабилалар йнгилиши; гуруҳ-гуруҳ бўлиб ўлтириш.

ҚУРАМА — ўзбек халқи таркибидаги этник гуруҳлардан бири. Қурамаларнинг айрим гуруҳлари қозоқ, қирғиз ва туркман халқларининг таркибига ҳам кирган. Ўтмишда қурамаларнинг кўпчилиги ўзбек халқи билан аралашиб кетган бўлишига қарамастан, уларнинг салмоқли қисми XX аср бошларига қадар моддий маданияти, турар жой ва кийимидаги айрим хусусиятлари ҳамда баъзи урф-одатлари билан ўзбеклардан фарқ қилиб, ўзларини азалий этник номлари — «Қурама» номи билан атаб келганлар. Қурамаларнинг аجدодлари XV аср — XVI асрнинг биринчи ярмига қадар Дашти Қипчоқда яшаб келганлар. Уларнинг катта бир қисми XVII—XVIII асрлар давомида Ўрта Осиёга кўчиб ўтган. Дашти Қипчоқда қолган қурама гуруҳлари қозоқ халқи таркибига кириб, уларга аралашиб кетганлар. Қурамаларнинг кичик бир қисми Чу дарёсининг юқори оқимларига кўчиб бориб ўрнашиб, аста-секин қирғиз халқи билан аралашиб кетганлар. Қизилқум орқали силжиб ўтган қурамаларнинг катта бир гуруҳи Амударё қирғоқларигача бориб, кўпчилиги туркманлар таркибига кирган. Ўзбек халқи таркибига кирган қурамаларнинг асосий қисми ҳозирги Тошкент вилоятидаги Оққўрғон, Бўка, Ғалаба, Оҳангарон ва бошқа туманларда яшаб, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган.

ҚУРБОНЛИК (ар. т.) — Ислом ва бошқа баъзи динларда кенг тарқалган маросим. Илоҳий кучга яқинлашиш ва унинг раҳм-шафқатига сазовор бўлиш учун худо йўлида жонлик сўйиш. Ҳаж ва қурбон ҳайити муносабати билан мусулмон мамлакатларида ҳар йили миллионлаб жонзод сўйилиб қурбонлик қилинади.

ҚУРУЛТОЙ (м.) — туркий ва мўғул халқларида айрим вақтларда ўтказиладиган умумий йиғин ёки умумий кенгаш. Қурултойларда сиёсий масалалар кўрилган.

ҚУРУН АҚРОН (ар.) — асрлар, юз йилликлар, даврлар деган маънони англатган.

ҚУРЪОН (ар.) — мусулмонларнинг асосий муқаддас китоби. Муҳаммад Пайғамбарнинг Макка ва Мадинада олиб борган оғзаки диний тарғиботлари тўпламидан иборат.

Қуръонда ислом ақидалари, эътиқод талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий нормалари ўз ифодасини топган. Ислом анъанасида Қуръон Оллоҳ томонидан Муҳаммад Пайғамбарга рамозон ойининг 27-куни кечаси ваҳий қилинган. Шунинг учун ҳам бу ой муқаддас ҳисобланиб рўза тutilган. Унинг 27-куни кечаси «лайлат ул-қадр», яъни қудрат кечаси, ило-

ҳиёт қудрати намоён бўлган кеча деб улуғланади. Қуръон китобини «Қуръони Карим», «Қуръони Масжид» деб сифатлашади.

ҚУТВОЛ (ф.-т.) — Бухоро хонлигида давлат томонидан тайинланган махсус мансабдор бўлиб, давлат қурилишлари-га жавобгар шахс бўлган. У арк қурилишлари, қалъа деворлари ва иморатларини таъмирлаш ишлари билан шуғулланган ва унга жавоб берган.

ҚУТЧИ — қадимги туркий қабилалардан бири. Қутчиларнинг илк аجدлари Жанубий Сибирда, X—XIII асрлар давомида эса Қашгарда ва Еттисувда яшаб келганлар. XIII—XIV асрларда қутчиларнинг катта бир қисми ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига келиб жойлашганлар ва ўзбеклар таркибига кирганлар. Бир қисми қирғизлар таркибида ҳам мавжуд бўлган. Ўзбеклар таркибидаги қутчилар аллақачон ўтроқлашиб, ўзбек халқи билан аралашиб кетган. Озроқ қисми эса ўз номларини XX аср бошларигача сақлаб келганлар. Булар асосан Зарафшон тизма тоғ этақларида, Ургут атрофларида Шаҳрисабз воҳасида, Қашқадарёнинг юқори оқимларида жойлашган. Қутчилар бир неча уруғларга бўлинган. Энг йириклари: ших-саёт, моли, мовар, қашқари. Қутчилар асосан деҳқончилик билан шуғулланганлар.

ҚУШБЕГИ (т.) — XV—XVI асрларда подшоҳ ва хонлар қушхонасининг мутасарруфи бўлган. Унинг зиммасига овни ташкил қилиш ва ўтказиш вазифалари юклатилган.

ҚЎШБЕГИ (т.) — қўш, ҳарбий лагерь, қароргоҳнинг бошлиғи. XIX асрдан бошлаб Хива хонлиги, Қўқон хонлигида хоннинг биринчи вазири ҳисобланган. Бухоро амирлигида эса қўшбеги мансаби олий мансаб ҳисобланган. Мангитлар сулоласи даврида қўшбегига барча вилоятларнинг ҳокимлари, беклари бўйсунган ҳамда амирнинг пойтахтда бўлмаган вақтида хонликнинг барча ишларини бошқарган. Қўшбеги мансабидан кейин Оталиқ мансаби турган.

ҚЎНҒИРОТ — ўзбек халқи таркибига кирган йирик қабилалардан бири. XX аср бошларида ўзбеклар таркибида бўлган қўнғиротлар Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида, шунингдек Зарафшон водийсида, Мирзачўл, Хоразм ва Қорақалпоғистонда яшаганлар. Қўнғиротлар қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, бошқирд, нўғой ва бошқа туркий халқлар таркибига ҳам кирганлар. XIV асрда қўнғиротларнинг катта бир қисми Хоразм ҳудудига кўчиб ўтган ва Хоразмнинг сўфийлар сулоласи фаолиятида фаол иштирок этган. XIV—XV

асрлар давомида қўнғиротларнинг айрим гуруҳлари Хуросонга, Шимолий Афғонистонга ва Ҳисор — Шеробод водийсига келиб ўрнашганлар. Қўнғиротлар кейинчалик Хоразмнинг сиёсий ҳаётида фаол иштирок этганлар. XVIII асрнинг иккинчи ярми — XIX аср бошларида Хива хонлигини ўзбек қўнғиротлари сулоласи бошқарган. Уларнинг кўпчилиги XIX аср охири — XX аср бошларига қадар ярим ўтроқ ҳолда яшаб, ҳўжалигида чорвачилик муҳим рол ўйнаган. Авлодлари асосан тоғли ҳудудларда жойлашган.

ҚЎШЧИ — ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Қўшчи қабилалари XIV—XV асрлар давомида Дашти Қипчоқда яшаб, кўчманчи чорвачилик билан шуғулланганлар. XVI асрда қўшчилар бошқа кўчманчи ўзбек қабилалари ва уруғлари билан бир қаторда Мовароуннаҳрга келиб жойлашганлар. XVI—XVII асрлар давомида қўшчилар ўтроқлашиб, кейинчалик ўзбек халқи таркибига сингиб кетган.

ҚЎРБОШИ (т.) — ўрта асрларда Ўрта Осиё ва айрим Шарқ давлатларида дастлаб шаҳарни тунда қўриқловчи шахс; кейинчалик зиндон бошлиғи; қурол-яроғ омбори мутасаддиси. XX аср бошларида Ўрта Осиё ҳудудларида шўролар ҳукумати ўрнатилгандан сўнг уларга қарши маҳаллий аҳоли томонидан миллий давлатчиликни тиклаш йўлида кураш олиб борганлар; болшевиклар томонидан босмачилар деб аталган. Мана шу миллий озодлик ҳаракати раҳбарларининг кўпчилиги ўзларини қўрбоши деб аташган.

ҚЎРЧИ (т.) — 1. Ўрта асрларда Ўрта Осиё ва айрим Шарқ давлатларида туркий қабилаларнинг эътиборли ҳамда ишончли кишиларидан тузилган алоҳида сарой гвардияси; ҳукмдор ёки амалдорнинг шахсий қўриқчиси.

2. Темурийлар давлатида экинзорларни қўриқловчи шахслар. Уларнинг бошлиғи «қўрчибоши» деб аталган. Қўрчиларнинг қурол-яроғлари сақланадиган жой «қўрхона» дейилган.

ҚЎШ ПУЛИ (т.) — Бухоро амирлигида XX аср бошларида ҳар бир жуфт иш ҳайвони ҳисобидан олинадиган солиқ тури.

ҚЎШХОНА (т.) — 1. Вақтинчалик турар жой. Бойлар хизматида бўлган қароллар, мардикорлар ва бошқалар учун қилинган жой. Чўпонларнинг ёзги ва қишки қўшхоналари мавжуд бўлган.

2. Сафарда юрган савдогарлар ва бошқа йўловчилар истиқомат қиладиган жой, ётоқхона.

3. Ҳозирги вақтда тўйларда узоқдан келган меҳмонлар учун тунагани бериладиган жой ҳам қўшхона дейилади.

Ғ

ҒАЗНАВИЙЛАР — X—XII асрларда Ўрта Шарқда мавжуд бўлган феодал давлатнинг ва уни бошқарган сулоланинг номи. Ғазнавийлар давлатида туркий сулола ҳукмронлик қилган. Асосчиси — сомонийлар лашкарбошиси Алптакин. У 962 йили қўл остидаги гуломларга таяниб, Ғазна вилоятида ўз ҳокимиятини ўрнатди. Сулола ҳукмдорлари: Алптакин (962), Сабуктакин (977—997), Исмоил (997—998), Маҳмуд Ғазнавий (998—1030), Муҳаммад (1030), Маъсуд I (1030—1041), Мавдид (1041—1048), Маъсуд II (1049), Али Абулҳасан (1049—1051), Абдурашид (1051—1099), Маъсуд III (1099—1115), Шерзод (1115—1116), Арслон (1116—1117), Баҳромшоҳ (1117—1153), Хусравшоҳ (1153—1160), Хусрав Малик (1160—1186/87).

ҒАЗАВОТ (ар.) — дин учун кураш. Исломда ғайри динларга қарши мусулмонларнинг муқаддаслаштирилган уруши.

ҒАЛАЁН (ф.-т.) — норозилик билдирилиб кўтарилган исён.

ҒАНИ (ар.) — бой-бадавлат, давлатманд киши.

ҒАЛВИРХОНА — фақир, заиф ва етимлар овқати учун ҳайру эҳсон йўли билан тўпланган озиқ-овқат омбори.

ҒАССОЛ (ар.) — марҳумни ювувчи.

ҒИРВОШ — кийим охорлаш асбоби.

ҒОЗИЙ (ар.) — Ислом дини учун ғайри динларга қарши муқаддас уруш — ғазавот иштирокчиси. Шариатга қўра, бундай урушда оти ва қурол-яроғи бор ҳар бир мусулмон эркак қатнашиши шарт бўлган. Камбағаллар, қуллар, ногирон ва кекса кишилар бундан озод этилган.

ҒОШИЯ — эгар устига ташланадиган ёпқич.

ҒУЛ (м.-т.) — ўрта асрларда турк-мўғул қўшинининг марказида ва томонлари олдида турувчи махсус ҳарбий қисм. Марказда турувчи гул — катта гул, томонлардагиси

эса — кичик гул деб аталган. Ҳарбий юриш вақтида ҳировул олдига ҳам гул қўйилган. Катта гулга хоннинг ўзи ёки ишбилармон амирлардан бири қўмондонлик қилган.

ГУЛОМЛАР (ар.-т.) — 1. Ўрта асларда мусулмон мамлакатларидаги қуллар.

2. Аббосийлар халифалигида халифа Маъмун ҳукмронлиги даврида (813—833) чет эллардан сотиб олинган ёш қулардан тузилган отлич аскарлар гвардияси.

3. Ўрта асларда бошқа мусулмон давлатларида ҳам сарой гвардияси аскарлари гуломлар деб аталган.

Ҳ

ҲАБЛ (ар.) — арқон дегани; васиқаларда узунлик ўлчови маъносида келиб танобнинг 1/60 (олтмишдан бир)ни англатади.

ҲАДИС (ар.) — Ислом дини таълимоти бўйича Қуръондан кейин турадиган иккинчи муқаддас манба бўлиб, Муҳаммад Пайғамбарнинг ҳаёти ва фаолияти, шунингдек унинг диний ва ахлоқий кўрсатмаларини ўз ичига олади. Муҳаммад Пайғамбар бирор гап айтган ёки бирор ишни қилиб кўрсатган бўлса, ёхуд бошқаларнинг ўзларига қилаётган бирор ишини кўриб, уни маън этмаган бўлса, шу ҳолатнинг ҳар бири суннат ҳисобланади. Ана шу хатти-ҳаракатлар ёки кўрсатмалар ҳақидаги ривоят ҳадис деб юритилади. Ҳадисларда ислом дини аҳкомлари, яъни фарз, вожиб, суннат, мустаҳаб, ҳалол, ҳаром, макруҳ, ахлоқ-одобга доир кўрсатмалар ҳам талқин этилади. IX—X асларда диндорлар орасида обрўли деб танилган Ҳадиснинг олтита тўплами вужудга келган. Булардан айниқса иккитаси — «Саҳиҳи Бухорий» ва «Саҳиҳи Муслим» кўпроқ эъзозланади. Ҳадисларни йигувчи, шарҳловчи, тарғиб этувчи шахслар муҳаддис деб аталган. Ислом оламида таниқли муҳаддислардан Исмоил ал-Бухорий, имом ат-Термизийлар ватандошимиз бўлишган.

ҲАЖ (ар.) — Исломнинг беш асосий рукнларидан бири. Ҳаж қурбон ойида исломда муқаддас шаҳар ҳисобланган Маккага бориш, у ердаги муқаддас жойларни зиёрат қилиш, турли диний урф-одат ва маросимларни бажариш ҳамда қурбонлик қилишдан иборат. Амалда Мадинага бориб Муҳаммад Пайғамбарнинг қабрини зиёрат қилиш ҳам ҳаж қи-

лишга қўшиб бажарилган. Ҳаж барча мусулмонлар учун эмас, балки ҳаж қилиш имкониятига эга бўлганлар учун мажбурий ҳисобланган. Ҳаж қилмоқчи бўлган шахснинг ўзи сафарга чиқиш имкониятидан маҳрум бўлса, барча харажатларни тўлагани ҳолда, ўрнига бошқа кишини юбориш мумкин бўлган. Ҳажга бориб келганларнинг исмига «ҳож» сўзи қўшиб айтилган ва улар мусулмонлар орасида алоҳида обрў-эътиборга эга бўлган.

ҲАЗОРА (ар.) — Бухоро хонлигида сугориладиган ердан олган даромади ҳисобига минг кишидан иборат лашкарни ўз қарамоғида ушлаб туриб, уни таъминлаб турадиган туман.

ҲАЙИТ — мусулмонларнинг диний байрами. Исломда иккита ҳайит расман эътироф этилган. Катта — Қурбон ҳайити ва кичик — Рўза ҳайити. Қурбон ҳайити ҳаж маросими ва қурбонлик қилиш билан, Рўза ҳайити эса рамазон ойи ниҳоясида оғиз очишлик билан боғлиқ диний мазмунга эга.

ҲАМАЛ (ар.) — қамарий йилнинг март-апрель ойлари-нинг номи. Фалакдаги 12 буржлардан бири.

ҲАМД (ар.) — Худо шаънига айтиладиган мақтов.

ҲАММОЛ (ар.) — ўзгаларнинг юкини ташиб беришни ўзига касб қилиб олган киши.

ҲАНАФИЯ (ар.) — сўфийликдаги диний ҳуқуқ мазҳабларидан бири. Абу Ҳанифа ан-Нуъмон асос солган. Ироқда вужудга келиб, ислом тарқалган барча мамлакатларда, шу жумладан, Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳам кенг тарқалган.

ҲАНБАЛИЙЛАР (ар.) — Исломнинг суннийлик йўналишида нисбатан энг кам ёйилган диний ҳуқуқ мазҳаби тарафдорлари. Унга ибн Ҳанбал асос солган. Ҳанбалийлар шариат мазҳаблари орасида энг мутаассиб мазҳаб ҳисобланади. Унинг қонунлари нисбатан қаттиқлиги ва консервативлиги билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам ҳанбалийлар мазҳаби кенг тарқалмаган. XVIII асрда пайдо бўлган ваҳҳобийлар ҳанбалийлар мазҳаби тарафдорлари бўлиб чиққанлар.

ҲАРАМ (ар.) — 1. Муқаддас деб ажратиб қўйилган, кириш таъқиқланган жой. *Масалан*, Мадинадаги Пайгамбарнинг мақбараси.

2. Мусулмон аҳлида, жумладан, Туркистон ўлкасида XX аср бошларига қадар ҳовлининг аёллар учун ажратилган қисми, ичкари ҳовли.

ҲАФТА (ф.-т.) — етти кундан иборат вақт ўлчов бирлиги. Ҳафта деярли ҳамма тақвим ва барча халқларда қадимги даврлардан бери мавжуд. Етти кунлик ҳафта дастлаб қадимги Шарқда қўлланилган.

ҲАФТИЯК (ф.-т.) — эски мактабда дарслик вазифасини ўтаган биринчи қўлланма. Болалар араб алифбосини ўзлаштирганларидан сўнг ўргатилган. Унда Қуръондан олинган айрим кичик суралар жамланган. 13—14 сурани ўз ичига олган. Ҳафтияк 1—2 йил давомида ўқитилган. Ҳафтиякдан сўнг Қуръонни ўқитишга ўтилган.

ҲАШАР (ар.) — ихтиёрий ёрдам тури. Ўтмишда ҳашар кўпинча ариқ қазиш, йирикроқ бино, йўл ва кўприклар қуриш каби ишларда кенг қўлланилган. Аёллар гилам тўқиш, бичиштиқиш каби ишларда ҳашар қилишган. Ҳашар кўпинча бир кун, айрим вақтларда эса икки кун, ариқ қазиш, иморат қуриш ва шу каби ишларда бир неча кун давом этган.

ҲАҚОБА (ар. ф.-т.) — сув ҳақи.

ҲИДОЯ (ар.) — суннийликнинг ҳанафийлар мазҳабида кенг тарқалган шариат қўлланмаси. «Ҳидоя» номи билан маълум бўлган биринчи қўлланмани Абул Ҳасан ал-Қудурий ёзган. Лекин Бурҳониддин Марғиноний ёзган «Ҳидоя» машҳур бўлиб, ҳанафийлар мазҳаби тарқалган мамлакатларда, жумладан, XX аср бошларига қадар Ўрта Осиё, Шимолий Кавказ ва Волгабўйи мусулмонлари орасида асосий қўлланма сифатида танилган. «Ҳидоя» тўрт жилддан иборат. Унда шариат масалаларида муаллифнинг фикр ва хулосалари билан бирга, ҳанафийлар мазҳабининг барча имомлари, шунингдек, бошқа мазҳаб вакилларининг мулоҳазалари ҳам баён этилган.

Исломнинг асосий маросим талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий нормалари, хусусан, таҳорат, намоз, закот, рўза, ҳаж, қурбонлик ва шу қабилар, шунингдек оила масалалари билан боғлиқ бўлган нормалар батафсил ёритилган. Уларни бажариш билан боғлиқ бўлган ҳуқуқий нормалар ва жазо чоралари белгиланган.

ҲИЖРАТ (ар.) — Муҳаммад Пайғамбар ва унинг тарафдорларининг Маккадан Мадинага кўчиши. Ўз диний тарғиботини Маккада бошлаган Муҳаммад Пайғамбар умма-

вийларнинг унга нисбатан душманлигининг кучайиши ва вазиятнинг оғирлашиши сабабли 622 йил 16 июлда Мадинага кўчишга мажбур бўлди. 638 йили халифа Умар буйруғи билан мусулмонлар ўртасида Ҳижрат йили, яъни 622 йил муҳаррам ойидан мусулмон йил ҳисобининг боши деб эълон қилинди.

ҲИЖРИЙ ЙИЛ ҲИСОБИ (ар.) — мусулмонлар йил ҳисоби. Муҳаммад Пайғамбарнинг Маккадан Мадинага кўчиши билан боғлиқ, Ҳижрий йил қамария (ҳижрий-қамарий йил) ва шамсия (ҳижрий-шамсий йил)га бўлинади. Қамария бўйича йил ҳисоби 622 йилнинг 16 июлидан бошланган бўлиб, 12 ойдан иборат, бир қамарий йил 354 кунга тенг. Қамарий йилда 1, 3, 5, 7, 9 ва 11 ойлар 30 кундан, қолганлари 29 кундан бутун қилиб олинган. Ойлар тартиби билан муҳаррам, сафар, рабиул аввал, рабиул охир, жумодил аввал, жумодил охир, ражаб, шаъбон, рамазон, шаввал, зулқада ва зулҳижжа деб аталади. Қамарий йил тропик йилдан, яъни ҳозирги григорий календаридан 10—12 кун қисқа. Шамсия бўйича йил ҳисоби 622 йилнинг баҳорги тенгкунлик куни, яъни 21 мартдан бошлаб ҳисобланади. Кейинги йил бошлари эса 20—21 ёки 22 мартга тўғри келади. Давомийлиги жиҳатдан григорий календаридоги каби 365 ёки 366 кундан иборат. Шамсия бўйича ойларнинг номлари ҳут, ҳамал, савр, жавзо, саратон, асад, сумбула, мезон, ақраб, қавс, жадди ва далъ бўлиб, бу ойлар доимо йилнинг бир вақтларида келади. Ўрта Осиёда олдин қамарий ҳисоби ҳам, шамсия ҳисоби ҳам ишлатилиб келинган.

ҲИРОВУЛ (м.-т.) — қўшиннинг олд томони.

ҲИСОР (ар.) — қўрғон, қалъа.

ҲОЖИ (ар.) — ҳажга борган, исломда энг муқаддас ҳисобланган Каъбани зиёрат қилган шахснинг фахрий унвони. Ислом анъанасида ҳажга бориб келган одамларнинг номига ҳожи сўзини қўшиб айтиш одат бўлган. Ўзи бормасдан бошқа бировга ҳақ тўлаб, сиртдан ҳаж қилган одам ҳам ҳожи ҳисобланган.

ҲОЖИБ (ар.) — Хива ва Қўқон хонликларида дарвозабон ҳожиб деб аталган. Бухоро амирлигида эса дарвозабон дарбон деб юритилган.

ҲОКИМ (ар.) — ўзбек хонликларида вилоят бошлиғи. Ҳоким хоннинг вилоятдаги ноиби ҳисобланган.

ҲУДАЙЧИ — қар.: удайчи.

СЎНГГИ СЎЗ

Биз ниҳоятда қадимий тарихга, бой маънавиятга, оламшумул аҳамиятга эга бўлган халқмиз. Шу билан бирга биз улкан тарих ва улкан цивилизация яратган буюк аجدларимизнинг ҳақиқий ворисларимиз.

Аждодларимиз яратган ва умумжаҳон тараққиётига қўшган ҳиссаси жаҳондаги барча маданиятли ва маърифатли халқлар томонидан тан олинган ва ҳозирги кунга қадар эътироф этилиб келинмоқда.

Бугунги кунда, яъни Ўзбекистон мустақиллик байроғини баланд кўтариб шиддат билан янги жамият қураётган бир шароитда халқимиз тарихига, маданиятига, уларнинг бой меросига мурожаат этишимиз, бизга келажаги буюк бўлган давлатни барпо қилиш, Ватанимизни кўз қорачиғидай асраб-авайлашимиз учун доимо янгидан-янги куч ва қувват бағишлайди...

Зеро, маънавияти баркамол халқнинг келажаги буюқдир.

ЗОИР ЧОРИЕВ
ТАРИХ АТАМАЛАРИНИНГ
ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ
ЛУФАТИ

Қадимги ва ўрта асрлар

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1999

Мухаррир *И. Шоймардонов*
Бадий муҳаррир *М. Самойлов*
Техник муҳаррир *Д. Габдурахмонова*
Мусаҳҳиҳ *Ю. Бизаатова*

Теришга берилди 30.12.98. Босишга рухсат этилди 28.01.99. Таймс
гарнитураси. Бичими 84x108¹/₃₂. Офсет босма. Шартли босма табоғи
7,56. Нашриёт ҳисоб табоғи 7,1. Адади 4000 дона. Буюртма № 3471.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси.
Тошкент — 700083, «Буюк Турон» кўчаси, 41.